

พระประวัติและพระกรณียกิจ
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

โดย

เจ้าหน้าที่มณฑลทหารบกที่ ๖
“ดาบสรรพสิทธิประสงค์” จังหวัดอุบลราชธานี

และ

ผู้ร่วมมือหาฝ่าย

ห้องขจร

อ

923.5593

ส336พ

2523

นพระราชมานพเพด็จ

หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร (ท่มพล) จุฑาสรี ม.ป.ช. ท.จ.ว.
ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๓

๑๒๓.๕๕๙๓

บริจาค

๙๙๓๖พ

๒๕๒๓

พระประวัติและพระกรณียกิจ
พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

โดย

เจ้าหน้าทึ่มณฑลทหารบกที่ ๖
“ค่ายสรรพสิทธิประสงค์” จังหวัดอุบลราชธานี

และ

คณะผู้ร่วมมือทุกฝ่าย

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร (จุ่มพล) จุฑาสวัสดิ์ ม.ป.ช. ท.จ.ว.
ณ เมรุหน้าพลพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส
๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๓

๕๒๔๗๕๓

พระรูปพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อทรงเป็นราชองครักษ์
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
พระประวติและพระกรณียกิจที่สำคัญ

อนุสาวรีย์

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ประดิษฐาน ณ ก่ายสรรพสิทธิประสงค์
อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี

พระมหากษัตริย์คุณล้นเกล้า ล้นกระหม่อม

ขณะเมื่อหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร (ซุมพล) จุฑาธุช ประชวรอยู่ ณ โรงพยาบาล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถและสมเด็จพระประยูรญาติ ทรงพระมหากษัตริย์โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทาน ดอกไม้เยี่ยมพระอาการ

เมื่อถึงชีพิตักษัยได้ทรงพระมหากษัตริย์โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานนำหลวงสรพงศ์ ณ ศาลาบัณณรศภาค โกศ-มณฑป พร้อมทั้งเครื่องยศประกอบศพ พระราชทานให้อยู่ในพระบรมราชานุเคราะห์ตลอดมา จนได้เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงพร้อมด้วยสมเด็จพระประยูรญาติทุกพระองค์ในวาระนั้น เป็นพระมหากษัตริย์คุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

หากหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร (ซุมพล) จุฑาธุช มีญาณวิธีใดทราบได้แล้ว คงจะทรงโสมนัสในพระมหากษัตริย์คุณเป็นล้นพ้น

(๔)

ข้าพระพุทธเจ้า คณะเจ้าภาพในงานพระศพของหม่อมเจ้า
หญิงบุญจิราธร (ซุมพล) จุฑาธุช รัชสขาปชงในพระมหา
กรุณาธิคุณเป็นต้นเกล้าถนกระหม่อมหาที่สุดมิได้ขอพระราชทาน
กราบถวายบังคมทาบเฝ้าของพระยุดลบาท ทใต้ทรงพระมหากรุณา
โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานเกียรติยศอันสูงแก่หม่อม
เจ้าหญิงบุญจิราธร (ซุมพล) จุฑาธุช และขอถวายความจงรัก
ภักดีตราบเท่าชีวิตจะหาไม่

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมเจ้าธานีเส็กสังัด ซุมพล
และคณะเจ้าภาพ

ขอเดชะ.

คำปรารภ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิง
บุญจิราธร (ห่มพล) จุฑาธุช ณ วันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๓
ผู้เขียนประสงค์ที่จะพิมพ์หนังสือแจกเนื่องในงานนบ้าง พอได้
เห็นหนังสือพระประวัติของเสด็จพ่อโดยมณฑลทหารบกที่ ๖ ได้
จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในงานพระราชพิธีเปิดอนุสาวรีย์ของ
เสด็จพ่อ (พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ
ประสงค์) ณ ค่ายสรรพสิทธิประสงค์ จังหวัดอุบลราชธานี จึง
เรียนหารือกับท่านพระครูวิมลสรสัทธ แห่งวัดปทุมวนาราม
ท่านพระครูยินดีจะติดต่อขออนุญาตไปที่ท่านผู้บัญชาการมณฑล
ทหารบกที่ ๖ ให้ โดยที่ท่านเชื่อว่าท่านผู้บัญชาการฯ คงจะยินดี
และอนุญาตให้พิมพ์ได้ด้วยความเต็มใจยิ่ง

ต่อมาภายหลังเพื่อความเหมาะสม ผู้เขียนจึงได้มีหนังสือ
ขออนุญาตไปที่ท่านผู้บัญชาการฯ อีกครั้งหนึ่ง

ในที่สุดนี้ผู้เขียนใคร่ขอขอบพระคุณท่านพระครูวิมล-
สรสัทธ และขอขอบคุณท่านผู้บัญชาการมณฑลทหารบกที่ ๖
และทุกท่านที่ได้อนุญาตทำหนังสือฉบับนี้จนเป็นผลสำเร็จโดย
ทั่วกัน.

ธานีเส็กสังัด ห่มพล

คำนำ

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามที่ตั้งหน่วยทหารมณฑลทหารบกที่ ๖ กรมพลที่ ๖ ที่จังหวัดอุบลราชธานีว่า “ค่ายสรรพสิทธิประสงค์” ทงนกเพอ “^๕เป็นอนุสรณ์แด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ พระองค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ เป็นสำเร็จราชการมณฑลอีสาน และได้ทรงตั้งกองบัญชาการขึ้นที่จังหวัดอุบลราชธานี ทรงรับราชการในตำแหน่งนั้นนานถึง ๑๓ ปี”

เพื่อเป็นการเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาท ที่ได้ทรงเห็นความสำคัญของ พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ที่มีต่อชาวอุบลราชธานี และเพื่อเป็นการสำนึกในพระกรุณาธิคุณ ที่ได้เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลราชธานี ในตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลอีสาน เป็นเวลานานถึง ๑๓ ปี (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓) ซึ่งตลอดระยะเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้สร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่เมือง

(๓)

อุบลราชธานีเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นด้านการทหาร การปกครอง การศึกษา การคมนาคม ฯลฯ จนอาจกล่าวได้ว่าความเจริญก้าวหน้าในแทบทุก ๆ ด้าน ของเมืองอุบลราชธานีเท่าที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ ล้วนแล้วแต่ได้รับการวางรากฐานเป็นอย่างดีมาตั้งแต่ครั้งพลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้เสด็จประทับที่เมืองอุบลราชธานีทั้งสิ้น

ด้วยเหตุผลดังกล่าว คณะข้าราชการ ทหาร ตำรวจ พลเรือน ตลอดจนพ่อค้าและประชาชนในจังหวัดอุบลราชธานี จึงได้พร้อมใจกันสร้างอนุสาวรีย์ พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ประดิษฐานไว้ในค่ายสรรพสิทธิประสงค์ เพื่อเป็นการบำรุงขวัญทหารและเป็นที่เคารพสักการะของข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน โดยทั่วไป

ดังนั้น เนื่องในพระราชพิธีเปิดอนุสาวรีย์ พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ในครั้งนี้ มณฑลทหารบกที่ ๖ จึงมีความเห็นว่า นอกจากการจัดทำเหรียญพระรูป ฯ ไว้เพื่อเป็นโอกาสนันทนาการแก่ผู้เข้าร่วมในพิธีแล้ว ก็เห็นควรและจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดทำหนังสือพระประวัติและ

(๘)

กรณีกิจของ พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ
ประสงค์ ขนอกรด้วย ซึ่งนอกจากจะเพื่อเป็นอันนันทนาการแก่
ผู้เข้าร่วมพิธีโดยทั่วไปแล้ว ก็ยังเป็นการเผยแพร่พระเกียรติคุณ
ของ พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ให้ปรากฏแก่สาธุชนและอนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาค้นคว้ากันสืบ
ต่อไปอีกด้วย เพราะถึงแม้ว่า พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ จะได้ทรงสร้างความเจริญก้าวหน้า
ให้แก่เมืองอุบลราชธานีเป็นอย่างมากก็จริง แต่เมื่อกาลเวลา
ล่วงเลยไปแล้ว อนุชนรุ่นหลังก็อาจจะไม่มีโอกาสที่จะได้ล่วงรู้
และเข้าใจได้

ในการจัดทำหนังสือพระลึกในครงน มณฑลทหารบกที่ ๖
ได้เรียนเชิญผู้ทรงคุณวุฒิ ซึ่งเป็นผู้สนใจในการศึกษาค้นคว้า
หลายท่าน มาประชุมปรึกษาหารือ ในที่สุดที่ประชุมได้ตกลง
ให้จัดทำหนังสือเล่มหนึ่ง ให้ชื่อว่า “พลตรี พระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ พระประวัติและพระ
กรณีกิจที่สำคัญ” โดยแบ่งให้แต่ละท่านรับผิดชอบในการศึกษา
ค้นคว้า และเรียบเรียงเป็นเรื่อง ๆ ดังน

(๕)

๑. นายระลึก ธานี อาจารย์ ๑ โรงเรียนบ้านแหม
อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี ศึกษาชั้นคว่ำในเรื่อง พระ
ประวัติโดยสังเขป พระกรณียกิจก่อนที่จะเสด็จมาประทับที่เมือง
อุบลราชธานี และพระกรณียกิจในด้านการทหาร

๒. นายเสนอ นาระคล อดีตศึกษาธิการจังหวัดอุบล-
ราชธานี และอดีตผู้ตรวจการศึกษา ภาคศึกษา ๕ อุตรธานี
ศึกษาชั้นคว่ำในเรื่อง พระกรณียกิจในด้านการปกครอง

๓. นายประทีน ใจชอบ อดีตศึกษาธิการอำเภอหลาย
อำเภอในจังหวัดอุบลราชธานี ศึกษาชั้นคว่ำในเรื่อง พระ
กรณียกิจในด้านการปกครองเช่นเดียวกัน

๔. นายประสิทธิ์ เครือสิงห์ หัวหน้าฝ่ายนิติศาสตร์
บริหาร หน่วยงานนิติศาสตร์กรมสามัญศึกษา จังหวัดอุบลราช
ธานี ศึกษาชั้นคว่ำในเรื่อง พระกรณียกิจในด้านการศึกษาและ
ในด้านอื่น ๆ

๕. นายหมื่น โสมะฐิติ อดีตศึกษาธิการจังหวัดผู้ช่วย
อุบลราชธานี ศึกษาชั้นคว่ำในเรื่องฝับุญ-ฝับาป

(๑๐)

๕๕ โดยมี พ.ต. ไชโย โพธิ์ไยแสน นายทหารประจำ
๕๖ สัมพันธ์ กองบัญชาการมณฑลทหารบกที่ ๖ เป็นผู้ประสาน
งาน

แม้ว่า มณฑลทหารบกที่ ๖ พยายามอย่างเต็มที่ที่จะให้
๕๗ คณะผู้เรียบเรียง ได้เสนอพระกรณียกิจทั้งหมด ที่พลตรี
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรง
กระทำไว้ แต่เนื่องด้วยปัญหาและอุปสรรคหลายประการ จึง
๕๘ ไม่อาจที่จะจัดทำให้สมบูรณ์ที่สุดได้ ดังนั้น พระกรณียกิจที่ได้
กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของพระกรณีย
๕๙ กิจทั้งหมดเท่านั้น

ท้ายที่สุด มณฑลทหารบกที่ ๖ ขอขอบคุณผู้ศึกษา
๖๐ ค้นคว้าและเรียบเรียงทุกท่าน ที่ได้ทำงานให้เป็นผลสำเร็จเรียบ
ร้อยด้วยดี และขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ หอ
จดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กรุงเทพมหานคร ที่ได้
อำนวยความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าเอกสารที่จำเป็นต้องใช้
ในการเรียบเรียงเป็นอย่างดี

สำหรับข้อบกพร่องและความผิดพลาด อันอาจมีขึ้นได้
๖๑ ในหนังสือเล่มนี้ มณฑลทหารบกที่ ๖ ยินดีที่จะรับคำชี้แจง
และติชมจากทุก ๆ ท่านด้วยความเคารพ

(๑๑)

ส่วนความดีและคุณประโยชน์ อันจะพึงมีในหนังสือเล่มนี้
มณฑลทหารบกที่ ๖ ขอน้อมจิตอธิษฐานถวายแด่ พระวิญญาน
ของ พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ของทรงเสวยสุขในสุคติ ณ สัมปรายภพในวันรุ่งกาล.

อุทัย พงศ์สุพัฒน์

(อุทัย พงศ์สุพัฒน์)

ผู้บัญชาการมณฑลทหารบกที่ ๖

มกราคม ๒๕๒๓

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๒

หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร (จุ่มพล) จุฑาธุช ทรงมีน้ำพระทัยเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาท พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ พระบิดา คือ ใฝ่พระทัยในการสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าให้แก่สังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคอีสาน

เมื่อคณะข้าราชการ ทหาร ตำรวจ พลเรือน ตลอดจนพ่อค้าและประชาชนในจังหวัดอุบลราชธานี ได้พร้อมใจกันสร้างอนุสาวรีย์ของพระบิดา ประดิษฐานไว้ในค่ายสรรพสิทธิประสงค์ หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร ได้ทรงมีส่วนร่วมและทรงเป็นกำลังสำคัญยิ่ง ทั้งทรงดำริว่า ควรจะได้พิมพ์หนังสือเกี่ยวกับพระประวัติและพระกรณียกิจที่สำคัญของพระบิดาเป็นที่ระลึก เนื่องในพระราชพิธีเปิดอนุสาวรีย์ด้วย พระดำรินี้ มณฑลทหารบกที่ ๖ ได้ดำเนินการให้เป็นไปตามพระประสงค์ จนหนังสือ “พลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ พระประวัติและพระกรณียกิจสำคัญ” ได้พิมพ์เป็นรูปเล่มขึ้นมาจำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

(๑๓)

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ มิได้เสด็จพระราชดำเนิน
มาทรงประกอบพระราชพิธีเปิดอนุสาวรีย์ หม่อมเจ้าหญิงบุญจิรา-
ธร ผู้ทรงเป็นต้นคิดในการพิมพ์หนังสือที่ระลึกได้ถึงชีพิตักษัย
เสียก่อน ต่อมา หม่อมเจ้าธานีเสกสัจด์ ชุมพล หม่อมเจ้าน้อง
(ของหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร จุฑาธุช) ได้ขออนุญาตจัดพิมพ์
หนังสือ^๕ นอก เพื่อแจกเป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิง
ศพหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร

มณฑลทหารบกที่ ๖ พิจารณาเห็นว่า การพิมพ์หนังสือ^๕
นี้เป็นครั้งที่ ๒ นอกจากจะเป็นการเผยแพร่พระเกียรติคุณของผู้^๕
ทรงเป็นเจ้าของพระประวตให้กว้างขวางยิ่งขึ้นแล้ว ยังเป็นการ
สอดคล้องกับพระประสงค์เดิมของหม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธรผู้ทรง^๕
เป็นพระธิดาอีกโสดหนึ่งด้วย จึงอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้จำนวน
๒,๐๐๐ เล่ม

๑๓๒ พงศสัพพัณณ

(อุทัย พงศ์สัพพัณณ)

ผู้บัญชาการมณฑลทหารบกที่ ๖

หม่อมเจ้าหญิง บุญจิราธร (บุษพล) จุฑาธุช

ประสูติ ๑๐ ต.ค. ๒๔๔๐

ถึงชีพิตักษัย ๑๙ มี.ค. ๒๕๒๓

พระประวัติหม่อมเจ้าหญิง บุญจิราธร (ชุมพล) จุฑาธุช

หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธรฯ พระนามเดิมที่เสด็จพ่อ (กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์) ประทานนามไว้ว่า “จิรบุญนี้” เมื่อได้มาประทับอยู่กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์) ภายหลังต่อมาเมื่อชันษายังน้อยได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามใหม่ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “บุญจิราธร”

ประสูติ ณ วันอังคารที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ตรงกับ
ประกาศถึงชีพิตักษัยเมื่อ วันอังคารที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๓
รวมพระชนมายุได้ ๘๒ ปี ๗ เดือนและ ๕ วัน

เป็นพระธิดาองค์ที่ ๒ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ พระโอรสธิดาที่รวมหม่อมมารดา มี ๔ องค์
ก

๑. หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร (ถึงชีพิตักษัย)
๒. หม่อมเจ้าชายวิจิตรศักดิ์วิบูลย์ (ถึงชีพิตักษัย)

๓. หม่อมเจ้าชายธานีเสกสังัด
 ๔. หม่อมเจ้าหญิงนงนิตย์จำเนียร (ถึงชีพิตักษัย)

หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธรทรงได้รับการศึกษาจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ แห่งโรงเรียนราชินี อันเป็นชั้นสูงสุดในสมัยนั้น ทรงชำนาญทางวิชาวาดเขียนและการฝีมืออื่น ๆ

โดยพระมหากษัตริย์คุณของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธรได้ทรงอภิเษกสมรสกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์มหาราชย์ พระองค์เป็นผู้มีพระทัยโอบอ้อมอารีและเป็นผู้ทรงไว้ในขันติธรรมมาก ได้ทรงทำบุญกุศลไว้มากมาย มีทั้งทางพระศาสนา ทางการศึกษา และทางสาธารณสุข ตลอดจนการสาธารณกุศลอื่น ๆ ที่เกี่ยวแก่ประเทศชาติและประชาชนอีกมาก ท่านได้บำรุงทางมูลนิธิสายใจไทยเพียงแห่งเดียว เป็นเงินสดและอสังหาริมทรัพย์คิดเป็นเงินประมาณ ๔๘,๖๐๐,๐๐๐.- บาท (สี่สิบแปดล้านหกแสนบาทถ้วน) นอกจากนี้ยังมีอีกหลายแห่งไม่เฉพาะแต่ที่ทรงทำที่กรุงเทพฯ เท่านั้น แม้แต่ต่างจังหวัดท่านก็ได้ส่งไปประทานอีกไม่น้อย.

สารบัญ

บทที่

หน้า

๑. พระประวัติและพระกรณียกิจก่อนที่จะทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศองค์....	 ระลึก ธานี	๑
๒. พระกรณียกิจในด้านการทหาร	 ระลึก ธานี	๕๐
๓. พระกรณียกิจในด้าน การปกครอง	 เสนอ นาระคด ประทีน ใจชอบ	๑๐๓
๔. พระกรณียกิจในด้าน การศึกษา	 ประสิทธิ์ เครือสิงห์	๑๒๒
๕. พระกรณียกิจในด้านอื่น ๆ	 ประสิทธิ์ เครือสิงห์	๑๖๒
๖. เรื่องผู้บุญ-ผู้บาป	 หมุน โสมะฐิติ	๑๕๕
๗. บทสรุป		๒๐๘
บรรณานุกรม		๒๒๐
ภาคผนวก		๒๒๕

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
ข้าหลวงต่างพระองค์

สำเนาเรื่องราวการมณฑลลาวลาว (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓)

บทที่ ๑

พระประวัติและพระกรณียกิจก่อนที่จะทรงดำรง
ตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์*

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
(พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภช) ทรงเป็นพระโอรสองค์ที่ ๓๗ ใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งบรม-
ราชจักรีวงศ์ และเป็นองค์ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาพึง ซึ่งมีพระ
องค์เจ้าชายร่วมเจ้าจอมเดียวกัน ๓ พระองค์ คือ

๑. พระองค์เจ้าชายทักษิณาวุธ ซึ่งนับเป็นพระโอรส
องค์ที่ ๔ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติเมื่อ

*เรียบเรียงโดย ระลึก ธาณี พ.ม., กศ.บ., กศ.ม (ประวัติศาสตร์) อาจารย์ ๑
โรงเรียนบ้านแจ่ม (ธรรมเสนานุสรณ์) อ. เขื่องใน จ. อุบลราชธานี

วันเสาร์ที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๙๕ ซึ่งตรงกับวันแรม ๙ ค่ำ เดือน ๘ ปีชวด สิ้นพระชนม์เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๖ พระชันษา เพียงหนึ่งปี^(๑)

๒. พระองค์เจ้าชายศักดินาขลุกล นับเป็นพระโอรส องค์ที่ ๒๐ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็น องค์ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาพิ้ง ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๘ ตรงกับวันแรม ๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีเถาะ ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๙ และได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงพิชิตปรีชากรในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ราชการที่สำคัญ คือ อธิบดีศาลรับสั่ง ชำระความฎีกา ข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการมณฑลลาวท้าว (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอีสาน-ผู้เขียน) พระองค์แรก ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๔๓๖ ต่อมาได้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงยุติธรรม สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๔๕๒ พระชันษา ๕๕ ปี ทรงเป็นต้นสกุล “ศักดินา” ในปัจจุบัน^(๒)

๓. พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภช นับเป็นพระโอรสองค์ที่ ๓๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นองค์สุดท้ายในเจ้าจอมพื้ง ประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ตรงกับวันขึ้น ๑๔ ค่ำเดือนยี่ ปีมะเส็ง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นนายพลตรีราชองครักษ์ เป็นข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการมณฑลลาว กาว ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓ (ต่อจากกรมหลวงพิชิตปรีชากร-ผู้เขียน แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ทรงดำรงตำแหน่งสมุหนมนตรีและเสนาบดีที่ปรึกษา สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๕ พระชันษา ๖๕ ปี ทรงเป็นต้นสกุล “ชุมพล” ในปัจจุบัน^(๓)

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการมณฑล

ลาวลาว อันเป็นท้องที่จังหวัดอุบลราชธานี สุรินทร์ ศรีสะเกษ ร้อยเอ็ด มหาสารคามและกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน อยู่เป็นเวลานานถึง ๑๗ ปี ซึ่งเรียกได้ว่าประมาณเศษหนึ่งส่วนสี่ในพระชนมายุของพระองค์ท่านนั้น ได้อยู่ในตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ในมณฑลอีสาน ได้ใช้พระอุทสาหะและวิริยะ ทุ่มเทพะปรีชาสามารถของพระองค์เพื่อไพร่ฟ้าประชาชนมณฑลอีสาน โดยเฉพาะจังหวัดอุบลราชธานีอันเป็นที่ประทับอันยาวนานของพระองค์ ดังนั้น พระกรณียกิจของพระองค์ส่วนใหญ่แล้ว จึงเป็นสิ่งที่ได้ทรงกระทำในระหว่างที่ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลลาวลาว นั้นเอง เป็นต้นว่า การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน การจัดการทหารในมณฑลอีสาน การจัดการศึกษา การจัดตั้งศาลยุติธรรม การปรับปรุงการคมนาคม การจัดเก็บภาษีอากรและอื่น ๆ ซึ่งจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดอีกในตอนต่อไป

อาจกล่าวได้ว่า ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงและปฏิรูปทุกสิ่งทุกอย่างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกว่า “การพลิกแผ่นดิน”^(๔) นั้น พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ก็นับได้ว่าเป็นพระเจ้าน้อง

ยาเธอพระองค์หนึ่ง ที่มีส่วนช่วยส่งเสริมที่สำคัญที่สุด ที่ทำให้การ
พลิกแผ่นดินของพระพุทธเจ้าหลวงบรรลุผลสำเร็จตามพระราช-
ประสงค์ โดยเฉพาะในท้องที่มณฑลลาวกาวหรือที่เรียกว่ามณฑล
อีสานในโอกาสต่อมาและหรือที่เรียกว่าเป็นส่วนใหญ่ของภาคอีสาน
ในปัจจุบัน ถ้าหากปราศจากเสียซึ่งพระปรีชาสามารถและความ
สุขุมคัมภีรภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
ปราศจากเสียซึ่งการดำเนินนโยบายอันชาญฉลาดของกรมหลวง-
สรรพสิทธิประสงค์แล้ว ท้องที่มณฑลอีสานหรือภาคอีสานใน
ปัจจุบันอาจจะมีการเปลี่ยนแปลงไปอีกรูปแบบหนึ่งก็เป็นได้

ก่อนที่จะได้กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับพระกรณียกิจของ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ที่ได้ทรงกระ-
ทำในขณะดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการต่างพระองค์
ในตอนต่อไปนั้น ก็ใคร่ที่จะกล่าวถึงการศึกษาและพระกรณียกิจ
ก่อนที่จะเสด็จมาประทับดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จ
ราชการมณฑลลาวกาวไว้บ้าง ซึ่งมีที่จะกล่าวถึงได้โดยสังเขปดังนี้

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่กรม
หลวงสรรพสิทธิประสงค์ มีพระชันษาเพียง ๑๑ ปี พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงเลือกไว้ในเหล่าพระเจ้า
ลูกยาเธอที่รับใช้ประจำพระองค์ แต่ก็ได้ทรงทำงานน้อยเป็นเวลา

เพียงปีเดียว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต จึงได้มาโสกันต์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วผนวชเป็นสามเณรอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ทรงศึกษาพระธรรมวินัยในสำนักพระปวเรศวริยาลงกรณ์ พระอุปัชฌายาจารย์อยู่หนึ่งพรรษา ได้ถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์ฉกษัตริย์ตามประเพณีเจ้านายในสมัยนั้น หลังจากนั้นก็ลาผนวชมาประทับอยู่ที่วังของกรมหลวงพิชิตปรีชากร ในปี พ.ศ. ๒๔๒๐ เมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ปีแล้ว ก็ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุและได้ประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศอีกครั้งหนึ่ง

สำหรับการศึกษาวิชาสามัญนั้น ในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาก็ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนเหมือนเช่นเจ้านายชั้นสูงทั่ว ๆ ไป แต่เมื่อถึงระดับอุดมศึกษาได้ทรงศึกษาวิชาธรรมศาสตร์ เช่นเดียวกับที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ทรงศึกษามาแล้ว จึงไม่ได้เสด็จไปทรงศึกษาต่อในต่างประเทศแต่ประการใด นอกจากนั้นได้ทรงศึกษาวิชาช่างเป็นการเพิ่มเติมอีกด้วย เพราะโปรดในทางช่างน้อยมาก^(๕)

เมื่อทรงสำเร็จการศึกษาแล้ว ก็ได้ทรงเข้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณเช่นเดียวกับเจ้านายชั้นสูงทั่ว ๆ ไป ครั้งแรกได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้ช่วยกรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งทรงเป็น

อธิบดีศาลฎีกาและศาลแพ่งอยู่ในช่วงเวลานั้น หลังจากนั้นก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ราชการที่สำคัญหลายประการ เป็นต้นว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ เมื่อเจ้านายที่เป็นราชวงศ์จักรีประจำพระองค์ไปทรงบังคับบัญชาราชการแผนกอื่น ทำให้ตำแหน่งว่างลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงเลือกเอากรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อครั้งยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภช เป็นราชวงศ์จักรีประจำพระองค์ และในระหว่างช่วงเวลานั้นก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงบัญชากรมทหารช่างอีกด้วย ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๗ เมื่อกรมหลวงพิชิตปรีชากรได้เสด็จไปเป็นข้าหลวงใหญ่ อยู่ที่เมืองเชียงใหม่เป็นการชั่วคราวนั้น ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ บังคับบัญชาการศาลฎีกาและศาลแพ่งแทนเป็นการชั่วคราวอีกด้วย

ด้วยเหตุที่ได้ทรงทำราชการได้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย
 ๕
 นเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า “พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิ-
 ประสงค์” อักษรนาม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ เมื่อวันศุกร์ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๔ ปีระกา^(๖) (ดูคำประกาศโดยละเอียดที่ภาคผนวก)

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการรวมการบังคับบัญชาทหารบกและทหารเรือเข้าด้วยกัน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เป็นผู้บังคับบัญชาการทหารหน้า มีพระยศเป็นนายพันโทแล้วได้เลื่อนขึ้นเป็นนายพันเอก ต่อมาในปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๐ เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ยกกองทัพขึ้นไปปราบฮ่อที่เมืองหลวงพระบางครั้งหลัง ก็ทรงพระวิตกว่า เจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือนจะจักพาหนะส่งกองทัพไม่รวดเร็วทันการก่อให้เกิดความบกพร่องเหมือนเช่นครั้งก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงพิเศษแต่งตั้งไปจัดส่งกำลังบำรุงกองทัพที่เมืองพิษณุโลก ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่ได้มีโอกาสเสด็จออกไปราชการในหัวเมือง ทรงสามารถดำเนินงานเรียบร้อยตามพระราชประสงค์ จึงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยว่าจะทรงสามารถทำงานที่สำคัญ ๆ ให้สำเร็จได้ ตั้งแต่บัดนั้น เป็นต้นมา^(๑)

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๒ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ และกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จไปทรงดูงานการบริหารบ้านเมืองของอังกฤษที่เมืองพม่า พอเสด็จกลับจากพม่าไม่นาน

ตำแหน่งปลัดทัพบกในกรมยุทธนาธิการว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งปลัดทัพบกสืบต่อมา แต่พอถึงปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๒ เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมขึ้นตามหัวเมืองทางตะวันออก ตั้งแต่เมืองนครราชสีมาลงไปจนถึงเมืองปราจีนฯ เจ้าเมืองกรมการเมืองไม่สามารถที่จะปราบปรามให้สงบเรียบร้อยลงได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงพิเศษเสด็จขึ้นไปทรงบัญชาการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เมืองนครราชสีมา และพร้อมกันนั้นก็ให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ไปดำเนินการปราบปรามโจรผู้ร้ายทางเมืองปราจีนบุรี ซึ่งก็ทรงสามารถทำได้เป็นผลติดตามพระราชประสงค์ (๘)

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า การปกครองดินแดนหัวเมืองอีสานเท่าที่เป็นอยู่ยังห่างพระเนตรพระกรรณอยู่มาก ทั้งยังห่างไกลจากความเจริญ และในช่วงเวลานั้นดินแดนอินโดจีนที่กำลังจะถูกคุกคามจากชาติมหาอำนาจที่กำลังล่าเมืองขึ้นอยู่โดยรอบ จึงได้ทรงดำเนินการจัดรูปแบบการปกครองในดินแดนเหล่านั้นขึ้นใหม่ โดยแบ่งหัวเมืองในท้องที่เหล่านั้นออกเป็นกองๆ แล้วรวมเอาหัวเมืองเอก โท ทรี จัควา เข้าด้วยกัน ซึ่งได้จัดแบ่งออกเป็น ๔ กอง

ใหญ่ มีข้าหลวงกำกับราชการทำการปกครอง กองละ ๑ คน โดยมีข้าหลวงใหญ่กำกับราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ๑ คน เพื่อทำนุบำรุง ดูแลหัวเมืองให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้น^(๔) สำหรับกองข้าหลวงใหญ่ ๔ กองดังกล่าว มีดังนี้

๑. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก มีพระพิษณุเทพ (ช่วง) เป็นข้าหลวงเรียกว่า “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก” ตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งประกอบไปด้วยเมืองเอก ๑๑ เมืองคือ นครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แสนปาง สีทันดร อติปือ สาละวัน คำทองใหญ่ สุรินทร์ สังขะ ชุขันธ์ และเมืองเขษุขุม หัวเมืองเอกทั้ง ๑๑ เมืองดังกล่าวขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และมีหัวเมือง โท ทรี จัตวา ขึ้นกับหัวเมืองเอกเหล่านี้อีก ๒๖ เมือง เป็นต้นว่า โพนทอง บัวบนทริก โคมประกิจฐ์ ฯลฯ

๒. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ มีพระยาราชเสนา (ทัต ไกรฤกษ์) เป็นข้าหลวงเรียกว่า “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ” ตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ประกอบด้วยหัวเมืองเอก ๑๒ เมือง คือ อุบลราชธานี กาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ภูแล่นช้าง กมลาสัย เขมราฐ สองคอนคอนดง ยโสธร ศรีสะเกษ และ

เมืองหนอง (ปัจจุบันไม่แน่ใจว่าเป็นเมืองใด-ผู้เขียน) หัวเมือง
เอกเหล่าน^{๕๕}ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และมีเมืองโท ทรี จัควา อีก
๓๖ เมืองขึ้นกับเมืองเอกเหล่าน^{๕๖}ด้วย เช่น เสนางคนิคม พิบูล
มังสาหาร ตระการพืชผล พานานิคม เกษมสีมา ฯลฯ (๑๐)

๓. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง มีพระพิเรนทรเทพ เป็นข้า
หลวง เรียกว่า “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง” ตั้งกอง
ว่าราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ประกอบด้วยหัวเมืองเอก ๓
เมือง คือ นครราชสีมา ขนบทและเมืองภูเขียว ซึ่งขึ้นตรงต่อ
กรุงเทพฯ และมีหัวเมือง โท ทรี จัควา ขึ้นต่อหัวเมืองเอก
เหล่าน^{๕๗}อีก ๑๒ เมือง เช่น พิมาย รัตนบุรี นครจันทัก บัก-
ธงไชย(๑๑) ฯลฯ

๔. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มีพระยาสุรเดชวิเศษฤทธิ์
(จันทร์ อินทรกำแหง) เป็นข้าหลวงเรียกว่า “ข้าหลวงประจำ
หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ” ตั้งกองว่าราชการอยู่ที่เมืองหนองคาย
ประกอบด้วยหัวเมืองเอก ๑๖ หัวเมือง คือ หนองคาย เชียงขวาง
บริรักษ์ธานีคม โพนพิสัย ชัยบุรี ท่าอุเทน นครพนม สกลนคร
มุกดาหาร กุมภราชย์ บุรีรัมย์ หนองหาร ขอนแก่น กำเกิด
คำม่วน และเมืองหล่มสัก^{๕๘} นอกจากนั้นแล้ว ยังมีเมืองโท ทรี
จัควา ขึ้นกับเมืองเหล่าน^{๕๙}อีก ๓๖ เมือง(๑๒)

หัวเมืองทั้ง ๔ กองนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นตรงต่อ พระ
 ยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ข้าหลวงใหญ่ที่เมือง
 นครจำปาศักดิ์ตามเดิม เมื่อเจ้าเมืองไต่ว่างลง กรมการเมืองนั้น
 จะต้องบอกไปยังพระยามหาอำมาตยาธิบดี ขอตั้งผู้ที่เหมาะสมใน
 เมืองนั้นขึ้นเป็นเจ้าเมือง เสร็จแล้ว พระยามหาอำมาตยาธิบดี
 ก็จะมีใบบอกไปขอพระราชทานโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งต่อไป นอก
 จากนี้แล้วข้าหลวงใหญ่ยังมีอำนาจว่ากล่าวหัวเมืองต่างๆ ได้ตาม
 สมควร เช่นแนะนำหัวเมืองในบังคับให้ปฏิบัติตามระเบียบประ
 เเพณีอันดีงามด้วย เช่น ให้จัดทำพิธีฉลองเฉลิมพระชนมพรรษา
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีตามกำหนด
 ซึ่งก็ได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้แล้ว ข้าหลวงที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
 ไปประจำอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี เมือง
 นครราชสีมา และเมืองหนองคาย ยังมีอำนาจว่ากล่าวในการ
 บังคับบัญชาเจ้าเมืองขึ้นต่างๆ ได้ตามควร มีอำนาจในการตัดสิน
 คดีความ มีอำนาจในการเร่งรัดเงินส่วยตามหัวเมืองต่างๆ ให้
 ส่งให้ทันตามกำหนด การที่ข้าหลวงมีอำนาจกำกับหัวเมืองได้เช่น
 นี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่าการขยายอำนาจการปกครองจากส่วนกลาง
 มายังหัวเมืองลาวฝั่งตะวันออก ได้มีมากขึ้นกว่าครั้งก่อน แต่ก็ยัง

หาได้เพียงพอ ที่จะรับสถานการณ์กับชน ที่ประเทศไทยเราต้องเผชิญอยู่ในยุคนั้นได้^(๑๓)

อย่างไรก็ดี การจัดการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ โดยการแบ่งออกเป็น ๔ กองใหญ่ดังกล่าวแล้วก็ไม่บังเกิดผลสำเร็จดังพระราชประสงค์นัก ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ (ร.ศ. ๑๐๐) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงมีพระราชปรารภ ว่า

“กรุงสยามได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศมาช้านาน บ้านเมืองก็เดินขึ้นสู่ความเจริญเป็นอันดับ และบัดนี้ฝรั่งเศสปราบปรามได้เมืองเขมรและญวนตั้งเกลียอยู่ในอำนาจ ฝรั่งเศสได้จัดการทำนุบำรุงเขตแดนใกล้ติดต่อกับชายพระราชอาณาเขต ตั้งแต่ทิศใต้ไปทิศตะวันออกจนโอบถึงทิศเหนือ และฝ่ายอังกฤษก็ได้จัดการเขตแดนพม่า ติดต่อเข้ามากับเขตแดนสยามทางฝ่ายทิศใต้และทิศตะวันตก โอบถึงยางแดง เจียว เขิน เชียงตุง เขตแขวงทั้งสามพระนครนี้ ก็ยังไม่ได้ตัดสินแบ่งปันให้เป็นที่ตกลงกัน ผู้คน เขมร ข่า บ่า ดง ญวน ลาว เจียว ซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพมหานคร อันตั้งคฤหาสน์อยู่ตามปลายพระราชอาณาเขตก็สับสนปะปนกับคนที่อยู่นอกพระราชอาณา

เขตร์ อันรัฐบาลฝรั่งเศสและอังกฤษได้จัดการทำนุบำรุง
 อยู่เน่น จำเป็นที่รัฐบาลสยามกับฝรั่งเศส อังกฤษ จะต้อง
 ปรึกษาหารือแบ่งปันเขตร์แขวงบ้านเมืองให้เป็นทีตกลง
 กัน แต่หัวเมืองในพระราชอาณาเขตร์ ที่ได้แบ่งปันไว้
 โดยกำหนดแต่ก่อนนั้น ยังหาสมควรแก่กาลสมัยไม่ ควร
 จะจัดข้าหลวงที่ทรงคุณวุฒิ ปรึกษาสามารถ ออกไปประจำ
 รักษาพระราชอาณาเขตร์ซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่างประเทศ
 เพื่อจะได้ปรึกษากันด้วยเรื่องผู้คน เขตร์แขวง แฉ่งยัง
 รัฐบาลทั้งสองฝ่าย ได้จัดราชการบ้านเมืองให้เป็นทีเรียบ
 ร้อย เพื่อรักษาทางพระราชไมตรีให้มีความเจริญยิ่งขึ้น
 และจะได้รักษาด่านทางปราบปรามโจรผู้ร้าย ให้ราษฎร
 ไพร่บ้านพลเมืองได้ทำมาหากินเลี้ยงชีพเป็นความสะดวก
 จะได้เป็นความสุขสมบูรณ์ แก่ผู้คนภายนอกในพระราช
 อาณาเขตร์อื่นจะได้ไปมาค้าขายได้โดยสำเร็จสะดวกสืบ
 ไป....”(๑๔)

จากพระราชปรารภดังกล่าว พอจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้เห็นการณ์ไกล และพยายามที่จะหาทางป้องกันภัยที่จะเกิดแก่พระราชอาณาจักร อยู่ตลอดเวลา ด้วยเหตุที่กล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายชั้นสูงไปทรงจัดการ
ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ในชายแดนภาคตะวันออก เพื่อเป็นการ
สนองพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้บรรลุ
ผลสำเร็จทั้งพระราชประสงค์ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้อง
ยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ พร้อมด้วย
ข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนออกไปตั้งรักษาการอยู่ที่เมือง
นครจำปาศักดิ์กองหนึ่ง โดยให้เรียกว่า “ข้าหลวงเมืองลาวกาว”
ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นข้าหลวงใหญ่
พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือน ออกไปตั้งอยู่ที่เมือง
หนองคายกองหนึ่ง โดยให้เรียกว่า “ข้าหลวงเมืองลาวพวน”
และให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็น
ข้าหลวงใหญ่ไปตั้งกองอยู่ที่เมืองหลวงพระบางอีกกองหนึ่ง โดยให้
เรียกว่า “ข้าหลวงเมืองลาวพุงขาว”^(๑๕)

สำหรับหัวเมืองลาวกาวนั้น มีหัวเมืองเอกที่ขึ้นสังกัดอยู่
๒๑ เมืองคือ เมืองนครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แส่นปาง สัตถนคร
สาละวัน อัดปือ คำทองใหญ่ สุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ เกษอุดม
ศรีสะเกษ อุบลราชธานี ยโสธร เขมราฐ กมลาสัย กาศสินธุ์
ภูแล่นช้าง สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ดและเมืองมหาสารคาม และ
นอกจากนี้ยังได้รวมหัวเมืองโท ทวี จัตวา ที่ขึ้นกับเมืองเหล่านั้น

อีก ๔๓ เมืองให้อยู่ในบังคับบัญชาของข้าหลวงเมืองลาวกา
 อีกด้วย^(๑๖) จะเห็นได้ว่า การรวมหัวเมืองเข้าในเขตมณฑลลาว
 กาวในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ นี้ มีการเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างออกไป
 จากการจัดตั้งกองข้าหลวงในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ อยู่บ้าง อย่างไร
 ก็ดี เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จมา
 ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ ในมณฑลลาวกาวก็ได้เสด็จไป
 ประทับที่เมืองนครจำปาศักดิ์ไม่ หากแต่ประทับและตั้งกอง
 บัญชาการข้าหลวงที่เมืองอุบลราชธานีนั้นเอง และคงด้วยเหตุ
 นี้เอง เมืองอุบลราชธานีจึงเป็นที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลตลอดมา
 จนกระทั่งมีการยุบมณฑลไปในที่สุด

แม้ว่าจะได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหลวง
 สรรพสิทธิประสงค์เสด็จ ไปทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ที่เมือง
 หลวงพระบางแล้วก็ตาม แต่ก็หาได้เสด็จไปประทับที่เมืองหลวง
 พระบางไม่ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
 เปลี่ยนแปลงพระบรมราโชบายใหม่และได้มีพระบรมราชโองการ
 โปรดเกล้า ฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ไปเป็นข้าหลวงใหญ่
 จัดราชการและชำระความโจรผู้ร้ายที่เมืองนครราชสีมา กรมหลวง
 สรรพสิทธิประสงค์ได้กราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อ
 วันที่ ๒๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) ถึงเมืองนคร-

ราชสีมา เมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)
(๑๓) การจัดการราชการที่เมืองนครราชสีมาคงเป็นผลสำเร็จตาม
พระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก
เพราะในการประชุมเสนาบดีเพื่อพิจารณาเลือกผู้ที่จะไปเป็นข้า-
หลวงใหญ่ในคันปี พ.ศ. ๒๔๓๔ นั้น ที่ประชุมได้มีมติให้กรม
หลวงสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่หัว-
เมืองลาวพุงขาวโดยให้ประทับที่เมืองหลวงพระบาง แต่เมื่อที่
ประชุมเสนาบดีได้เสนอมตินี้ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ไม่ทรงเห็นด้วย โดยให้เหตุผลว่า

“....ถ้าข้าหลวงผู้^๕อื่นเช่น พระยาราชเสนา จะได้รับคำสั่ง
ให้ทำการเช่นกรมหมื่นสรรพสิทธิ^๕ได้รับไปนี้ คงจะทำการไม่
ตลอดได้ แต่ไม่เป็นที่วางใจได้เสมอกรมหมื่นสรรพสิทธิ ด้วย
เมืองนครราชสีมาโถมมาเสียนาน เกือบจะเรียกได้ว่า เป็น
สัดกันตรกัป การ^๕ที่ให้ขึ้นไปจัดครั้ง^๕นี้จะให้เป็นตัวอย่างหัว
เมืองอย่างใหม่ขึ้นเมืองหนึ่ง สำหรับที่จะได้จัดเมืองอื่น ๆ ต่อไป
เพราะเป็นเมืองที่จะติดต่อกับทางรถไฟ กรมหมื่นสรรพสิทธิ
เสมือนเป็นเอเยนต์ไปบำรุงทางการค้า ซึ่งจะให้องมาทางรถไฟ
ให้ทันเวลารถไฟจะขึ้นไปถึง...”(๑๔)

ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุง เมืองนครราชสีมาให้เจริญก้าวหน้าขึ้น และผู้ที่จะดำเนินงานให้บรรลุผลสำเร็จได้ก็คือกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์นั่นเอง กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์จึงไม่ได้เสด็จไปเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวพุงขาวที่เมืองหลวงพระบาง

กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลางประทับอยู่ที่เมืองนครราชสีมาอยู่จนถึงต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการว่างลง เพราะได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ แต่ก็ได้ทรงดำรงตำแหน่งใหม่น้อยได้ไม่นานนัก ก็พอดีเกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ที่เรียกกันว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” ทางกรุงเทพมหานครจำเป็นต้องส่งกำลังกองทัพออก ไปช่วยกรมหลวงพิชิตปรีชากร ที่มณฑลลาวท้าว (มณฑลอีสาน) และกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมที่มณฑลอูตร เพื่อต่อต้านฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงพิเศษ เสด็จขึ้นไปทรงบัญชาการรวมกำลังกองทัพอ

ที่เมืองนครราชสีมาและเร่งรัดจัดส่งกำลัง ไปช่วยมณฑลทั้งสอง
ดังกล่าว

ครั้นเมื่อวิฤตกาล ร.ศ. ๑๑๒ ได้ผ่านพ้นไปแล้ว ตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมว่างลงเพราะกรมพระสวัสดิ์วัฒนวิเศษ
จำเป็นต้องออกไปราชการในทวีปยุโรปเป็นเวลานาน และได้กราบ
ถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมด้วย จึง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จ
กลับเข้ามาเป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม แต่ก็ทรงลำบากพระทัย
ในการที่จะหาผู้มีความสามารถไปดำรงตำแหน่งแทน แม้จะทรง
มีพระราชดำริว่า ผู้ที่เหมาะสมกับตำแหน่งที่สุดในช่วงเวลานั้น ก็
คือกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ แต่ก็ทรงเกรงพระทัยอยู่เพราะ
เพิ่งได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการเพียงระยะเวลา
อันสั้น

กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงทราบกระแสพระราชดำริ
จึงกราบถวายบังคมทูลรับอาสาจะออกไปรับราชการสนองพระเดช
พระคุณตามพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิ
ประสงค์ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ไปเป็นข้าหลวงต่าง
พระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว และได้เลื่อนพระยศฝ่าย

ทหารขึ้นเป็นนายพลตรี ทรงบังคับบัญชาทั้งราชการฝ่ายทหารและพลเรือน อยู่ที่กองบัญชาการข้าหลวงต่างพระองค์ที่เมืองอุบลราชธานีตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๖ เป็นต้นมา (๑๘)

เมื่อพลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงรับพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวสืบต่อจากกรมหลวงพิชิตปรีชากร เมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๓๖ แล้ว ก็ได้ทรงดำเนินนโยบายการปกครองที่สำคัญ ๆ ซึ่งเริ่มตั้งแต่การคัดเลือกตัวบุคคลที่จะตามเสด็จไปรับราชการและอื่น ๆ หลังจากนั้นแล้ว ก็ได้เสด็จพร้อมด้วยข้าราชการบริวารทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ถึงเมืองอุบลราชธานี เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ พอวันรุ่งขึ้น ก็ได้ถวายตราพระราชสีห์ต่อกรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งกรมหลวงพิชิตปรีชากรก็ได้ทรงมอบหน้าที่ราชการในเขตมณฑลลาวกาวให้แก่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ในวันเดียวกันนั่นเอง และกรมหลวงพิชิตปรีชากรก็ได้เสด็จออกจากเมืองอุบลราชธานีเพื่อเดินทางเข้ากรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ เพื่อทรงรับตำแหน่งใหม่ต่อไป (๒๐)

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณ ในตำแหน่งข้าหลวงต่าง

พระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวอยู่เป็นเวลานานถึง ๑๗ ปี คือตั้งแต่วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ถึงประมาณวันที่ ๑-๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ อันเป็นช่วงเวลาแห่งการปรับปรุงประเทศครั้งใหญ่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงนับได้ว่า กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้เป็นกำลังสำคัญยิ่งพระองค์หนึ่ง ในการปรับปรุงประเทศได้ บรรลุผลสำเร็จตามพระราชประสงค์ โดยเฉพาะในท้องที่มณฑลลาวกาวหรือมณฑลอีสาน พระกรณียกิจของพระองค์ท่านในช่วงเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวนั้นมีมากมายหลายประการจนไม่สามารถที่จะกล่าวถึงได้หมด แต่ก็จะได้กล่าวถึงพระกรณียกิจที่สำคัญ ๆ อย่างละเอียดอีกในตอนต่อไป

หลังจากที่ได้ทรงทราบการทำงาน เพื่อให้บังเกิดผลสำเร็จตามพระราชประสงค์อยู่เป็นเวลา ๗ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมชั้นผู้ใหญ่ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า “พระเจ้าอินทวิชยานนท์ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์” เมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๓ (๒๑) อันเป็นวันครบรอบ ๗ ปี ที่ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์นั่นเอง (ดูรายละเอียดของคำประกาศในภาคผนวก)

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศอยู่จนถึงต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ (ก่อนที่จะสิ้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงไม่กี่เดือน) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชประสงค์ที่จะให้เสด็จกลับ ไปทรงพักผ่อนที่กรุงเทพมหานคร เพราะได้ทรงตรากตรำทำงานในท้องที่กันการนานมาก ประกอบกับพระชันษาก็มากแล้ว พอถึงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเข้าไปทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง และพร้อมกันนั้นก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระตำหนักพระราชทานเป็นที่ประทับในบริเวณสวนดุสิตด้วย

ต่อจากนั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ อันเป็นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็นกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (ตุลาการในภาคผนวก) พอถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระราชดำริว่า กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์นั้นมีพระชันษามากแล้ว สมควรที่จะได้พักผ่อนในบ้านปลายชีวิตบ้าง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นเสนาบดีที่ปรึกษา มีหน้าที่เฉพาะการอันเกี่ยวเนื่องด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ แท้ก็โปรดฯ ให้ประทับเป็นผู้ใหญ่อยู่ในบริเวณพระราชวังดุสิตสืบมาจนสิ้นพระชนม์

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ประชวรด้วยพระโรคชราอยู่เป็นเวลานานมากกว่าหนึ่งปี ในที่สุดก็สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ พระชันษา ได้ ๖๕ ปี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระศพไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานมาเป็นนิจกาล และต่อมาก็ได้พระราชทานเพลิงศพที่พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ (๒๒)

ในขณะที่พลตรี กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ประทับที่เมืองอุบลราชธานีนั้น ได้ทรงมีพระชายาและทรงมีหม่อมเจ้าชาย - หญิงหลายพระองค์ กล่าวกันว่าเป็นนโยบายในการปกครองประการหนึ่ง ที่พยายามจะสร้างความสัมพันธ์อันดีกับกรมการเมืองอุบลราชธานี เพราะทรงเห็นว่า เมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองใหญ่ มีความสำคัญต่อการจัดการปกครองและด้านอื่น ๆ เป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้จึงกล่าว ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ (ซึ่งนับเป็นเดือนสุดท้ายของปีในขณะนั้น) คือหลังจากที่ได้เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลราชธานีได้เพียงสามเดือนเศษ ก็ได้ทรงขออนางเจียงคำ ธิดาของท้าวสุรินทรหมพ (หมั่น) มาเป็นชายา ฝ่ายกรมการเมืองอุบล-

ราชธานี อันมีพระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุคำ สุวรรณกัญ) และพระอุบลเทพประชานิษฐ์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) ซึ่งเป็นญาติผู้ใหญ่ของนางเจียงคำก็มีความยินดีและถวายหลานสาวตามพระประสงค์^(๒๓) และต่อมาก็มีพระโอรส ๒ พระองค์ คือ หม่อมเจ้าชายอุปถัมภ์ ชุมพล กับ หม่อมเจ้าชายกมลธำมณี ชุมพล

ในเดือนมีนาคมปีเดียวกันนั้นเอง ก็ได้ทรงขนานบุญขึ้นบุญรมย์ ธิดาของท้าวไชยบุตร (บุตติ บุญรมย์) และนางคำพ่วย ท่อญาแม่พ่วยและญาแม่แก้ว (นางคำพ่วยและนางแก้วพา) ซึ่งเป็นญาติผู้ใหญ่ มาเป็นชายา และต่อมาก็ได้มีพระโอรสและพระธิดารวมทั้งสิ้น ๔ พระองค์ คือ

๑. หม่อมเจ้าหญิงบุญจิราธร ได้ทรงเสกสมรสกับพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าชายจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย ในรัชกาลที่ ๕

๒. หม่อมเจ้าชายวิภูษิตกวีบุลย์

๓. หม่อมเจ้าชายธานีเสกสัจ ได้ทรงสมรสกับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงวราไพประภา พระธิดาในจอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๔. หม่อมเจ้าหญิงนงคันทย์จำเนียร สันติพิทักษ์แต่ยังเยาว์^(๒๔)

นอกจากนี้แล้วยังทรงมีชายาอีก ๒ องค์ คือ หม่อมคำเมียง ซึ่งมีพระโอรสพระนามว่า หม่อมเจ้าชัยมัยบุตรชุมพล กับ หม่อมปึก ซึ่งมีพระโอรสพระองค์หนึ่งพระนามว่า หม่อมเจ้าชุมปกบุตร ชุมพล อีกพระองค์หนึ่งด้วย^(๒๖)

นอกจากหม่อมเจ้าชายหญิงที่กล่าวมาแล้วนี้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ยังมีหม่อมเจ้าชายหญิง ที่ประสูติในกรุงเทพมหานครก่อนที่จะมาประทับที่เมืองอุบลราชธานีอีกหลายพระองค์ เป็นที่น่าว่า หม่อมเจ้าชายประสมประสงค์ ชุมพล หม่อมเจ้าหญิงจงใจฉวีล ชุมพล ฯลฯ

สิ่งที่ควรจะกล่าวถึงอีกประการหนึ่ง ในพระประวัติสังเขปของพระองค์ท่าน นอกเหนือจากที่ได้กล่าวมาแล้วและที่จะกล่าวถึงอย่างละเอียดอีกครั้งหนึ่งในตอนต่อไป ก็คือความมีพระปรีชาสามารถพิเศษในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นทางด้านรัฐศาสตร์ การเมืองการปกครอง ความรอบคอบในการปฏิบัติราชการเป็นอย่างดี ทรงดูแลการปฏิบัติราชการของผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างใกล้ชิด ทรงห่วงใยในความเป็นอยู่ของผู้ใต้บังคับบัญชา และความเป็นอยู่ของไพร่ฟ้าประชาชนเป็นอย่างดี ทรงเสด็จออกตรวจราชการในท้องที่ต่าง ๆ อยู่เสมอ สำหรับพระปรีชาสามารถพิเศษของพระองค์

ที่จะยกมาเป็นตัวอย่างประกอบ ดังต่อไปนี้ เป็นแต่เพียงส่วนเล็กน้อยเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น

ในด้านธรรมศาสตร์หรือการพิจารณาคดี ในสมัยที่เสด็จประทับเป็นข้าหลวงต่างประเทศฯ นั้น ยังไม่ได้มีการจัดตั้งศาลยุติธรรมขึ้น ศาลยุติธรรมในมณฑลอีสานเพิ่งมีการจัดตั้งขึ้นเมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ โดยจัดตั้งขึ้นพร้อมกัน ๓ แห่ง คือ ที่อุบลราชธานีจัดตั้งขึ้นเป็นศาลมณฑล ส่วนที่เมืองร้อยเอ็ดและเมืองขอนแก่น จัดตั้งขึ้นเป็นศาลเมือง (๒๓) เกี่ยวกับพระปรีชาสามารถในด้านพิจารณาคดีนั้น จะยกมากล่าวประกอบไว้เพียงเรื่องเดียว คือ เรื่องคนแค้นตัวลักกระทุง ซึ่งเรื่องมีอยู่ว่า

ประมาณ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) มีกระทาชาชนายหนึ่งชื่อ เชียงทัน บ้านอยู่ในตำบลเมืองอุบลฯ แขนตัวทั้งสองข้างมาแต่กำเนิด แต่พอเหลือต่อจากโหล่มมาถึงข้อศอก ไปลักกระทุงของอำแดงสีกันขายขนมผักกัวในงานออกร้านที่ทุ่งศรีเมือง ถูกเจ้าหน้าที่จับได้พร้อมกับของกลาง แต่นายเชียงทันไม่ยอมรับและแก้ตัวว่า แขนตัวทั้งสองข้างจะเอากระทุงมาได้อย่างไร ฝ่ายอำแดงสีก็ไม่ยอม เมื่อเจ้าหน้าที่บ้านเมืองได้นำเรื่องขึ้นพิจารณากันที่โรงศาลปรากฏว่า มีผู้สนใจไปฟังเป็นจำนวนมาก พอตี

เสด็จในกรมฯ ทรงทราบเรื่อง ทรงเห็นว่าเป็นคดีแปลกประหลาด จึงโปรดให้เบิกตัวโจทก์ จำเลย ไปทอศพระเนตรพร้อมด้วยคณะตุลาการ เพราะคดีนี้คณะตุลาการไม่สามารถที่จะตัดสินคดีให้เป็นที่พอใจของโจทก์และจำเลยได้

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ไม่ได้ทรงได้ตามโจทก์หรือจำเลยแต่ประการใด แต่เมื่อได้ทรงพระคำรียุ่ครุ่นหนึ่ง ก็ทรงทรงมองเห็นช่องทางของเรื่องที่เกิดขึ้นได้บ้าง กอปรด้วยพระปรีชาสามารถทางด้านนิติศาสตร์ที่ทรงมีอยู่ จึงได้ทรงหาทางพิสูจน์ข้อเท็จจริง เพื่อไม่ให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่โจรผู้ร้ายต่อไป เมื่อทรงพระคำรียุ่ที่จับผิดจำเลยได้แล้ว พระองค์จึงมีรับสั่งว่า

“จริงของนายเชียงทั้นสมข้อต่อสู้ ให้เชียงทั้นเอากระทะใบนี้กลับคืนไปเสียว่า เป็นกระทะของเขาเอง”

ฝ่ายอำแดงผู้เป็นโจทก์ ก็รู้สึกเสียใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะกระทะใบนั้นเป็นของโจทก์จริง แต่เมื่อได้ยินรับสั่งเช่นนั้นก็ไม่ทราบว่าจะทักทานอย่างไร

ฝ่ายนายเชียงทั้นก็จิตใจที่จะได้กระทะและจะพ้นผิดจากข้อกล่าวหา ด้วยอารามที่จิตใจ จึงตรงไปเอาเข้าข้างหนึ่งกคขอบกระทะที่ตั้งวางอยู่ให้กระดกขึ้น แล้วเอาศิรชะรุมกระทะขึ้นโดย

ใช้แขนคว้นช่วยเหินบนศีรษะโดยสะดวก แล้วก็เดินลงจากศาลไป ขณะตุลาการก็พากันตกตะลึง แสดงในกรม ๆ ก็ทรงพระสรวล แล้วมีรับสั่งว่า

“เฮ้ย เดียวก่อน อ้ายเชียงทันกลับมานะก่อน ขันแรกแกต่อสู้ว่า แขนคว้นไม่มีม้อจับ เอาไปไม่ได้ บัดนี้ปรากฏเห็นชัดแก่ตุลาการและคนทั้งปวงแล้วว่า แกเอากระทะใบนั้น ไปด้วยวิธีอย่างไร การให้การเท็จต่อศาลและมีความผิดจริงสมดังโจทก์กล่าวหา จะแก้ตัวว่าอย่างไร” นายเชียงทันไม่มีทางต่อสู้คดีได้ และถูกจำคุกไปในที่สุด^(๒๘) เกี่ยวกับพระปรีชาสามารถในด้านนิติศาสตร์นี้ยังมีอีกมาก แต่นำเอามากล่าวถึงพอเป็นตัวอย่างเพียงเรื่องเดียวเท่านั้น

พระปรีชาสามารถในทางด้านรัฐประศาสนศาสตร์ หรือ แท้จริงในทางการเมืองนั้น พระองค์ท่านก็นับได้ว่า “ทรงเป็นยอด” โดยเฉพาะกับฝ่ายฝรั่งเศส ดังได้เป็นที่ทราบกันแล้วว่า ภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ แล้ว ไทยเราก็จำเป็นต้องยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส ดังนั้นแม้ว่าเหตุการณ์ทั่ว ๆ ไปดูเหมือนจะเป็นปกติ แต่ความขัดแย้งและความพยายามที่จะเอาเรื่องเอาเปรียบกันก็จะมีอยู่ตลอดเวลา ในสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสที่ได้ลงนามกันเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ.

๒๔๓๖ นั้น ได้มีข้อกำหนดให้กงสุลฝรั่งเศสประจำอยู่ที่เมือง
อุบลราชธานีและเมืองอื่นเท่าที่ฝรั่งเศสเห็นว่าจำเป็นอีกด้วย (๒๕)
กงสุลฝรั่งเศสที่ประจำอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ได้ก่อให้เกิดปัญหา
ในการดำเนินนโยบายการปกครองเป็นอย่างมาก เพราะฝ่ายกงสุล
พยายามที่จะจับผิดฝ่ายไทยอยู่เสมอ คนในบังคับฝรั่งเศสในท้องถิ่น
มณฑลลาวกาวหรือมณฑลอีสานนี้จะมีอยู่ด้วยกันหลายเชื้อชาติ
เป็นต้นว่า ญวน จีน เขมร ลาว ฯลฯ เมื่อทางฝ่ายไทยไป
แตะต้องอะไรเข้า ก็พากันร้องเรียนไปทางกงสุล กงสุลก็พยายาม
ที่จะทำให้เป็นเรื่องการเมืองใหญ่โต ว่ากันว่า กงสุลบางคน
เวลาเดินผ่านกับเสมียนพนักงานของไทย ถ้าเสมียนพนักงาน
ของไทยไม่เปิดหมวกให้ เพื่อเป็นการแสดงความเคารพแล้ว ก็
จะร้องเรียนว่า เสมียนพนักงานฝ่ายไทย ไม่ให้ความเคารพ ไม่
มีสัมมาคารวะ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์เกิดความเบื่อหน่าย
ต่อการกระทำของฝ่ายกงสุลฝรั่งเศสอยู่เสมอ ๆ แต่ก็ทรงทำอะไร
ไม่ได้มากนัก เพราะฝ่ายไทยเราอ่อนแอกว่าและมีความเสียเปรียบ
ในหลาย ๆ ด้าน แต่เสด็จในกรม ฯ ก็ทรงใช้กุศโลบายอันฉลาด
หรือแค้นคู้ทางการเมืองที่เหนือกว่าให้กงสุลฝรั่งเศสต้องเกิดความ
บั่นบั่นอยู่เสมอ ซึ่งจะไต่ถามมาแล้วให้ฟังเป็นเรื่องสนุก ๆ เพียง
บางเรื่องดังนี้

เรื่องแรกเกี่ยวกับหนังสือราชการ ที่มีไปมาระหว่างกงสุลกับมณฑล ตามปกติแล้วในช่วงเวลานั้นเมื่อกงสุลมีหนังสือมาถึงมณฑลก็ต้องใช้ภาษาฝรั่งเศส เมื่อมณฑลได้รับแล้วก็วานบาทหลวงชาวฝรั่งเศสแปลเป็นภาษาไทย เมื่อทางมณฑลตอบหนังสือก็ใช้ภาษาไทย ทางฝรั่งเศสได้รับแล้ว ก็ต้องวานบาทหลวงฝรั่งเศสแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสอีกทีหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องเย็นเยือกมาก เพราะในสมัยนั้นไม่มีล่ามประจำ เมื่อบาทหลวงฝรั่งเศสได้เป็นล่ามกิตติมศักดิ์เช่นนี้ จึงกลายเป็นบุคคลที่มีความสำคัญล่วงรู้ความลับ ขั้อราชการ ข้อพิพาทและนโยบายหรือวิธีการดำเนินงานของทั้งสองฝ่ายโดยตลอด ซึ่งไม่เป็นการเหมาะสมอย่างยิ่ง เสด็จในกรม ฯ จึงเปลี่ยนแปลงการโต้ตอบหนังสือราชการเป็นภาษาเขมร เมื่อถูกฝ่ายกงสุลฝรั่งเศสโต้แย้ง ก็ทรงอ้างว่า ฝรั่งเศสปกครองทั้งดินแดน ญวน เขมรและลาว ฉะนั้นจึงควรจะใช้ภาษาเหล่านั้นได้ค้ำย เมื่อฝ่ายกงสุลฝรั่งเศสได้รับหนังสือโต้ตอบเป็นภาษาเขมรก็เกิดความบั่นป่วนและเป็นเคียดเป็นแค้นมาก เพราะจำเป็นต้องหาคนที่มีความรู้ทั้งภาษาฝรั่งเศสและภาษาเขมรช่วยแปลให้ ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่ง่ายนักในช่วงเวลานั้น แต่เมื่อฝ่ายกงสุลฝรั่งเศสสามารถหาคนที่แปลภาษาเขมรและฝรั่งเศสได้แล้ว พระองค์ก็ทรงโต้ตอบหนังสือราชการเป็นภาษาไทยตามปกติ (๓๐)

เรื่องทำนองนั้นถ้าเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลธรรมดาแล้ว ฝ่าย
กงสุลฝรั่งเศสคงคิดหาทางฟ้องร้องให้เคียดกรุ่นเป็นแน่ แต่เมื่อ
เสด็จในกรม ฯ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการ ฯ เป็น
เจ้านายชั้นสูง ก็จึงได้แต่เพียงเก็บความเคียดแค้นหรือความไม่
พอใจไว้เท่านั้น ไม่สามารถที่จะทำประการใดเพื่อเป็นการแก้
แค้นได้เลย (๓๑)

เกี่ยวกับเรื่องเล่นเชิงทางการเมืองกับฝ่ายกงสุลฝรั่งเศสยังมี
อีกมาก แต่ก็จะได้นำมาเล่าในที่นี้อีกเพียงเรื่องหนึ่ง คือ เรื่อง
“การดินเนอร์กับพัน” เรื่องมีอยู่ว่า ครึ่งหนึ่ง พระองค์ทรงได้
รับเชิญจากฝ่ายกงสุลฝรั่งเศสให้ไปเสวยพระกระยาหารค่ำที่สถาน
กงสุลฝรั่งเศสเนื่องในงานฉลองวันชาติของฝรั่งเศส กงสุลได้
จัดเลี้ยงดินเนอร์แบบฝรั่ง ไม่มีอาหารไทยเลย เวลานั้นสนทนา
ปราศรัยกันนั่งไขว่ห้างตามสบายแบบฝรั่ง เวลาที่จะพูดคุยกันก็เข้า
มายืนพูดเหนือพระเคียว ในขณะที่พระองค์ประทับบนพระเก้าอี้
อันเป็นการแสดงความหยาบคาย ไม่มีการแสดงสัมมาคารวะ
หรือถวายพระเกียรติตามควรเลย เมื่อเสร็จดินเนอร์แล้ว เวลาพูด
คุยกันถึงเรื่องอาหารประจำชาติ ฝ่ายกงสุลฝรั่งเศสก็พูดทำนอง
ดูหมิ่นอาหารไทย โดยเฉพาะอาหารพื้นเมืองของชาวอีสาน ว่า
สกปรก และเป็นบ่อเกิดแห่งโรกภัยไข้เจ็บต่าง ๆ อีกด้วย เสด็จ

ในกรม ฯ ก็จำต้องทนนั่งฟังโดยคุณธิ จนเมื่อได้เวลาอันควรแล้วก็เสด็จกลับ

ครั้นต่อมาถึงงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวในปีหนึ่ง พระองค์ได้ทรงจัดงานเลี้ยงขึ้นบ้าง โดยเชิญข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายไทย บาทหลวง กงสุลและหมอชาวฝรั่งเศสเข้าร่วมด้วย ตามธรรมเนียมนิยมแล้ว งานพระราชพิธีเช่นนี้จะต้องแต่งเครื่องแบบเต็มยศ ซึ่งในวันนั้นผู้ที่เข้ามาร่วมในงานก็แต่งเครื่องแบบเต็มยศตามปกติ เสด็จในกรม ฯ ก็ทรงบอกกงสุลฝ่ายฝรั่งเศสว่า เป็นการจัดงานพระราชพิธีตามแบบไทยแท้ พอถึงเวลารับประทานอาหาร พระองค์ท่านก็ได้ให้จัดตั้งโต๊ะเก้าอี้เอาไว้เลย ทรงให้นั่งกับพื้นทั้งฝ่ายข้าราชการไทยและฝ่ายฝรั่งเศส เล่นเอากงสุลฝรั่งเศสอึดอัด เก้งก้างและไม่พอใจเป็นอย่างมาก เพราะตามปกติฝรั่งนั่งกับพื้นไม่เป็นอยู่แล้ว เมื่อแต่งเครื่องแบบเต็มยศแล้วมานั่งกับพื้น จึงเป็นการลำบากเพิ่มช่นอีก ส่วนอาหารนั้นก็จัดขึ้นตามประเพณี คือมีทั้งอาหารไทยภาคกลางและอาหารพื้นเมืองของชาวภาคอีสาน บางประเภทก็ทั้งเผ็ดทั้งเค็ม ส่วนข้าวก็นำมาให้จัดมาทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้า ข้าราชการฝ่ายไทยต่างก็ไม่ค่อยสบายใจไปตาม ๆ กัน แต่ก็ตระหนักว่า เป็นการลองเชิงหรือแกล้งฝ่ายกงสุลฝรั่งเศสเท่านั้น พวกกงสุลฝรั่งเศส

แม้ว่าจะไม่พอใจ แต่ก็จำเป็นต้องรับประทานอาหารไปแบบแกล้งๆ
จนงานสำเร็จไปได้ แม้ว่ากงสุลฝรั่งเศสจะหัวเราะและบอกว่า
“แซ่บ ๆ แซ่ร้อนนิกหน่อย” แต่บรรยากาศในงานเลี้ยงก็ไม่
ค่อยราบรื่นนัก^(๓๒)

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงมีนโยบายประนีประนอม ผ่อน
ปรนในสิ่งที่ควรและไม่ควร ประเพณีบางอย่างที่ชาวพื้นเมือง
มณฑลอีสานเคยได้ปฏิบัติกันมา ที่ไม่เป็นอันตรายต่อความสงบ
สุขของชนส่วนใหญ่ แล้วพระองค์ก็ทรงส่งเสริมเป็นอย่างดี เป็น
ต้นว่างานประเพณีต่าง ๆ เช่น การทำบุญข้าวประดับดิน การทำ
บุญข้าวจี หรือการทำบุญบังไฟ โดยเฉพาะการทำบุญบังไฟนั้น
ถ้าชาวมณฑลอื่นหรือชาวล่าง (ชาวกรุงเทพฯ) เข้าไปเล่นด้วย
มักจะมีการทะเลาะเบาะแว้ง ฆ่าฟันกันอยู่เสมอ บางทีจนถึงกับ
มีการตายเกิดขึ้นก็มี แต่ถ้าหากชาวพื้นเมืองเล่นกันตามปกติแล้ว
ก็มักจะไม่มีความร้ายเกิดขึ้น พระองค์จึงเอาพระทัยใส่เกี่ยวกับเรื่อง
นี้อยู่เสมอ ถ้าหากถึงฤดูกาลที่มีการเล่นบุญบังไฟแล้ว ก็จะรับ
สั่งให้เจ้าหน้าที่บ้านเมืองเอาใจใส่ในเรื่องนี้ให้มากขึ้น โดยจัดส่ง
เจ้าหน้าที่บ้านเมืองหรือเจ้าหน้าที่ตำรวจออกไประงับ และป้องกัน
เหตุร้ายที่จะเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ถ้าหากว่ามีชาวกรุงเทพฯ หรือ
ชาวเมืองอื่นเข้าไปก่อเรื่องวิวาทขึ้นแล้ว พระองค์ก็ทรงให้ลงโทษ

เป็นสองเท่าของชาวมณฑลอีสาน^(๓๓) การดำเนินนโยบายเช่นนี้
ก็จัดได้ว่า พระองค์ทรงมีความรอบคอบ หากกิจการใดเป็นที่น่า
ส่งเสริมแล้ว พระองค์ก็จะทรงส่งเสริมอย่างเต็มที่ แต่หากเป็นสิ่งที่
จะก่อให้เกิดเหตุร้ายขึ้น พระองค์ก็จะทรงป้องกันอย่างเต็มที่เช่นกัน
เพื่อไม่ให้ความขัดแย้งเกิดขึ้นได้ เข้าลักษณะที่ว่า “กันดีกว่าแก้”
เป็นอย่างดี

นอกจากนี้แล้ว พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
สรรพสิทธิประสงค์ ยังทรงห่วงใยในการปฏิบัติงานของข้าราชการ
เป็นอย่างยิ่ง สิ่งใดที่เป็นผลกระทบกระเทือนต่อการทำงานหน้า
ราชการหรือกระทบกระเทือนต่อครอบครัวของข้าราชการ อันจะ
เป็นผลกระทบกระเทือนต่องานราชการแล้ว หากว่าพระองค์พอ
ที่จะปรับปรุงแก้ไขได้ พระองค์ก็จะทรงจัดทำทันที ดังจะเห็น
ได้จาก การปราบปรามคณาของข้าราชการที่ชอบเล่นไพ่ใน
เวลาสามปีไปปฏิบัติราชการ เรื่องมีอยู่ว่า ในระยะแรก ๆ ที่พระ
องค์ได้เสด็จมาประทับเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ ๖ นั้น ปรากฏว่า
พวกภรรยาของพวกข้าราชการจำนวนมากชอบพากันเล่นไพ่ทอง
ในขณะที่สามปีไปทำงาน เมื่อถึงเวลาที่สามปีจะเลิกงานก็พากันเลิก
เล่น เส็จในกรม ๖ ทรงทราบก็ทรงดำริว่า การกระทำเช่นนี้ย่อม
เป็นผลเสียต่อครอบครัวข้าราชการอันจะก่อให้เกิดผลเสียหายต่อ

ราชการในโอกาสต่อไปด้วย ก็เลขาวิธีการ “ปราบขุนนายเล่นไฟ” ด้วยวิธีที่ว่า วันหนึ่งซึ่งเป็นวันเปิดทำงานราชการตามปกติ เวลาประมาณ ๑๐.๐๐ น. เสด็จในกรม ฯ ก็รับสั่งให้เสมียนพนักงานไปเชิญบรรดาขุนนายที่ชอบเล่นไฟตองทั้งหลายมาพบ แล้วจัดห้องให้เล่นไฟโดยเฉพาะ และรับสั่งว่าให้พากันเล่นให้เป็นทีพอใจ เล่นให้เต็มที่ โดยให้เสมียนพนักงานจัดหาข้าวปลาอาหารมาบริการให้พร้อมสรรพ พวกขุนนายทั้งหลายก็กิดละอายแก่ใจ แต่ถ้าไม่เล่นก็เกรงพระทัย ก็เลยพากันเล่นไปแบบแกน ๆ เมื่อถึงเวลาเลิกงานก็เกรงว่าสามีจะทราบเรื่อง ก็พากันลนลาภ และขอพระราชทานอภัย เสด็จในกรม ฯ ก็ทรงให้อภัย หลังจากนั้นแล้วปัญหาเช่นนั้นก็ไม่เกิดขึ้นอีก (๓๔)

เสด็จในกรม ฯ ทรงใช้ชีวิตแบบเรียบง่าย และประหยัด บางครั้งกระตาส่งงานก็เป็นเพียงซองจดหมายที่ใช้แล้ว แต่ตัดออกเอาข้างในมาใช้ส่งงานก็มี

สิ่งที่น่าภาคภูมิใจพระทัยในชีวิตการปฏิบัติราชการของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง ที่ผู้เขียนอดที่จะกล่าวไว้ในที่นี้ไม่ได้ก็คือ การเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยิ่งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างมากยิ่งด้วย ดังจะเห็นได้จาก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้รับเลือกให้เป็นพระเจ้าลูกยาเธอ สำหรับใช้สอยประจำพระองค์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งที่สำคัญ ๆ ตลอดรัชสมัย ดังที่ได้กล่าวไว้บ้างแล้ว

การที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งที่สำคัญ ๆ นั้น บางครั้งบางโอกาสก็พระราชทานพระอำนาจเต็มที่ เพื่อให้การดำเนินงานนั้น ๆ บรรลุผลสำเร็จตามพระราชประสงค์ จนทรงพระราชดำริว่า ถ้าหากให้ผู้อื่นไปปฏิบัติราชการหรือให้อำนาจเต็มที่อย่างกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์แล้ว ก็จะเป็นผลเสียแก่ทางราชการหรือเป็นผลกระทบกระเทือนต่อพระยกลบาทก็เป็นได้ ดังกรณีที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลาง ที่เมืองนครราชสีมาระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๔๓๖ นั้น ก็พระราชทานพระอำนาจให้อย่างเต็มที่ ดังจะเห็นได้จาก พระราชหัตถเลขาถึงที่ประชุมเสนาบดี เพราะที่ประชุมเสนาบดีได้ถวายความเห็นว่ ควรที่จะย้ายกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ไปประทับดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ที่เมืองหลวง

พระบางในต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๖ แต่พระองค์ก็ไม่ทรงเห็นด้วย ทั้งข้อความบางตอนเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวว่า

“...บัดนี้จะว่าด้วยตัวข้าหลวง การที่จะยกเลิก
ข้าหลวงใหญ่ในเมืองนครราชสีมาเสีย เพราะความคิด
เป็นคนละอย่างกันกับการที่คิดแต่ก่อนนั้นชอบแล้ว แต่
ข้อที่จะถอนกรมหมื่นสรรพสิทธิขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง
นั้น กรมหมื่นสรรพสิทธิคงจะทำการได้ดี แต่ความ
ลำบากในตัวกรมหมื่นสรรพสิทธิ แลข้าหลวงผู้น้อยที่จะ
แทนกรมหมื่นสรรพสิทธิจัดการในเมืองนครราชสีมา คง
เป็นความลำบากอยู่บ้าง ด้วยกรมหมื่นสรรพสิทธิขึ้นไป
ในครั้งนั้น เป็นคนละทิศละทางกับเมืองหลวงพระบางแท้
การที่จะเตรียมขึ้นไป ก็เตรียมไปเฉพาะในเมืองนคร
ราชสีมาเท่านั้น และได้มอบอำนาจให้กรมหมื่นสรรพ
สิทธิมาก เหมือนอย่างที่ดีரசั่งเป็นกระดาดเปล่าขึ้นไป
ไปที่เดียว ถ้าหากข้าหลวงผู้นั้นเช่นพระยาราชเสมา จะ
ได้รับคำสั่งขึ้นไป เช่นกรมหมื่นสรรพสิทธิได้รับขึ้นไปนี้
คงจะทำการได้ไม่ตลอดได้ แลไม่เป็นที่วางใจได้เสมอ
กรมหมื่นสรรพสิทธิ ด้วยเมืองนครราชสีมาโหมมาเสีย
นาน เกือบจะเรียกได้ว่า เป็นสัตว์กันตรกัป...” (๓๕)

เมื่อครั้งเสด็จประทับที่เมืองอุบลราชธานี เพื่อทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวนั้น ก็ได้รับพระราชอำนาจมากเช่นกัน ถึงจะเห็นได้ว่า มีผู้ที่ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งเช่นนี้เพียง ๓ พระองค์เท่านั้น คือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวพวน กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๔-๒๔๓๖ และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว นอกจากนั้นกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ยังเป็นผู้ที่มีความใกล้ชิดพระยุคลบาทเป็นอย่างยิ่ง ในขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ที่มณฑลลาวกาวนั้น ถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริเกี่ยวกับการงานบางประการ ก็จะมีพระราชหัตถเลขามาทรงปรึกษาหารือกับกรมหลวงสรรพสิทธิฯ อยู่เสมอ ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับราชการในมณฑลเท่านั้น หากแต่เป็นเรื่องอื่น ๆ อยู่ด้วย การที่จะเสด็จประพาสทวีปยุโรป เรื่องจะส่งพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถไปทรงศึกษาที่ประเทศรัสเซีย เรื่องเกี่ยวกับการดำเนินนโยบายต่างประเทศ ฯลฯ (๓๖) อันแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยในการปฏิบัติ

ราชการของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์และให้ความใกล้ชิดสนิทสนมเป็นอย่างยิ่ง

อีกครั้งหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้วางพระราชหฤทัยในการปฏิบัติราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ก็คือ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล) เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ พระอภัยมณีของพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ กลับเข้ามาปฏิบัติราชการในกระทรวงธรรมการ พร้อมกันนั้นก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาประสิทธิ์ศัลการ ข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมาออกไปปฏิบัติราชการในตำแหน่งนี้แทน ^(๓๓) ด้วยเหตุดังกล่าวข้าหลวงใหญ่ที่เมืองนครราชสีมาจึงว่างลงและก่อให้เกิดปัญหาในด้านการปกครองมาก เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ สำคัญใจผู้ร้ายชุกชุม ข้าหลวงเทศาภิบาลที่จะมาปกครองเมืองนครราชสีมาได้ ต้องเป็นบุคคลที่มีความรู้ความสามารถจึงจะปกครองเมืองนครราชสีมาให้ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย และเจริญก้าวหน้าได้

กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้น จึงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า ควรให้ย้ายกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์จากเมืองอุบลราชธานี มาเป็นข้าหลวงใหญ่ที่มณฑลนครราชสีมา โดยให้เหตุว่า

“....เวลานี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใบบอกจากเมืองนครราชสีมา เรื่องเกิดเหตุยิงกันตายที่ริมกำแพงเมือง ยังสืบจับตัวผู้ร้ายไม่ได้ แลได้ตรวจดูรายงานประจำเดือน มีเหตุโจรผู้ร้ายชุกชุมเหลือเกิน เห็นจะทั้งไว้ต่อไปดังนี้ไม่ได้.... ไม่มีผู้ใดจะสมควรหรือจะเหมาะสมกว่า กรมหมื่นสรรพสิทธิ เพราะผู้คนในมณฑลนั้นมีความยำเกรงนับถือมาก ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อว่า ถ้าได้กรมหมื่นสรรพสิทธิมาคงจะเรียบร้อย ตลอดทั้งการทหารและพลเรือน...” (๓๘)

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบแล้ว ก็ไม่ทรงเห็นด้วย และไม่พระราชทานพระบรมราชานุญาต เพราะทรงเห็นว่าในช่วงเวลานั้น ราชการในมณฑลลาวทวาย (อีสาน) มีความสำคัญและจำเป็นกว่าที่เมืองนครราชสีมา ถ้าให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์กลับมาเป็นข้าหลวงใหญ่ที่มณฑล

นครราชสีมาแล้ว ก็หาคนที่มิพระปรีชาสามารถเท่าเทียมกับกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ไปอยู่ที่มณฑลอีสานไม่ได้^(๓๕) เหตุที่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย และทรงพระปรีชาสามารถในการปฏิบัติราชการในตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการต่างพระองค์ที่มณฑลอีสานนี้เอง เป็นผลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมชั้นผู้ใหญ่ เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณ และทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยในตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการประทับที่เมืองอุบลราชธานีอยู่จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๓ อันเป็นปีสุดท้ายในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชดำริว่า กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงตรากตรำทำงานในดินแดนที่ห่างไกล และกั้นการอยู่เป็นเวลานานแล้ว สมควรจะได้ทรงพักผ่อนในบั้นปลายชีวิตบ้าง ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ เมื่อเสนาบดีกระทรวงวังว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อย้ายเข้าไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังในต้นปี พ.ศ. ๒๔๕๓ นั้นเอง

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
 ได้เสด็จ ๖ พร้อมด้วยข้าราชการและข้าราชการบริพาร ออกจากเมือง
 อุบลราชธานีเมื่อต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาท-
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงมีพระราชโทรเลขขึ้นมา
 ต้อนรับที่เมืองนครราชสีมา ถ้าท่านผู้อ่านได้เห็นสำเนาโทรเลข
 ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีมาถึงกรมหลวง
 สรรพสิทธิ ๖ แล้วก็จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ทรงห่วงใยและทรงให้ความใกล้ชิด
 เป็นอย่างยิ่ง ดังเห็นได้จาก สำเนาโทรเลขของพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงโทรเลขมาต้อนรับกรมหลวง
 สรรพสิทธิประสงค์ และสำเนาโทรเลขที่กรมหลวงสรรพสิทธิ
 ประสงค์ กราบถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน
 วันที่จะเสด็จกลับกรุงเทพมหานคร เพื่อทรงรับตำแหน่งเสนาบดี
 กระทรวงวัง ว่า

“โทรเลขถึงกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ โกรธา

ขอส่งโทรเลขฉบับนี้ขึ้นมาเป็นการต้อนรับ หวังใจว่าจะมี
 ความสุข สบายด้วยกันหมด ไม่มีใครบอบช้ำ เรือนทางนี้ได้

ซ่อมแซมใหม่ กำลังปลุกค้างอยู่ก็มี พระยานรฤทธิโยกให้เธอ
มาดูแลเอง จะได้แก้ไข มีความยินดีที่จะพบกันเร็ว”

สยามมินทร์ (๔๐)

โทรเลขของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ กราบถวายบังคม
ทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อตอบพระราช
โทรเลขข้างบนก็มีใจความว่า

“ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา

กรุงเทพ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ได้รับพระราชทานพระราช
โทรเลขวันแล้ว มีความยินดีเป็นล้นเกล้า ฯ ด้วยเดช
พระมหากรุณาบารมีปกเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวง
ได้มีความร่มเย็นเป็นสุข ปราศจากทุกข์ภัยไข้เจ็บเรียบ
ร้อยตลอดทางทุกคน พวกกันหวังพระมหากรุณาธิคุณใน
ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ เป็นสละระณะตลอด
อายุกาล สถานที่จะหาไครย ก็เชื่อด้วยเกล้า ฯ ว่าเพียง
พอ แลตั้งใจจะรับมากราบบังคมใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
วันที่ ๒๔ พฤษภาคม”

สรรพสิทธิ (๔๑)

จากที่ได้กล่าวถึงพระประวัติและกรณียกิจ โดยสังเขปก่อนที่จะเสด็จมาประทับเป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวนี้ พอจะสรุปได้ว่า พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงในบรมราชจักรีวงศ์ ทรงเป็นผู้มีพระปรีชาญาณ ไหวพริบในการปฏิบัติราชการเป็นเยี่ยม ทรงเป็นกำลังอันสำคัญของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการจัดการปรับปรุงบ้านเมือง ทรงสามารถปฏิบัติราชการที่สำคัญ ๆ จนบรรลุผลสำเร็จตามพระราชประสงค์ ทรงเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยและมีความใกล้ชิดพระยุคลบาทเป็นอย่างยิ่ง จนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมอบพระราชอำนาจให้อย่างเต็มที่ในการปฏิบัติราชการที่สำคัญ ๆ

อย่างไรก็ดี สิ่งที่ได้กล่าวไว้ในบทนี้เป็นเพียงประวัติและพระกรณียกิจโดยสังเขปเท่านั้น พระกรณียกิจที่สำคัญ ๆ ยังมีอีกมาก โดยเฉพาะในขณะที่จะเสด็จมาประทับที่เมืองอุบลราชธานีในตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว ถึงที่คณะผู้เรียบเรียงจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดอีกในตอนต่อไป ทั้งพระกรณียกิจในด้านการทหาร การปกครอง การศึกษา การปราบปราบฝืนบุญและอื่น ๆ

เชิงอรรถ

๑ กรมศิลปากร ราชสกุลวงศ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนั่น บุญยศิริพันธ์ ๒๗ มกราคม ๒๕๑๒ หน้า ๔๕

๒ ด. หน้า ๔๕

๓ ด. หน้า ๕๔

๔ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระราชนิพนธ์ คำนำ ใน พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน” ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า ๖๒๔

๕ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์” ใน “ตำราจราชานุสรณ์” พิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพระรูปอนุสาวรีย์ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ๑ เมษายน ๒๕๑๑ หน้า ๒๖๔

๖ ด. หน้า ๒๖๖

๗ ด. หน้า ๒๖๗

๘ ด.

๕ ไพฑูรย์ มิกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน
พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓ หน้า ๒๐

๑๐ ด. หน้า ๒๑

๑๑ ด. หน้า ๒๒

๑๒ เทม วิภาคย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสานเล่ม ๒ หน้า

๔๑๓

๑๓ ไพฑูรย์ มิกุล น.ก.

๑๔ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม กเนจร) “ประชุม
พงศาวดารภาค ๔ พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ประชุม
พงศาวดารเล่ม ๓ หน้า ๓๗๐-๓๗๑

๑๕ ด. หน้า ๓๗๑-๓๗๒

๑๖ ด.

๑๗ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ (ต่อไปจะใช้ กจช.)
เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๔๖/๓ รายงานกรมหมื่นสรวรพัตริ
ประสงค์เกี่ยวกับการจัดการเมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๐ ลง
วันที่ ๒๔ กันยายน ๑๑๐

๑๘ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๓./๔ พระราชหัตถ
เลขาถึงที่ประชุมเสนาบดีเรื่องส่งเปลี่ยนข้าหลวงเมืองลาวกาว สำน
เนาประพาสที่ ๑๒๙/๑๑๐ ลงวันที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๐

๑๙ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ล.ต. หน้า ๒๖๗-๒๖๘

๒๐ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๒๖ สำเนาโทรเลข กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทูลกรมหลวงคำรงราชานุภาพ ที่ ๑๙๙ ลงวันที่ ๑๒ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒

๒๑ หอพระสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์ในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิริินภาพรรณวดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา ๒๔๖๘ หน้า ๒๘๒-๒๘๓

๒๒ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ล.ต. หน้า ๒๗/๒-๒๗/๓

๒๓ ไพฑูรย์ มีกุล ล.ต. หน้า ๕๔

๒๔ จังหวัดอุบลราชธานีในรัชสมัย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมมยุณีน ชุมพล ณ อยุธยา ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๕ หน้า ๗

๒๕ ต. หน้า ๑๕

๒๖ สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดอุบลราชธานี อุบลราชธานี หน้า ๒๘

๒๓ กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๕๔/๑๔ กรมขุนสรรพ
สิทธิประสงค์ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพเรื่องการจัดตั้งศาลหัว-
เมืองมณฑลอีสาน สำเนาที่ ๕๖/๒๐๐๗ วันที่ ๒๕ กรกฎาคม
๑๒๗

๒๔ เติม วิกาศย์พจนกิจ ล.ค. หน้า ๕๒๕-๕๒๖

๒๕ อรวรณ นพดารา การปรับปรุงการปกครองและ
ความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดรระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖-
๒๔๕๓ ปริญาณีพนธ์ กศ.ม. มศว. ประสานมิตร ๒๕๒๐ หน้า
(๑๙)-(๒๑)

๓๐ พระยาสุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ) บันทึกความจำ
(๓) เมื่อเป็นปลัดบัญชา (ศรีสะเกษ) หน้า ๒๙๗-๒๙๘

๓๑ ค.

๓๒ ค. หน้า ๓๐๓-๓๐๔

๓๓ เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ ๒๔ หน้า ๙๘

๓๔ พระยาสุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ) ล.ค. หน้า ๓๐๘

-๓๑๓

๓๕ กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๓/๔ ล.ค.

๓๖ กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๕ หนังสือไปรเวท

ระหว่างกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์กับพระราชหัตถ์ตอบ (๑๗
พ.ศ. ๑๑๕-๒ ม.ศ. ๑๑๘)

๓๗ กจ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๔/๗ เรื่องพระบรม
ราโชวาท พระราชทานพระยาประสิทธิ์ศัลการ เมื่อคราวถวาย
บังคมลาไปรับราชการที่ประเทศอังกฤษ วันที่ ๒๕ สิงหาคม
ร.ศ. ๑๑๘

๓๘ กจ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๒ ๓/๑๗๓ กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว เรื่องจะย้ายกรมหมื่นสรรพสิทธิธมาว่าการเมืองนครราชสีมา
๒๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘

๓๙ ค.

๔๐ กจ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๑๔ สำเนาโทรเลข
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมขุนสรรพสิทธิ-
ประสงค์ ลงวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ๑๒๙ เวลา ๒ โมงครึ่ง

๔๑ ค. สำเนาโทรเลขกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ กราบบัง
คมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๐
พฤษภาคม ๑๒๙ เวลาย่ำค่ำ ๕๕ นาที.

บทที่ ๒

พระกรณียกิจในด้านการทหาร*

๑. การจัดการทหารที่เมืองอุบลราชธานีก่อนปี พ.ศ.

๒๔๓๓

ถ้าจะพิจารณาตามประวัติศาสตร์ของชาติไทยเราแล้ว ก็
จะเห็นได้ว่า การทหารเป็นหัวใจของการปกครองประเทศมาแต่
สมัยโบราณ ทั้งนี้เพราะความเป็นมาของชาติและความจำเป็นที่
จะดำรงอยู่ต่อไปของชาติไทยในครั้งกระนั้น เป็นผลให้ประ-
มุขของประเทศต้องเลือกเอาการปกครองแบบทำเนียบกองทัพ
เพราะสะดวกแก่การป้องกันตนเองจากศัตรูและการอพยพหลบภัย
เมื่อไม่สามารถต้านทานการรุกรานของศัตรูได้ กล่าวคือ มีการ
รวมกันเป็นหมู่เป็นพวก แต่ละหมู่มีหัวหน้าควบคุมบังคับบัญชา
ลูกหมู่รับผิดชอบต่อรัฐบาล จากหมู่รวมกันเป็นแขวงมีหัวหน้า
แขวงหรือปลัดร้อยเป็นหัวหน้า หลาย ๆ แขวงรวมกันเป็นหัวปาก
มีหัวปากหรือนายร้อยเป็นหัวหน้า^(๑) เมื่อเกิดศึกสงครามขึ้น

*เรียบเรียงโดย ระลึก ธานี พ.ม., กศ.บ., กศ.ม. (ประวัติศาสตร์)
อาจารย์ ๑ โรงเรียนบ้านแจ่ม (ธรรมเสนานุสรณ์) อ. เขื่องใน
จ. อุบลราชธานี.

เจ้าหมื่นนายกองค์จะเรียกคนในหมู่ของตนไปรวมกับกำลังส่วนใหญ่
ได้โดยง่ายและรวดเร็ว^(๒) โดยเฉพาะอย่างยิ่งแล้ว การ
ปกครองในสมัยอยุธยา ได้ถือเอาหลักการป้องกันประเทศเป็น
สำคัญที่สุด คือพลเมืองที่เป็นชายฉกรรจ์ทุกคนต้องนับว่าเป็น
ทหารของประเทศ พระเจ้าแผ่นดินทรงดำรงตำแหน่งจอมทัพ
เวลาที่บ้านเมืองสงบ ต่างก็ทำมาหากินและบังคับบัญชาอย่างพล
เรือน แต่ในเวลามีศึกสงครามก็บังคับบัญชากันอย่างทหาร ถ้า
เมืองราชธานีต้องการเกณฑ์ทหารจากเมืองใด เจ้าเมือง กรมการ
เมืองจะต้องเกณฑ์ราษฎรแล้วรวมกันเป็นกองทัพ ยกไปสมทบกับ
เมืองราชธานี^(๓)

ในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากได้
ถือเอาหลักการป้องกันประเทศเป็นหลักแล้ว ในด้านการจัดการ
ปกครองก็ได้แบ่งออกเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน ฝ่ายทหารมี
สมุหกลาโหมเป็นหัวหน้า ฝ่ายพลเรือนมีสมุหนายกเป็นหัวหน้า
ในเวลานับบ้านเมืองปกติทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนต่างก็ต้องทำหน้าที่
ปกครองบ้านเมือง ฝ่ายทหารรับผิดชอบหัวเมืองฝ่ายใต้ ฝ่ายพล
เรือนรับผิดชอบหัวเมืองฝ่ายเหนือ พอถึงเวลามีศึกสงครามทั้ง
สองฝ่ายก็ต้องจัดกองทัพออกไปราชการสงครามเช่นกัน^(๔)

ผู้ที่เป็นทหารของไทยทำหน้าที่ป้องกันประเทศชาติในเวลาที่เกิดศึกสงคราม ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงการปฏิรูปการทหารครั้งใหญ่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คือไพร่พลวงที่มีอายุระหว่าง ๒๐ - ๖๐ ปี ซึ่งในเวลาที่บ้านเมืองปกติ จะต้องเข้าเฝ้ารับราชการกับเจ้าหมื่นนายกอง ที่ตนสังกัดเป็นเวลา ๖ เดือน หรือที่เรียกว่า “เข้าเดือนออกเดือน” ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดเวลาการเข้าเฝ้ารับราชการ ในเป็นเวลาสี่เดือนต่อปี หรือที่เรียกว่า “เข้าเดือนออกสองเดือน” รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อการศึกสงครามเบาบางลงมากแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดเวลาการเข้าเฝ้ารับราชการลงเป็นปีละสามเดือน คือ “เข้าเดือนออกสามเดือน”^(๕) แต่เวลาที่มีการศึกสงครามทุกคนต้องมีหน้าที่ที่จะต้องเข้าเป็นทหารในกองทัพ ส่วนจะเป็นเวลามากน้อยเท่าใดนั้น ก็ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ของการศึกสงครามแต่ละครั้ง

วิธีเกณฑ์คนเข้ารับราชการทหารดังกล่าวแล้ว ได้ก่อให้เกิดปัญหาทั้งในด้านจำนวนคนที่จะเป็นทหารและคุณภาพของทหาร เพราะคนที่จะต้องถูกเกณฑ์เข้ามารับราชการในเวลาย่านเมืองปกติ

ก็ต้องทั้งครอบครัวมาไกล จะต้องจัดเตรียมเสบียงอาหาร อาวุธ
เครื่องนุ่งห่มและเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ มาเองทั้งสิ้น ทำให้ผู้
ที่ถูกเกณฑ์และครอบครัวได้รับความลำบากมาก โดยเฉพาะใน
ด้านการครองชีพ คนส่วนมากจึงไม่ต้องการเป็นทหาร พยายาม
ทุกวิถีทางที่จะหลีกเลี่ยง ที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ก็จำใจต้องเข้ารับราช-
การทหารไปตามเกณฑ์ ครั้นถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชดำริที่จะให้มีการฝึก
ทหารแบบใหม่ ตามวิธีการของชาวยุโรป การเกณฑ์คนเข้ารับ
พระราชการทหารตามแบบเก่าจึงเป็นอุปสรรคต่อการฝึกหัดทหาร
อยู่มาก เพราะทหารจะขาดการฝึกหัดต่อเนื่องกัน คือพอฝึกได้
เพียงน้อยก็ถึงกำหนดออกเวรไปประกอบอาชีพ เมื่อกลับมาเข้า
เวรอีกครั้งหนึ่ง วิธีการที่ฝึกไว้ครั้งก่อนก็ลืมเลือนไปแล้ว ต้อง
เริ่มต้นฝึกกันใหม่อีก^(๖)

สำหรับเมืองอุบลราชธานีนั้น ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๓ อันเป็นปีที่พระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรด-
เกล้า ฯ ให้รวมหัวเมืองต่าง ๆ ในดินแดนแถบนี้เข้าเป็นหัว
เมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือและมีข้าหลวงจากกรุงเทพมหานคร
มาทำการปกครองนั้น เมืองอุบลราชธานีก็อยู่ในความรับผิดชอบ

ชอบของสมุหนายก ทั้งนี้เพราะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงจัดให้หัวเมืองต่าง ๆ ในทางแผ่นดินสูง ตอนริมแม่น้ำโขงเป็นเมืองประเทศราช ๓ เมืองคือ นครพนม เวียงจันทน์และนครจำปาศักดิ์ และได้มอบหมายให้เมืองนครราชสีมาปกครองดูแลหัวเมืองเขมรป่าดงอื่น ๆ และหัวเมืองตอนอันมิได้ขึ้นต่อเมืองประเทศราชทั้งสามดังกล่าวและให้กำกับตรวจตราเมืองประเทศราชทั้งสามนั้นด้วย^(๑) ซึ่งก็หมายความว่าในช่วงเวลานั้น เมืองอุบลราชธานีก็ต้องอยู่ในความปกครองดูแลของเมืองนครราชสีมาด้วย

ในด้านการทหารก็เป็นเช่นที่ได้กล่าวมาแล้ว คือในเวลาที่บ้านเมืองปกติไพร่พลวงก็ต้องมาเข้าเวรรับใช้เจ้าหมื่นนายกองที่ตนสังกัดหรืออาจจะทำงานบางสิ่งบางอย่างให้เจ้าหมื่นนายกองของตนตามที่ได้รับมอบหมาย เช่น การทำนา ทำไร่ เป็นต้น เป็นเวลานานตามที่ทางราชการกำหนด คือในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ปีละ ๔ เดือน หลังจากนั้นมาก็ปีละ ๓ เดือน ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ถ้าเป็นเวลาที่บ้านเมืองเกิดศึกสงครามก็จะถูกเกณฑ์ไปราชการสงครามด้วย ซึ่งก็มีอยู่เสมอ ๆ จะได้ยกมาเป็นตัวอย่างประกอบ ดังนี้

ในต้นรัชกาลที่ ๒ คือในปี พ.ศ. ๒๓๕๓ อันเป็นปีแรกของรัชกาล ไทยมีความจำเป็นที่จะยกกองทัพ ไปตีเมืองมะริค และตะนาวศรี เจ้าพระยาจักรีสมุหนายกซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบในการปกครองหัวเมืองลาวภาคตะวันออก ก็ได้มีสารตรา ลงวันอังคารขึ้น ๑๕ ค่ำเดือนอ้ายจุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓) ถึงเจ้าพระยานครราชสีมา ให้เกณฑ์กองทัพเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองลาว เขมรป่าดง รวม ๑๔ เมืองให้ได้จำนวนครบตามที่กำหนดทุก ๆ เมืองและให้กองทัพของแต่ละเมืองเดินทางไปถึงเมืองสระบุรีในวันข้างขึ้นเดือนยี่งั่วกัน^(๘) ซึ่งเมืองอุบลราชธานีก็ถูกเกณฑ์ไพร่พลเมืองให้ไปกองทัพในครั้งนี้ด้วย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งไทยเราเกิดสงครามกับประเทศญวนนั้น เมืองอุบลราชธานีก็ถูกเกณฑ์ไปกองทัพหรือบางทีก็ถูกเกณฑ์ไว้เป็นการสำรองหลายครั้ง เป็นต้นว่าในปี พ.ศ. ๒๓๗๘ ขณะที่กองทัพไทยกำลังทำสงครามกับญวนอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริว่า กองทัพญวนอาจจะเข้าโจมตีไทยทางเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองอุบลราชธานีก็เป็นได้ จึงให้พระยาราชนิกุลเกณฑ์ทัพหัวเมืองชั้นในได้กำลัง ๑,๐๐๐ คน ยกกองทัพออกไปรักษาอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ พระยาราชนิกุลก็ได้นำกองทัพมาถึงเมืองอุบล-

ราชธานี แล้วก็เร่งรัดให้พระพรหมราชวงศา (ท้าวทิดพรหม
เจ้าเมืองอุบลราชธานี คนที่ ๒ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๓๘-๒๓๘๓)
อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ท้าวเพี้ยเมืองอุบลราชธานีให้เกณฑ์
ไพร่พลมาทำค่ายคู ประตูหอรบให้เรียบร้อยโดยเร็ว ปรากฏ
ว่าได้สร้างค่ายทหารขึ้นเรียบร้อยค่ายหนึ่ง ทำด้วยเสาไม้แก่น
ยาว ๓๗ เส้น กว้าง ๔ เส้น สูง ๗ ศอก มีบ่อน ๗ บ่อ
และมีหอรบทุกประตู พร้อมกันนั้นก็ปลุกจางข้าวขึ้นหนึ่งหลัง
สร้างตึกดินและโรงปั้นไว้ได้เรียบร้อยอีกด้วย^(๕) ซึ่งจะเห็นได้ว่า
นอกจากการเข้ารับราชการในกองที่ตนสังกัดในเวลาปกติ หรือ
ถูกเกณฑ์ไปเป็นทหารในยามสงครามแล้วไพร่บ้านพลเมืองก็จะ
ถูกเกณฑ์มาทำค่ายคูประตูหอรบ เพื่อเตรียมตัวทำสงครามอีกด้วย

นอกจากนี้แล้ว ในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ ขณะที่สงครามระหว่าง
ไทยกับญวนกำลังดำเนินไปอยู่นั้น เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์
สิงหเสนี) แม่ทัพใหญ่บัญชาการรบกับญวน ก็ไม่ค่อยไว้วางใจ
ในเหตุการณ์ในทางด้านหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมากนัก เพราะ
อาจจะถูกกองทัพญวนโจมตีเมื่อใดก็ได้ จึงได้มีบัญชาให้เกณฑ์
ไพร่พลจากเมืองต่าง ๆ เพื่อเตรียมพร้อมไว้ในการทำสงคราม
จำนวนไพร่พลที่เมืองต่าง ๆ ถูกเกณฑ์ไว้เพื่อเตรียมพร้อมในการ

ทำสงครามครั้งนั้น คือ เมืองสุรินทร์ ๒,๕๐๐ คน เมืองสังขะ ๕๐๐ คน รวม ๓,๕๐๐ คน ให้ยกลงไปรักษาเมืองเสียมราฐ^(๑๐) นอกจากนี้ก็ให้เกณฑ์กำลังกองทัพจากเมืองสุวรรณภูมิ ๒,๖๐๐ คน เมืองยโสธร ๑,๕๐๐ คน เมืองร้อยเอ็ด ๒,๐๐๐ คน เมืองขอนแก่น ๔๐๐ คน เมืองนครราชสีมา ๒,๐๐๐ คน รวมเป็น ๘,๕๐๐ คน จำนวนนี้ให้ยกลงไปรักษาเมืองพระตะบองและปากน้ำตึกไซ เมืองมณฑลบุรี นอกจากนี้แล้วก็ให้เกณฑ์กำลังกองทัพจากเมืองขุขันธ์ ๔,๐๐๐ คน เมืองศรีสะเกษ ๓,๓๐๐ คน นครจำปาศักดิ์ ๒,๕๐๐ คน เมืองสีทันดร ๑,๐๐๐ คน เมืองแสนปาง ๘๐๐ คน เมืองเชียงแตง ๖๐๐ คน เมืองเดชอุดม ๑,๕๐๐ คน เมืองไทรบุรี (ปัจจุบันไม่แน่ใจว่าเป็นเมืองใด-ผู้เขียน) ๓๐๐ คน รวมเป็น ๑๔,๐๐๐ คน ในจำนวนนี้ให้เตรียมไว้รวมกับกำลังพลที่ให้เกณฑ์จากเมืองอุบลราชธานี ๔,๐๐๐ คน เมืองเขมราฐ ๑,๗๐๐ คน เมืองมุกดาหาร ๑,๑๐๐ คน เมืองนครพนม ๑,๐๐๐ คน เมืองชั้นเมืองนครพนมอีก ๕๐๐ คน เมืองสกลนคร ๑,๓๐๐ คน เมืองกาฬสินธุ์ ๕๐๐ คน เมืองหนองหาร ๖๐๐ คน เมืองหนองคาย ๑,๕๐๐ คน รวมเป็น กำลังไพร่พลที่เกณฑ์จากเมืองต่าง ๆ เพื่อเตรียมไว้ให้พร้อมที่จะทำสงครามคราวนี้ ๒๖,๕๐๐ คน^(๑๑) จากจำนวนไพร่พลที่

เกณฑ์จากเมืองต่าง ๆ นั้น จะเห็นได้ว่าเมืองอุบลราชธานีถูกเกณฑ์ไพร่พลมากกว่าเมืองอื่น ๆ แสดงว่าเมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองที่มีความสำคัญและมีจำนวนพลเมืองมากกว่าเมืองอื่น ๆ สิ่งที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ เวลาที่มีศึกสงครามทางราชการก็จะสั่งให้เมืองต่าง ๆ เกณฑ์ไพร่บ้านพลเมืองเตรียมพร้อมไว้เพื่อทำการสงครามเป็นครั้งคราวไป ส่วนในเวลาปกติไพร่บ้านพลเมืองก็มีหน้าที่ต้องเข้ารับราชการในเจ้าหนุ่นายกองที่ตนสังกัด ดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น

ในต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกฮ่อได้ยกกองทัพเข้ามารุกรานเมืองเวียงจันทน์และหนองคาย ในปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ได้ทรงมีสารตราโปรดเกล้า ฯ ถึงหัวเมืองลาวตะวันออกว่า จะทรงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป็นแม่ทัพหน้า เจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชนาถ เป็นแม่ทัพใหญ่ ยกกองทัพออกไปปราบพวกฮ่อ ขอให้เจ้าเมือง กรมการเมืองทั้งหลายจัดหาเสบียงอาหารและรวบรวมพาหนะเตรียมพร้อมไว้สำหรับการปราบฮ่อ พร้อมกันนั้นก็ให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพิชัย (ดิศ) ยกกองทัพไปตั้งอยู่เมืองหลวงพระบาง ให้เจ้าพระยาภูธราภัยยกกองทัพไปตั้งอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ให้พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น) ยกกำลังกองทัพไป

ตั้งอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี และให้เกณฑ์กำลังพลจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกออกไปปราบปรามช้อก่อน ในที่สุดพระยามหาอำมาตย์ (ชื่น) ก็ได้รับฟังปราบปรามพวกช้อจนแตกพ่ายไป^(๑๒)

จากที่กล่าวมานี้จึงพอจะเห็นได้ว่า การจัดการทหารหรือการเกณฑ์ทหาร ไปราชการสงครามในท้องที่เมืองอุบลราชธานีหรือเมืองใกล้เคียงในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นยังไม่มีระเบียบแบบแผนหรือระบบที่แน่นอน เพียงแต่ว่าในยามปกติไพร่บ้านพลเมืองที่เป็นชายฉกรรจ์ที่มีอายุระหว่าง ๒๐-๖๐ ปีต้องเข้ามารับราชการในกรมกองของเจ้าหมื่นนายกongที่ตนสังกัดตามเวลาที่ทางราชการกำหนด การเข้าเฝ้ารับราชการนั้นอาจจะเป็นการยืนเวรยามหรือทำงานให้แก่เจ้าหมื่นนายกongของตนตามที่ได้รับมอบหมาย ซึ่งอาจจะเป็นการทำไร่ ทำนา และอื่น ๆ ถ้าเป็นเวลามีศึกสงครามก็ต้องถูกเกณฑ์เข้าเป็นทหารเพื่อปราบปรามศัตรูและป้องกันประเทศชาติเป็นครั้งคราวไป ส่วนจะเกณฑ์เมืองใดจำนวนมากน้อยเท่าใดก็แล้วแต่จำนวนไพร่พลที่มีอยู่ในเมืองนั้น ๆ ไม่มีการจัดตั้งกรมกองทหารขึ้นเป็นที่แน่นอน

การจัดตั้งกองทหารขึ้นในหัวเมืองลาวภาคตะวันออกโดยเฉพาะที่เมืองอุบลราชธานีนั้น ได้เริ่มจัดตั้งอย่างแท้จริงในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรง

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราตั้งกองทหารชั้นที่เมืองอุบลราชธานีและเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นครั้งแรก โดยให้นายพันตรี หลวงไพสณยุทธการเป็นผู้บังคับการ นายร้อยเอกหลวงพิทักษ์นรินทร์ (ผ่อง) เป็นผู้บังคับกอง นายร้อยโทवाद นายร้อยตรีขุนประคิษฐ์ยุทธการ และนายร้อยตรีเจริญ ตั้งกองประจำอยู่ ณ เมืองอุบลราชธานี^(๑๓) การเกณฑ์ทหารในท้องที่เมืองอุบลราชธานีและเมืองนครจำปาศักดิ์ในระยะเริ่มแรกนั้น ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์เอาลูกหาสม้าฝึกหัดเมืองละ ๒๕๐ คน สำหรับเครื่องแบบของทหารเป็นเสื้อแขนยาว กางเกงขายาวสีน้ำเงินแก่ หมวกทรงหม้อตาลสีเดียวกับเสื้อมีสายรัดคาง หน้าหมวกเป็นหนังสีดำ มีแถบสีขาวติดขากางเกงด้วย อินทรธนูเป็นยันต์อักขระขาว ใช้อาวุธปืนสไนเดอร์และมีแคร์เดียวพร้อมทุกกอง^(๑๔)

๒. การปรับปรุงกิจการทหารในมณฑลลาวกาวสมัยที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ ด้วยเหตุผลทางด้านการเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศ ที่ได้กล่าวไว้ข้างแล้วในตอนต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงการจัดการปกครองดินแดนทางหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกที่ได้กำหนดไว้ในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ อีกครั้งหนึ่ง

โดยให้กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ออกไปตั้งรักษาการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์และให้เรียกว่า “ข้าหลวงเมืองลาวกาว” โดยให้รวมหัวเมืองเอก ๒๑ เมืองคือ เมืองนครจำปาศักดิ์ เชียงแตง แสนปาง สีทันดร สาละวัน อัดบือ คำทองใหญ่ สุรินทร์ สังขะ ขุขันธ์ เกษอุดม ศรีสะเกษ อุบลราชธานี ยโสธร เขมราฐ กมลาสัย กาฬสินธุ์ ภูแล่นช้าง มหาสารคาม สุวรรณภูมิและเมืองร้อยเอ็ดซึ่งรวมเป็นหัวเมืองใหญ่ทั้งหมด ๒๑ เมืองและเมืองโท ตรี จัตวา ที่เป็นเมืองชั้นของหัวเมืองเหล่านี้อีก ๔๓ เมืองให้อยู่ในบังคับบัญชาของข้าหลวงใหญ่เมืองลาวกาว^(๑๕)

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้เสด็จพร้อมด้วยข้าราชการบริพารทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนประมาณ ๒๐๐ คนเศษ ออกจากกรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔ โดยเสด็จไปทางปราจีนบุรี อยุธยาประเทศ ศรีโสภณ สุรินทร์ และถึงเมืองอุบลราชธานี เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๔ รวมเป็นเวลาการเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงอุบลราชธานี ๗๗ วัน ทั้ง ๆ ที่เป็นฤดูหนาว อากาศก็ไม่ค่อยร้อน ฝนก็ไม่ค่อยตก แต่การเสด็จคราวนี้เป็นขบวนใหญ่ ต้องนำเอาอาวุธยุทโธปกรณ์และเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็นไปด้วย จึงทำให้การเดินทางเป็นไปด้วยความล่าช้าเพราะต้องเกณฑ์ไพร่พลและ

พาหนะจากเมืองต่าง ๆ ส่งต่อกันเป็นระยะ เป็นต้นว่า เจ้าเมือง
ปราจีนบุรีจัดผู้คนพาหนะจัดส่งไปยังเมืองศรีโสภณ เจ้าเมืองศรี
โสภณก็จัดส่งต่อไปยังเมืองสุรินทร์เจ้าเมืองสุรินทร์จัดส่งต่อไปยัง
เมืองศรีสะเกษเจ้าเมืองศรีสะเกษก็เกณฑ์ไพร่พลและพาหนะจัดส่ง
ไปยังเมืองอุบลราชธานี^(๑๖) อย่างไรก็ดี แม้ว่าจะทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จประทับที่เมืองนครจำ
ปาศักดิ์ แต่เมื่อเสด็จมาถึงเมืองอุบลราชธานีแล้วกรมหลวงพิชิตปรี
ชากรก็ประทับที่เมืองอุบลราชธานีตลอดเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่ง
ข้าหลวงต่างพระองค์ฯ เมื่อได้ประทับที่เมืองอุบลราชธานีแล้ว
กรมหลวงพิชิตปรีชากรก็ได้ทรงดำเนินการปรับปรุงบ้านเมือง
หลายประการ เป็นต้นว่า การปรับปรุงการปกครอง การปรับปรุง
การเกษตรกรรม การปรับปรุงการเก็บภาษีอากร ฯลฯ ในส่วน
ที่เกี่ยวกับการทหารนั้น กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงมีความเห็น
ว่ากองทหารในหัวเมืองลาวกาวที่ได้จัดตั้งขึ้นที่เมืองนครจำปาศักดิ์
และเมืองอุบลราชธานีในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ปัจจุบันมีทหารอยู่ประ
มาณ ๖๐๐ คน แต่เป็นกองทหารที่ไม่ได้ปลดประจำการหรือ
ปลดเปลี่ยนให้ออกไปทำมาหากินเลย ทำให้เกิดความเบื่อหน่าย
ท้อแท้ อยากกลับบ้านของตน เพื่อเป็นการสนองพระบรมราโช-

บายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงต้องการให้จัดคนในหัวเมืองเป็นทหารประจำการ โดยเฉพาะในท้องที่มณฑลลาวกาว เพราะสถานการณ์ไม่เป็นที่ไว้วางใจนัก

ทั้ง ๆ ที่ในเวลานั้นยังไม่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารแต่ประการใด แต่เพื่อสนองพระบรมราโชบายและเพื่อความปลอดภัยแก่ประเทศชาติ กรมหลวงพิชิตปรีชากร จึงได้ทรงประกาศให้มีการเกณฑ์ทหารในท้องที่มณฑลลาวกาว โดยกำหนดคุณสมบัติต่าง ๆ ของผู้ที่จะเป็นทหารให้กำนัน นายบ้าน ในเขตแขวงต่าง ๆ ตรวจนับจำนวนลูกบ้านของคนที่อยู่ในวัยฉกรรจ์อยู่ระหว่าง ๒๕-๓๔ ปี รูปร่างสูงไม่ต่ำกว่า ๓ ศอก ๘ นิ้ว (๑๗๐ ซม.) วัตรรอบอกได้ไม่น้อยกว่า ๑ ศอก ๑ คืบ ๖ นิ้ว (๙๐ ซม.) และต้องเป็นคนที่มิกรอบครัวแล้ว ชายฉกรรจ์ที่ได้รับการคัดเลือก จะได้รับการฝึกหัดให้เป็นทหารหลวง มีเงินเดือน เบี้ยเลี้ยงและเสบียง ให้อยู่รับราชการมีกำหนด ๓ ปี เมื่อครบกำหนดแล้ว จะได้รับหนังสือสำคัญเป็นหลักฐานและมีสิทธิพิเศษ ดังนี้

๑. ไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการใด ๆ อีก
๒. ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียส่วย

๓. ไม่ต้องมีมูลนาย นอกจากนายทหารและกรมยุทธนาธิการ

๔. เมื่อต้องคดีใด ๆ นายทหารจะเป็นผู้ช่วยเหลือเหมือนเช่นที่กำลังรับราชการ

๕. บุคคลที่เข้ารับราชการทหารแล้วมีความดีความชอบชั้นชั้นแข็ง หรือมีฝีมือในการยิงปืนแม่นยำ จะได้เลื่อนยศศักดิ์ขึ้นไปเรื่อย ๆ จนถึงนายทัพและที่ท้าวพระยาตามความสามารถ

ส่วนบุคคลที่ได้รับการยกเว้น ไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทหารนั้น มีดังนี้

๑. ชาวต่างประเทศ ซึ่งไม่นับว่าเป็นพลเมืองไทย

๒. ศิษย์วัดและสามเณรที่มีอายุไม่เกิน ๒๑ ปี ถ้าสามเณรรูปใดอายุเกิน ๒๑ ปี ยังไม่ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ ก็ให้นับเป็นชายฉกรรจ์

๓. พระภิกษุที่อุปสมบทในพระพุทธศาสนา^(๑๑)

การประกาศใช้หลักเกณฑ์ในการเกณฑ์ทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากร เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้นนับว่าเป็นสิ่งที่แปลกใหม่ในกิจการทหาร เพราะในระยเวลานั้น ยังไม่ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารในท้องที่ใด ๆ เลย และเป็นการประกาศหลักเกณฑ์ในการ

เกณฑ์ทหารหลังจากที่ได้จัดตั้งกระทรวงกลาโหมขึ้นเป็นเวลาเพียงเดือนเดียวเท่านั้น สิ่งที่แตกต่างกันที่สำคัญของการจัดการทหารที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้จัดตั้งขึ้นก็คือ ทหารที่ได้รับการคัดเลือกเข้ามาฝึกหัดรับราชการทหารนั้น มีเงินเดือนและเบี้ยเลี้ยงประจำ ซึ่งแตกต่างไปจากการจัดตั้งกองทหารที่ได้จัดตั้งขึ้น เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๑ เพราะผู้ที่เข้ารับการฝึกหัดเป็นทหารในเวลานั้นจะเป็นพวกลูกหรือหลานทาสเป็นส่วนมาก จึงมักจะถูกเหยียดหยามว่า เป็นคนไม่มีถิ่นฐาน ไม่มีความกล้า และเป็นคนจรจัดไป^(๑๘)

ในด้านการจัดเลี้ยงทหารนั้น ที่เมืองอุบลราชธานีเคยจ่ายวันละ ๑ อัฐ ต่อ ๑ คน ส่วนที่เมืองนครจำปาศักดิ์ได้เงินมาจากการเฉลี่ยจากราษฎร กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้โปรดให้ยกเลิกธรรมเนียมเดิมเสีย โดยการให้ยืมเงินหลวงมาใช้จ่ายในการเลี้ยงทหารวันละ ๔ อัฐ ต่อทหาร ๑ คนเท่ากันทุกเมือง เงินที่ทรงนำมาใช้จ่ายในการเลี้ยงทหารนั้นก็จะเป็นเงินส่วยที่ค้างค้ำมาแต่ก่อน จึงไม่สิ้นเปลืองงบประมาณของทางราชการแต่ประการใด

สำหรับโครงการในทางฝึกทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากรนั้น จะทรงจัดการฝึกทหารจำนวน ๘๐๐ คน โดยการจำหน่ายทหารเก่าออกไป ๓๓๐ คน แล้วเรียกทหารเข้ามาฝึกหัดใหม่อีก ๔๗๐ คน พวกทหารที่ถูกปลดออกจากประจำการก็จะเป็นทหาร

กองหนุน แล้วจะเรียกทหารมาฝึกใหม่ให้ครบ ๘๐๐ คนอยู่เสมอ ส่วนนายทหารที่จะทำการฝึกหัดทหารใหม่นี้ ได้ทรงขอจากกรุงเทพ ฯ ดังนี้คือ นายร้อยเอก ๑ นาย นายร้อยโท ๑ นาย นายร้อยตรี ๑ นาย และนายสิบที่ชำนาญการอีก ๑๒ นาย เพื่อให้มาทำหน้าที่ฝึกหัดทหารที่เกณฑ์เข้าใหม่ให้ได้ผลตามพระประสงค์^(๑๐)

วิธีการจัดการทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากรนี้ได้รับความเห็นใจและเห็นชอบจากที่ประชุมเสนาบดีที่กรุงเทพ ฯ เป็นอย่างดีในการประชุมเสนาบดีเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน ๒๔๓๕ นั้นที่ประชุมได้ลงความเห็นว่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้เสด็จไปจัดการราชการต่างพระเนตรพระกรรณในท้องที่ห่างไกลจึงสมควรให้การสนับสนุนตามที่พระองค์ทรงดำริไว้”^(๑๐)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระทัยในการจัดการทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากรมาก โดยเฉพาะการประกาศให้เจ้านาย ท้าวพระยา เจ้าเมือง และกรมการเมืองเกณฑ์เสบียงอาหารจากราษฎรเพื่อเลี้ยงข้าหลวง และการที่ข้าหลวงเกณฑ์ไพร่ไปใช้สอย พระองค์ได้ทรงรับสั่งกับกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า “กรมหลวงพิชิตปรีชากรทำดีนั้กล้าสรรเสริญ...”^(๑๑) และทรงแสดงความ

ไว้วางพระทัยในกรมหลวงพิชิตปรีชากรมาก ทั้งพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงบางตอนว่า “...การสิ่งใดที่เธอเห็นว่าสมควร จะต้องจัดการแก้ไขบำรุงขึ้นใหม่มั่นคงประการใด เธออยู่ไกลได้เห็นการตลอดให้ทำไปเต็มแรงเต็มใจที่เห็นดีจงทุกประการเถิด....”

จากลายพระหัตถ์นี้จะแสดงให้เห็นถึงพระอำนาจขององค์ข้าหลวงใหญ่ในการที่จะจัดการต่าง ๆ ได้อย่างเต็มที่เพื่อความสงบเรียบร้อยของหัวเมืองลาวกาว ซึ่งจะเห็นได้จากการลงโทษโจรผู้ร้ายหรือผู้ที่สมรู้ร่วมคิดกับโจรผู้ร้ายเป็นต้น^(๒๓)

อย่างไรก็ดี การจัดการทหารในมณฑลลาวกาวของกรมหลวงพิชิตปรีชากรก็ไม่บรรลุผลสำเร็จมากนัก แม้จะมีโครงการที่น่าจะปฏิบัติได้ ทั้งนี้คงเป็นเพราะมีเวลาไม่มากนักประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งก็เป็นช่วงเวลาที่ไทยกำลังจะเกิดการพิพาทกับฝรั่งเศส ซึ่งปรากฏว่าต่อมาอีกไม่นานคือในต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ประเทศไทยก็ต้องทำสงครามกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับดินแดน ผังซ้ายแม่น้ำโขงที่เรียกกันว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” การสงครามครั้งกรมหลวงพิชิตปรีชากรต้องประสบปัญหาในการป้องกันชายแดนเป็นอย่างมาก ตามความเป็นจริงแล้ว กรมหลวงพิชิตปรีชากรคงจะคาดการณ์ไว้แล้วว่า การสงครามระหว่างไทยกับ

ฝรั่งเศสทางชายแดนด้านหัวเมืองลาวกาวคงจะเกิดขึ้นในเวลาไม่นานนักเป็นแน่ เพราะกรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ทรงขอคำสั่งกองทัพบกป้องกันชายแดนและช่วยฝึกทหารหัวเมืองลาวกาว ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๕ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงเห็นด้วยเพราะเกรงว่าจะทำให้ฝ่ายฝรั่งเศสเกิดการไหวตัวและอีกประการหนึ่ง ทหารที่ไปจากกรุงเทพฯ เมื่อไปอยู่ต่างถิ่นก็จะเกิดการป่วยเจ็บล้มตายลง จึงทรงให้กรมหลวงพิชิตปรีชากรจัดคนในท้องถิ่นเป็นทหารประจำการขึ้น ส่วนอาวุธถ้าต้องการจำนวนเท่าใดและเมื่อใดก็จะจัดส่งไปให้^(๒๔) แต่พอถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ก็ได้จัดส่งข้าหลวงคุมอาวุธปืนขึ้นไปเพิ่มเติมและส่งนายทหารจากกรมยุทธนาธิการขึ้นไปช่วยฝึกทหารพื้นเมืองตามคำขอของกรมหลวงพิชิตปรีชากร^(๒๕)

ด้วยลักษณะการเช่นนี้ เมื่อเกิดการสงครามระหว่างไทยกับฝรั่งเศสตามชายแดนมณฑลลาวกาวด้านตะวันออก ในต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๖ หรือที่เรียกว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” กองทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงไม่สามารถที่จะป้องกันชายแดนได้ดีเท่าที่ควร ไพร่พื้นเมืองที่เกณฑ์มาเป็นทหารก็ขาดประสิทธิภาพในการรบ ประกอบกับขาดแคลนอาวุธอีกด้วย ดังที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้กล่าวถึงสมรรถภาพของทหารพื้นเมืองว่า

“...ให้ไปรบ แพ้ไม่กลับมา เพราะกลัวถูกฆ่า เกรงจะไปเป็นไส้ศึก...” (๒๖) บางทีนายไพร่ที่ได้รับคำสั่งให้ออกไปทำการรบก็ไม่ต้องใจต่อสู้ข้าศึกอย่างเต็มที่ เช่นกรณีที่หลวงเทพนทรเทพกับนายร้อยโทเล็ก เห็นข้าศึกมาใกล้ก็ทั้งไพร่พลหนีเอาตัวรอด ราชบุตรสารคามและท้าวบุตตะวงษ์ ก็เช่นกัน เห็นข้าศึกมาแล้วไม่ต่อสู้และไม่หนี ยอมให้จับทั้งนายทั้งไพร่ ข้าศึกได้ขึ้นไปหลายร้อยกระบือ (๒๗)

เมื่อเหตุการณ์รุนแรงขึ้นในต้นปี พ.ศ. ๒๔๓๖ รัฐบาลจึงได้ส่งกำลังกองทัพจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปสนับสนุน กองทัพที่ทางกรุงเทพฯ ส่งไปสนับสนุนครั้งนี้มีดังนี้

๑. พระยาศรีณรงค์วิไชย (นิล) เป็นแม่ทัพคุมทหารออกไปอุปราชธานี กำหนดออกเดินทางในวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๖

๒. พระยาฤทธเดชะ (แขก) และ จมื่นศรีบริรักษ์ คุมทหารออกไปเมืองอุปราชธานี กำหนดออกเดินทาง ในวันที่ ๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

๓. พระพิเรนทรเทพ (สาย) เป็นแม่ทัพยกไปเมืองอุปราชธานี กำหนดออกเดินทางในวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

๔. พระฤทธิรงค์นเรท (สุข ชูโต) กุมกองทัพอไปตังที่ศรีโสภณ

๕. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จออกไปเมืองนครราชสีมา เพื่อเกณฑ์กำลังคนและเสบียงอาหารไว้ช่วยเหลือหัวเมืองลาวกาวและลาวพวน (๒๘) ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าฝ่ายไทยเราจะพยายามอย่างยิ่งที่จะป้องกันพระราชอาณาเขตให้ปลอดภัยจากการรุกรานของต่างชาติ แต่เนื่องจากไทยเรามีกำลังน้อยและอาวุธยุทโธปกรณ์ก็ไม่พร้อม จึงไม่สามารถที่จะต้านทานมหาอำนาจอย่างฝรั่งเศสได้ ในที่สุดไทยเราก็จำต้องยอมทำสัญญาสันติภาพกับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งเป็นผลให้ไทยต้องยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสและมีข้อที่เสียเปรียบอีกหลายประการ

๓. การจัดการทหารในสมัยที่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศ

ภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ แล้ว รัฐบาลไทยก็ได้มีการปรับปรุงการทหารของชาติเป็นการใหญ่* ตามความเป็นจริง

*ดูรายละเอียดใน การดี มหาพันธ์ การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. มศว. ประสานมิตร ๒๕๑๘, ๔๗๒ หน้า.

แล้ว ความพยายามที่จะปรับปรุงการทหารได้เริ่มมีมาแล้วตั้งแต่
ก่อนการประกาศตั้งกระทรวงกลาโหม เมื่อวันที่ ๑ เมษายน
๒๔๓๕ แต่หลังจากการตั้งกระทรวงกลาโหมขึ้นแล้ว ก็เกิดแนว
ความคิดที่จะปรับปรุงการทหารหัวเมืองขึ้นอย่างแท้จริง ก็จะเห็น
ได้จาก แนวพระดำริของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระภาณุพันธุวงศ์
วรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ เกี่ยวกับการปรับปรุง
การทหารในมณฑลและหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อให้เหมาะสมกับกาล
สมัย ที่ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕)
นั้น จะมีข้อความที่เกี่ยวกับการจัดการทหารในมณฑลลาวกาวไว้
ด้วยว่า

“....เมืองนครจำปาศักดิ์กับทั้งเขตรลาวกาวจะ
มีพลทหาร ๒๐๐ คน เวลานกองทหารยังอยู่ทับถมขับ-
ซ้อนกันอยู่มาก คือ ทหารเก่าที่ไปเมืองอุบลแต่เดิมบ้าง
ทหารที่ไปกับพระยาอำมาตย์บ้าง ทหารใหม่ที่ไปกับกรม
หลวงพิชิตบ้าง จะต้องจัดให้ลงอัตราแลแยกย้ายไปรักษา
ราชการ คิดทั้งเมืองอุบลในเขตรลาวกาวด้วยจึงรวมกัน
เป็น ๒๐๐ คนเป็นกำหนด....”(๒๕)

ซึ่งต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงมีพระราชกระแสเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “...ให้เธอปรึกษากรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ในการทหารที่จะใช้ในหัวเมืองมณฑลไทยชั้นในเสียก่อน แต่คงจะไม่เปลี่ยนแปลงไปจากความคิดนี้มากนัก อนุญาตให้เธอจัดการที่ว่ามานี้....”(๓๐)

หลังจากนั้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ก็ได้ทำรายงานกราบบังคมทูลเกี่ยวกับเรื่องการจัดทหารในหัวเมืองอีกครั้งหนึ่ง ในวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๑ ซึ่งพร้อมกันนั้นก็กำหนดจำนวนทหารจำเป็นที่จะต้องมีในมณฑลหรือหัวเมืองต่างๆ ในปี ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ไว้ด้วยเช่น เขตกรุงเก่าให้มีนายทหารและพลทหารรวมกัน ๒๔๐ นาย มณฑลลาวพวนมีนายทหารและพลทหารรวม ๒๔๕ นาย สำหรับกองทหารประจำเมืองอุบลราชธานี ที่เรียกว่า “กองทหารไปราชการประจำเมืองประเทศราช ประจำเขตต์ที่ ๑๐ ลาวกาว” นั้น มีจำนวนนายทหารและพลทหารดังนี้

นายพันตรี เป็นผู้บังคับการ	๑ นาย
นายร้อยเอก	๒ นาย
นายร้อยโท	๔ นาย
นายร้อยตรี	๓ นาย

จำ	๓ นาย
นายสิบเอก	๖ นาย
นายสิบโท	๕ นาย
นายสิบตรี	๑๖ นาย
เสมียนพนักงาน	๒ นาย
ช่าง	๑ นาย
พลตำรวจ	๒ นาย
พลทหาร	๒๐๐ นาย
รวม	๒๔๕ นาย ^(๓๑)

อย่างไรก็ดี ในช่วงปี ร.ศ. ๑๑๒ นี้ แม้ว่ากรมอุทรา
ธิการจะมีแนวความคิดที่จะปรับปรุงกิจการทหารในมณฑลลาวกา
วให้เป็นระเบียบเรียบร้อยถูกต้องตามแบบแผน แต่ก็ไม่บรรลุผล
สำเร็จในทางปฏิบัตินัก ทั้งนี้เพราะเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒
อันเป็นผลทำให้ความพยายามที่จะปรับปรุงกิจการทหารในมณฑล
ลาวกาต้องชะงักไป

หลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ แล้ว พระบรมราชาไชยเกี่ยว
กับการปรับปรุงกิจการทหารหัวเมืองในมณฑลต่างๆ ก็ปรากฏ
ชัดเจนขึ้นอีก ทั้งจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงกรม

หลวงดำรงราชานุภาพและเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เกี่ยว
กับการจัดการทหารในหัวเมือง เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม ร.ศ.
๑๑๔ ยังมีข้อความบางตอนว่า

“...ด้วยอาศัยเหตุผลในราชการซึ่งเกี่ยวข้อง
ต่อต่างประเทศเปลี่ยนแปลงไปครั้ง^{๕๕} เห็นว่าสมควรที่จะ
จัดการรักษาพระราชอาณาเขต บอกกำหนดน้ำตกเจ้า
พระยา ด้วยกำลังทหารเป็นสมควร เพื่อจะได้ป้องกัน
ความไม่พอใจของคนบางเหล่า เห็นว่า กองทหาร
ในมณฑลนครราชสีมาควรจะต้องตั้งขึ้นก่อน ถ้าจัดในมณฑล
ปราจีน แลมณฑลพิษณุโลก^{๕๖} ได้ด้วยยิ่งดี แต่ไม่
สมควรที่จะให้กองใหญ่ ออกไปตั้งอยู่ใกล้ยลิบหักกิโ
เมเตอร์ ให้ตั้งอยู่ในมณฑลอุท^{๕๗}หัวเมืองที่สมควร ถ้ามี
ทหารพวกหนึ่งพวกใดถืออาวุธล่วงหน้าเข้ามาในพระราช
อาณาเขตต้องให้ต่อสู้ ถ้าหากไม่ต่อสู้ จะเป็นว่าเมือง
เราหากำลังที่จะรักษาบ้านเมือง...การอันนั้นเห็นว่าจะถึงเวลา
ที่จะต้องจัดได้แล้ว แต่อย่าให้เป็นดังตั้งละเพาะเรื่อง ให้
เป็นจัดการบ้านเมืองตามปกติ เพื่อป้องกันการซึ่งจะก่อ
เหตุได้ง่าย....”(๓๒)

จากพระราชหัตถเลขาถึงกล่าวพอที่จะเห็นได้ว่า แม้จะมีพระราชประสงค์ที่จะให้ปรับปรุงการทหารหัวเมืองในมณฑลต่างๆ ให้มีความพร้อมที่จะป้องกันประเทศชาติได้ แต่ก็ไม่ได้มีพระราชประสงค์ที่จะจัดการปรับปรุงกองทหารในมณฑลลาวกาวที่เมืองอุบลราชธานีเสีย ทั้งนี้ก็เป็นเพราะทรงเกรงว่าจะเป็นการละเมิดสัญญาที่ไทยทำไว้กับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๖ ที่ไม่ให้ไทยจัดตั้งกองทหารหรือนำกองทหารเข้าไปในบริเวณ ๒๕ กิโลเมตรจากชายแดน หรือแม้ว่าจะไม่เป็นการละเมิดสัญญาโดยตรง แต่ก็จะเป็นการสร้างควมระแวงให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศสได้

อย่างไรก็ดี ถ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ จะได้กราบบทวายความเห็นเกี่ยวกับการจัดการทหารในหัวเมืองต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เป็นเวลาว่างเลยมาปีเศษ ก็ได้นำรายงานความเห็นเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าว กราบบทวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ในรายงานความเห็นเกี่ยวกับการจัดการทหารหัวเมืองดังกล่าว นอกจากจะกล่าวถึงวิธีการจัดการทหารในมณฑลนครราชสีมา มณฑลปราจีนและมณฑลพิษณุโลกอย่างละเอียด ทั้งในค่านวิธีการจัดอัตรากำลัง การเกณฑ์คนเข้ารับราชการทหาร กำหนดเวลาในการรับราชการทหารและการกำหนดจำนวนพลทหาร

ในท้องถิ่นมณฑลต่าง ๆ แล้ว ยังได้เสนอแนวพระดำริเกี่ยวกับการจัดการทหารในมณฑลลาวกาวไว้ด้วยว่า

“...มณฑลลาวกาวในทุกวันนี้ มีทหารนครราชสีมา^{๕๕} มาประจำอยู่ ๔๐๐ คน คนพวกนี้ซึ่งพระยาประสิทธิศักดิ์^{๕๖} การขอให้ส่งกลับนครราชสีมา เป็นการจำเป็นที่จะต้องส่งกลับ เพื่อเป็นทางบำรุงน้ำใจทหาร ที่จะจัดขึ้นใหม่ในมณฑลนครราชสีมา^{๕๗} แลคนพวกนี้สมควรที่จะกลับ เพราะต้องไปประจำอยู่ไม่มีการผลัดเปลี่ยนถึงสามปีแล้ว ส่วนการในมณฑลลาวกาวต่อไปนั้น ควรจัดเป็นโปลิศเสีย เหมือนกับใช้คนในมณฑลนั้นเอง การ^{๕๘} นี้เกือบจะเป็นการแน่ใจว่า ทำได้เป็นแท้ เพราะได้ทราบจากพระศรีณรงค์วิไชยว่า ลาวพินเมืองนั้นได้เก็บฝักหัดเป็นทหารไว้โดยเรียบร้อยแล้ว แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงพระดำริที่จะใช้วิธีเกณฑ์คนรับราชการให้ทั่วมณฑลด้วย กฎหมายสำหรับการนั้นก็ได้ทรงยกร่างแล้ว เมื่อคนเมืองนครราชสีมา^{๕๙} ออกไปรักษาราชการ จึงได้ปล่อยทหารลาวที่รับราชการอยู่นั้นให้ไปทำมาหากิน เพราะเหตุดังนี้ จึงเป็น

ที่หวังว่าจะเป็นไปได้ตามคาดหมาย จะได้ทูลหาญ
ด้วยพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ต่อ
ไป....”(๓๓)

จากพระดำริที่ยกมากล่าวอ้างนี้จะเห็นได้ว่า แม้ว่าผู้รับผิดชอบในการจัดการทหารทุกท่าน จะเห็นด้วยเป็นอย่างยิ่งในการจัดการทหารในมณฑลอีสาน แต่ก็ด้วยเหตุผลในทางการเมืองระหว่างประเทศและสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ นั้นเอง ที่เป็นผลให้การจัดการทหารในมณฑลอีสาน ที่ประจำอยู่เมืองอุบลราชธานี ไม่ได้รับการทำนุบำรุงให้เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร เพราะถ้าหากมีการเคลื่อนไหวในการปรับปรุงกิจการทหารมณฑลอีสานที่เมืองอุบลราชธานีแล้ว ก็คงจะเป็นผลให้สัมพันธภาพระหว่างไทยกับฝรั่งเศสซึ่งไม่ค่อยจะดีนักอยู่แล้วต้องเลวร้ายลงไปอีก

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้เอง กองทหารมณฑลอีสานที่ประจำอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี จึงมีปริมาณไม่มากและประสิทธิภาพก็ไม่ค่อยจะดีนัก ดังจะได้เห็นว่าอีก ๓-๔ ปีต่อมา เมื่อเกิดการกบฏผู้มีบุญหรือที่เรียกว่าผีบาปผีบุญ (ดังจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดอีกในตอนต่อไป) เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ถึงต้นปี พ.ศ. ๒๔๔๕

นั้นจำเป็นต้องใช้ทหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ในการปราบปราม
 มากพอควร แต่ทหารมณฑลอีสานที่เรียกว่า มณฑลทหารราบ
 ที่ ๖ นั้น ก็มีจำนวนไม่มากพอ คือมีทหารที่ไปจากกรุงเทพ ฯ
 ประจำอยู่เพียง ๒๐๐ คน รวมกับทหารพื้นเมืองอีกจำนวนหนึ่ง
 แต่รวมทั้งหมดก็ไม่ถึง ๕๐๐ คน^(๓๔) นอกจากมีจำนวนน้อย
 แล้ว ประสิทธิภาพของทหารเหล่านั้นก็ไม่ค่อยจะดีนัก ประกอบ
 กับการขาดแคลนอาวุธยุทโธปกรณ์ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์
 ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน จึงจำเป็นต้อง
 ขอกำลังทหารจากเมืองนครราชสีมามาช่วยปราบปราม ดังจะเห็น
 ได้จากสำเนาโทรเลขที่กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์มีไปถึงกรมหลวง
 ดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๓๑
 มีนาคม ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ว่า

“ด่วน-กรมหลวงดำรง กรุงเทพ ฯ ทหารอุบล
 ราชธานีคิดใช้หลายทางหมดตัว เรียกตำรวจภูธรขึ้น
 หมดบั้น กำลังก็ยังไม่พอจะใช้ ถ้าเกณฑ์ชาวบ้านก็เชื่อ
 ไม่ได้ว่า จะไม่วิ่งเข้าหาองผู้บุญ ขอทหารหรือตำรวจภูธร
 อีกสัก ๔๐๐ กับบั้นดี ๆ รีบไปช่วยโดยเร็ว...”^(๓๕)

หลังจากการปราบกบฏผู้มีบุญเสร็จสิ้นลงไปแล้ว แนวความคิดที่จะจัดการปรับปรุงกิจการทหารในมณฑลอีสานก็ปรากฏชัดเจนขึ้นอีก นายพันโทหลวงสรรพศักดิ์ประสิทธิ์ ผู้บังคับการมณฑลทหารราบที่ ๖ มณฑลอีสาน ตั้งประจำอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ก็ได้ทำรายงานเกี่ยวกับกิจการทหารของมณฑล พร้อมทั้งสรุปข้อบกพร่อง ปัญหา อุปสรรคต่าง ๆ เสนอต่อกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ เมื่อวันที่ ๒๒ มีนาคม ๒๔๔๕ ซึ่งมีใจความสำคัญพอจะสรุปได้ว่า

๑. นายสิบและทหารบางส่วนเป็นคนที่ไปจากกรุงเทพ ฯ และนครราชสีมา นั้น เรียกร้องที่จะกลับภูมิลำเนาเดิม เพราะได้ไปอยู่รับราชการนานกว่า ๑๐ ปีแล้ว

๒. ปริมาณของทหารมีไม่เพียงพอแก่ความต้องการ เพราะคนที่ จะได้รับการคัดเลือกเข้ารับราชการทหารในมณฑลอีสานนั้น มี ๓ ประเภท คือ คนที่ลี้ภัยหลบเล่นการพนัน คนที่ไม่มีเงินเสียส่วยและคนที่มีใจสมัคร และในบุคคล ๓ จำพวกนี้ ก็คัดเลือกเอาแต่ชายฉกรรจ์ ดังนั้นในแต่ละปีจึงได้จำนวนทหารเพียงเล็กน้อย เช่น ในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้เพียง ๑๔๔ คนและในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็ได้เพียง ๑๕๔ คน เท่านั้น^(๑๖)

เมื่อกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดชได้รับรายงานดังกล่าวแล้ว จึงมีพระดำริว่า ควรที่จะจัดการปรับปรุงกิจการทหารในมณฑล อีสานเป็นอย่างยิ่ง และทรงเห็นว่า “เรื่องการทหารในมณฑล อีสานนี้จะทนงเนาไปไม่ได้ คงเป็นที่เสื่อมเสียทางราชการเปน แน่แท้ และถ้าจะทิ้งให้เป็นไปเช่นเป็นอยู่คงจะไม่สู้จะมี ประโยชน์อันใด...”^(๓๓)

อย่างไรก็ดี เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบเรื่องดังกล่าวแล้ว ก็ทรงมีพระราชดำริว่า จำเป็น อย่างยิ่งที่จะต้องมีการปรับปรุงกิจการทหารในมณฑลอิสาน แต่ การจัดนั้นจะต้องระมัดระวังให้มาก เพราะเป็นมณฑลปลาย พระราชอาณาจักรและติดต่อกับดินแดนของฝรั่งเศส อาจเกิดเรื่อง รวาทใหญ่โตขึ้นอีก ทั้งพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงกรมหลวงดำรง ราชานุภาพตอนหนึ่งว่า

“...เรื่องทหารมณฑลอิสานนี้ ที่จะไม่ให้มีไม่ได้ เปนแน่แล้ว เพราะเหตุผลว่าจำเป็นที่จะต้องใช้ มีกระรอก กะแร้งก็ไม่ได้ เพราะล่อแหลม จัดตั้งตังนักก็ไม่ได้ จะ เปนที่สะดุ้งสะเทือนทั้งคนในเมืองและนอกเมือง ขอให้ เรอพิจารณาเลียบเคียงดูกับการที่จะจัดในมณฑลพายัพ แลหารื้อดูกับกรมขุนสรรพสิทธิ แต่ต้องชี้แจงความจำเป็น

ให้แก่เข้าใจ บางที่อยู่ในท้องที่ จะเห็นทางที่ ที่ซึ่งจะ
แก้ไขตลอดไปหรือไม่อย่างไรได้บ้าง....”(๓๘)

กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก็
ทรงเห็นด้วยกับแนวพระราชดำริเป็นอย่างยิ่ง พร้อมทั้งชี้แจง
เหตุผลที่สำคัญที่จำเป็นจะต้องมีการจัดการทหารในมณฑลอีสานไว้
ด้วยว่า

ประการแรก มณฑลอีสานเป็นมณฑลปลายพระราชอาณา
เขต มีความจำเป็นที่จะต้องป้องกันพระราชอาณาจักรด้วยกำลัง
ทหาร หรือแม้ว่าจะไม่กล่าวถึงการป้องกันศัตรูจากภายนอก แต่
ก็จำเป็นต้องมีไว้เพื่อการปราบปรามความวุ่นวายภายใน เช่น
กรณีเกิดการกบฏผู้มีบุญเป็นต้น

ประการที่สอง แม้ว่าการจัดการทหารในมณฑลอีสานจะมี
ข้อบกพร่องอยู่มาก แต่ก็ได้ชื่อว่ามีกองทหารตั้งอยู่แล้ว หากมี
การยุบเลิก เวลาจะจัดตั้งขึ้นใหม่ก็คงก่อให้เกิดความขัดแย้ง
กับฝรั่งเศสที่จะกล่าวหาว่าเราเตรียมกำลังกองทัพ เพื่อจะรบ
กับเขา(๓๙)

สำหรับวิธีการในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวและอุปสรรคต่าง ๆ ใน
การจัดการทหารในท้องที่มณฑลอีสาน เช่น จำนวนทหารไม่เพียงพอ

พอ คนที่ได้รับเลือกเข้ามารับราชการทหารเป็นคนที่ไม่มีประ-
สิทธิภาพนั้น กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้เสนอว่า ควรแก้ไข
โดยวิธีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารที่โปรก-
เกล้าฯ ให้ร่างขึ้น เพื่อทดลองประกาศใช้ในมณฑลนครราชสีมา
มณฑลนครสวรรค์และมณฑลพิษณุโลก แต่เพื่อป้องกันการเข้าใจ
ผิดจากฝ่ายฝรั่งเศส ก็ใช้วิธีเกณฑ์เอาจำนวนเพียงเล็กน้อย เพื่อ
ทดแทนทหารที่จะกลับเมืองนครราชสีมา ก่อน แล้วเกณฑ์เพิ่ม
ขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อฝึกหัดได้ผลแล้วก็ปลดเป็นกองหนุนผลัดเปลี่ยน
กันไป(๔๐)

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรง
เห็นด้วยกับวิธีการดังกล่าว แต่ก็ทรงมีพระราชกระแสเกี่ยวกับเรื่อง
ดังกล่าวว่า “....ต้องให้เข้าใจว่า อย่าให้เป็นพระราชบัญญัติโด่ง
ดัง ซึ่งฝรั่งเศสจะถือเป็นเรื่องใหญ่....”(๔๑)

หลังจากนั้นแล้ว กรมหลวงดำรงราชานุภาพก็ได้สรุปแนว
พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แนว
พระดำริของ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธ-
นาธิการ และความเห็นของนายพันโทหลวงสุรศักดิ์ประสิทธิ์
พร้อมทั้งความเห็นประกอบของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ส่งให้
กรมขุนสรวรรพสิทธิประสงค์ และพร้อมกันนั้นก็ให้ทรงส่งร่างพระ-

บรมราชโองการเกี่ยวกับการปรับปรุงการทหารในมณฑลอีสาน
ไปให้กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงทราบด้วย แต่ในร่าง
ประกาศพระบรมราชโองการ ฯ นี้ ยังไม่ได้เป็นประกาศใช้พระ-
ราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารโดยแท้จริง แต่เป็นการประกาศรับ-
จ้างผู้ที่สมัครเข้ารับราชการทหาร โดยกำหนดเอาชายฉกรรจ์
ที่มีอายุระหว่าง ๑๘-๒๕ ปี ให้ค่าจ้างเดือนละ ๑๑ บาท และ
มีการให้ช้อยกเว้นต่าง ๆ เป็นพิเศษอีกด้วย(๔๒)

กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างประเทศองค์สำเร็จราชการ
มณฑลอีสาน ได้ทรงมีความเห็นเกี่ยวกับการจัดการทหารใน
มณฑลอีสานไว้ ดังมีข้อความพอที่จะสรุปได้ว่า

๑. การที่ทหารที่มาจากเมืองนครราชสีมาเรียกครองจะกลับ
นั้นก็มีอยู่บ้าง แต่ส่วนมากก็เป็นคนที่เกียจคร้าน ไม่ประสงค์ที่จะ
ปฏิบัติราชการต่อไป

๒. การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์
ทหารในท้องที่มณฑลอีสานคงทำได้ลำบาก เพราะการจัดทำทะเบียน
เลก ไพร ไม่เป็นที่เรียบร้อย

๓. ความบกพร่องของผู้บังคับบัญชาที่มีส่วนสำคัญที่ทำให้
การทหารในมณฑลอีสานไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร ถึงที่ว่า “ส่วน

ผู้บังคับบัญชาเหล่านั้น ก็เปื่อยเกือบไม่เป็นภาษาคนเอา
จริง....”

๔. การที่จะจัดจ้างคนเข้าเป็นทหารเดือนละ ๑๑ บาทต่อ
คนนั้น ทางมณฑลไม่สามารถที่จะจัดทำได้เพราะเก็บภาษีอากร
ได้น้อยมาก

๕. การจัดหาคคนเข้าเป็นทหารนั้น “...คิดว่าจะลองให้
เห็นว่าจ้างเอาอย่างตำรวจภูธร เพราะหาได้ไม่ยากเลย....”(๔๓)

แม้ว่าผู้ที่รับผิดชอบในการจัดการทหารในมณฑลอีสานทั้ง
ทั้งหมด จะเห็นพ้องต้องกันว่า จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดการ
ปรับปรุงกิจการทหารในมณฑลอีสานให้เป็นที่เรียบร้อย มั่นคง
และมีประสิทธิภาพแต่ก็ไม่บังเกิดผลในทางปฏิบัติเลย เพราะหลัง
ปี พ.ศ. ๒๔๔๕ แล้ว รัฐบาลได้ยกฐานะกองทหารที่ประจำอยู่
ในมณฑลต่าง ๆ ขึ้นเป็นกรมบัญชาการทหารบกเป็นจำนวนมาก
ไม่ว่าจะเป็น มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลนครราชสีมา มณฑล
นครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีน ก็ตาม (๔๔) แต่
กิจการทหารในมณฑลอีสานก็ไม่ได้มีการปรับปรุงให้เจริญก้าว
หน้า แต่ประการใด เพียงแต่ให้รวมการบังคับบัญชาไว้กับกรม
บัญชาการทหารบกที่มณฑลนครราชสีมา โดยไม่ได้แยกจัดตั้งเป็น
กรมเอกเทศตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่

หัว (๔๕) ทั้งนี้ก็คงเป็นเพราะเหตุผลสำคัญที่ปรากฏในพระราชดำริที่ว่า “... ล่อแหลม จัดตั้งตั้งนักก็ไม่ได้ จะเป็นทีสะดุ้งสะเทือน คนทั้งในเมืองและนอกเมือง...” ดังที่ได้ยกมากล่าวอ้างไว้แล้วนั่นเอง

สำหรับการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารก็เช่นกัน แม้ว่าจะมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารเป็นการทดลองในมณฑลนครราชสีมา มณฑลพิษณุโลกและมณฑลนครสวรรค์ในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ ซึ่งปรากฏว่าได้ผลดี^(๔๖) และอีกสองปีต่อมาก็ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) เมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม ๒๔๔๘^(๔๗) ก็ได้ประกาศใช้บังคับในท้องที่สี่มณฑล คือมณฑลนครราชสีมา มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์และมณฑลราชบุรีเท่านั้น และในปี ต่อมา (พ.ศ. ๒๔๔๙) ก็มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารบังคับเพิ่มเติมในท้องที่มณฑลกรุงเก่าและมณฑลนครไชยศรี ส่วนในมณฑลอีสานนั้นหาได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารไม่ จนตลอดรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งทั้งนี้ก็คงเป็นเพราะแนวพระราชดำริเกี่ยวกับการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลอีสานที่ว่า “....ต้องให้เข้าใจว่า อย่าให้เป็นพระราช

บัญญัติโด่งดัง ซึ่งฝรั่งเศสจะถือเป็นเรื่องใหญ่....” ที่ได้ยกมากล่าวอ้างไว้แล้วนั่นเอง

ที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้พอจะสรุปได้ว่า การจัดการทหารในมณฑลอีสานในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานนี้ ไม่บังเกิดผลสำเร็จในทางปฏิบัติมากนัก แม้ว่าผู้รับผิดชอบในการจัดการทหารทุกท่านจะพยายามที่จะจัดให้เป็นผลสำเร็จให้ได้ ซึ่งทั้งนี้ก็เป็นเพราะปัญหาทางการเมืองเป็นสำคัญ เพราะหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ นั้น ไทยได้รับบทเรียนที่มีราคาแพงมาก การที่ฝ่ายเราจะคิดจะทำอะไรลงไปจึงจำเป็นต้องพิจารณาให้ถี่ถ้วน เพราะถ้าหากเกิดพลาดพลั้งขึ้นอีกก็จะเป็นผลเสียแก่ประเทศชาติเป็นอย่างมาก

เมื่อการจัดการทหารในมณฑลอีสานมีปัญหาและอุปสรรคนานับประการ โดยเฉพาะปัญหาทางด้านการเมืองระหว่างประเทศกับฝ่ายฝรั่งเศสเช่นนี้ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์และกรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงพยายามหาทางหลีกเลี่ยงเท่าที่จะทำได้ ซึ่งในที่นี้ก็ทรงเห็นพ้องต้องกันว่า ควรจะจัดการปรับปรุงกิจการตำรวจ ซึ่งต่อมาก็ได้มีการประกาศใช้ “ข้อบังคับการเรียกคน

เข้ารับราชการเป็นตำรวจภูธร” แทนการเกณฑ์ทหารในมณฑล
อีสาน เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๑๒๖ (๔๘) ซึ่งก็เป็นผลให้จ-
การทำราวในมณฑลอีสานก้าวหน้าขึ้นพอควร และเป็นการเพิ่ม
ประสิทธิภาพในการรักษาความสงบเรียบร้อยและปราบปรามโจร
ผู้ร้ายได้ดียิ่งขึ้น (๔๘)

๔. การจัดการทหารในมณฑลอุบลราชธานีหลังสมัย ของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ถึงปัจจุบัน

หลังจากที่พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ
ประสงค์ ได้เสด็จกลับกรุงเทพมหานครเพื่อทรงรับตำแหน่งเสนา-
บดีกระทรวงวัง เมื่อต้นเดือนพฤษภาคม ๒๔๕๓ แล้ว อีกไม่กี่
เดือนต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรร-
คต เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๕๓ พระราชโอรสได้ครอง
ราชสมบัติต่อมา ทรงพระนามว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว นับเป็นรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวกับมณฑลอีสาน ก็คือ ได้ทรงมีพระ
บรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้แยกมณฑลอีสานออกเป็นมณฑล
อุบลราชธานีและมณฑลร้อยเอ็ด เมื่อวันที่ ๔ เมษายน ร.ศ.

๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) โดยกำหนดให้เมืองอุบลราชธานี เมือง
ขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ รวมอยู่ในมณฑลอุบลราชธานี ส่วนเมือง
ร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม และเมืองกาฬสินธุ์รวมเป็นมณฑล
ร้อยเอ็ด ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลที่ว่า มณฑลอีสานเป็นมณฑลที่มีพื้นที่
ที่กว้างขวางและมีจำนวนพลเมืองมากกว่ามณฑลอื่นๆ จึงเป็นการ
ยากที่จะจัดการปกครองให้ทั่วถึง โดยเรียบริ้อยเหมือนเช่นมณฑล
อื่นๆ ได้ (๕๐)

ในด้านที่เกี่ยวกับกิจการทหารนั้น ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลง
เช่นเดียวกันคือ กรมทหารราบที่ ๖ มณฑลอีสานแต่เดิมและได้
เปลี่ยนมาเป็น กรมทหารราบที่ ๑๐ ในปลายรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น (๕๑) ก็ได้เปลี่ยนสภาพเป็น
“กองพลที่ ๑๐” ซึ่งเป็นกองพลอิสระไม่ต้องขึ้นกับกรมบัญชา
การทหารบกที่มณฑลนครราชสีมาอีก และมีผู้บัญชาการกองพล
เป็นผู้บังคับบัญชาเช่นเดียวกับมณฑลอื่นๆ (๕๒)

สำหรับการเกณฑ์ทหารในมณฑลอุบลราชธานีนั้น เพื่อให้
จะให้การจัดการทหารในมณฑลเป็นไปด้วยความเรียบร้อยและมี
ประสิทธิภาพ เช่นเดียวกับมณฑลอื่นๆ พระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้
พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลอุบลราชธานีพร้อม

กับมณฑลอุดร ร้อยเอ็ดและพายัพ เมื่อวันที่ ๑๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๖ โดยให้มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นไป ^(๕๓) ก็เป็นอันว่า การเกณฑ์ทหารในท้องที่จังหวัดอุบลราชธานีได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ และต่อมารัฐบาลก็สามารถประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารได้ครบทุกมณฑลทั่วพระราชอาณาจักรในปี พ.ศ. ๒๔๕๙

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มณฑลอุบลราชธานีก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งคือ มีการยุบมณฑลอุบลราชธานีขึ้นไปรวมกับมณฑลนครราชสีมา เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ^(๕๔) ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจการทหารนั้น ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐ (นับเป็นเดือนแรกของปีในช่วงเวลานั้น) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงกิจการทหารในมณฑลต่าง ๆ เพื่อให้สอดคล้องกับภาวะทางเศรษฐกิจที่ตกต่ำและงบประมาณที่กระทรวงกลาโหมได้รับ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยุบกองบัญชาการกองพลทหารบกที่ ๑๐ ประจำมณฑลอุบลราชธานีและให้ไปรวมกับกองบัญชาการ

กองพลทหารบกที่ ๕ ที่มณฑลนครราชสีมา และพร้อมกันนั้นก็ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพลตรีพระยาประเสริฐสงคราม ผู้บัญชาการกองพลทหารบกที่ ๑๐ ไปเป็นผู้บัญชาการกองพลทหารบกที่ ๕ ที่เมืองนครราชสีมาอีกด้วย (๕๕)

พร้อมกันนั้นก็ ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนฐานะของกองพลทหารบกที่ ๑๐ ที่จังหวัดอุบลราชธานีลงเป็น “กองบังคับการกองพันที่ ๓” และในปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๐ ก็ ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายนายพันโทพระศรีพิไชยบริบูรณ์ (เหมือน อินทรกำแหง) ผู้บังคับการกรมทหารราบที่ ๙ มาเป็นผู้บังคับกองพันที่ ๓ สังกัดกรมทหารราบที่ ๕ ที่จังหวัดอุบลราชธานีอีกด้วย (๕๖)

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่ง คือ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยน “กองบังคับการกรมทหารราบ ที่ ๕ กองพลที่ ๕” ให้เป็น “กองบังคับการกรมทหารราบที่ ๕ กองพลที่ ๓” แต่ที่จังหวัดอุบลราชธานีก็ยังเป็น กองพันทหารราบที่ ๓ เช่นเดิม และในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ นี้เอง ที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการหนึ่งของกิจการทหารที่จังหวัดอุบลราชธานี คือ ได้มีการย้ายที่ตั้งกองพันทหารราบที่ ๓ ที่ตั้งอยู่บริเวณทุ่งศรีเมือง (บริเวณศาลากลางจังหวัด

ในปัจจุบัน^๕) ซึ่งเป็นที่ตั้งกองทหารมาแต่เดิมนั้น ไปตั้งอยู่ที่
เนินทางทิศตะวันออกเฉียงใต้อำเภอวารินชำราบ (ที่ตั้ง มทบ ๖.
ในปัจจุบัน) ทั้งนี้เพราะ เมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้น ประชาชน
พลเมืองเพิ่มมากขึ้น สถานที่ราชการมากขึ้น ที่ตั้งกองทหารเดิม
จึงคับแคบ ไม่เหมาะสมและไม่เพียงพอกับความจำเป็นที่จะต้อง
ขยายกิจการทหารออกไปให้กว้างขวางในอนาคต ^(๕๖) ต่อมาใน
ปี พ.ศ. ๒๔๗๒ กระทรวงกลาโหมก็ได้ย้ายนายพันโทพระศรี
พิไชยบริบูรณ์ (เหมือน อินทรกำแหง) ผู้บังคับการกองพันที่
๓ กรมทหารราบที่ ๕ (จังหวัดอุบลราชธานี) ไปเป็นสารวัตร
ใหญ่ทหาร ^(๕๗)

หลังจากนั้นแล้ว กองบังคับการกองพันที่ ๓ ที่จังหวัด
อุบลราชธานี ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงสภาพและฐานะอีกหลายครั้ง
แต่ผู้เรียบเรียงก็ไม่สามารถที่จะนำมากล่าวโดยละเอียดในที่นี้ได้
เพราะเนื้อที่กระดาษและเวลามีจำกัด แต่ในที่สุดก็ได้มีการยก
ฐานะขึ้นเป็น “มณฑลทหารบกที่ ๖” ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน
เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๓ และมีผู้ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการมณฑล
ทหารบกที่ ๖ จาก พ.ศ. ๒๔๙๓ ถึงปัจจุบันดังนี้ คือ

๑. พล.ต. แสร์ น้อยเศรษฐ (พล.ท.)

ก.ก. ๒๔๔๓ - ร.ก. ๒๔๔๖

๒. พล.ต. เชื้อม ปายะนันท์

ร.ก. ๒๔๔๖ - ก.ย. ๒๔๔๗

๓. พล.ต. อวบ โทณานนท์ (พล.อ. อวบ อาสาณรงค์)

ก.ย. ๒๔๔๗ - ร.ก. ๒๔๔๘

๔. พล.ต. เต็ม หอมเศรษฐี (พล.อ.)

ร.ก. ๒๔๔๘ - ร.ก. ๒๔๔๙

๕. พล.ต. พิเศษฐ์ ฉายเหมือนวงศ์ (พล.อ.)

ม.ก. ๒๕๐๐ - ร.ก. ๒๕๐๐

๖. พล.ต. สอดิ รัถยันตรกร

ร.ก. ๒๕๐๐ - ร.ก. ๒๕๐๑

๗. พล.ต. เฉลียว เพชรโยธิน

ร.ก. ๒๕๐๑ - ร.ก. ๒๕๐๓

๘. พล.ท. ฟื้น อักทะโยธิน

ร.ก. ๒๕๐๓ - ร.ก. ๒๕๐๕

๙. พล.ต. จำลอง สิงหะ (พล.ท.)
ธ.ก. ๒๕๐๕-ท.ก. ๒๕๐๖
๑๐. พล.ท. ถวัลย์ ศรีเพ็ญ
ท.ก. ๒๕๐๖-ม.ย. ๒๕๐๘
๑๑. พล.ท. ยงค์ รอดโพธิ์ทอง (พล.ท.)
ม.ย. ๒๕๐๘-ม.ก. ๒๕๑๔
๑๒. พล.ท. จุมพล ทองทาบ
เม.ย. ๒๕๑๔-ก.ย. ๒๕๑๖
๑๓. พล.ท. เฉลิม อรัญญากานนท์
ท.ก. ๒๕๑๖ - ก.ย. ๒๕๑๘
๑๔. พล.ท. ประคัลภ์ เกรือกองกา
ท.ก. ๒๕๑๘-ก.ย. ๒๕๑๙
๑๕. พล.ท. ประยูร พลอยมุกดา
ท.ก. ๒๕๑๙-ก.ย. ๒๕๒๑
๑๖. พล.ท. อุทัย พงศ์พัฒน์
ท.ก. ๒๕๒๑-ปัจจุบัน

ในช่วงที่เป็นมณฑลทหารบกที่ ๖ นี้ ก็มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน ได้ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามค่ายทหารมณฑลทหารบกที่ ๖ ว่า “ค่ายสรรพสิทธิ์ประสงค์”^{๕๙๕} “เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ์ประสงค์ พระองค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ เป็นผู้สำเร็จราชการมณฑลอีสาน และได้ทรงตั้งกองบัญชาการขึ้นที่จังหวัดอุบลราชธานี ทรงรับราชการในตำแหน่ง
นานถึง ๑๓ ปี” (๕๕)

เชิงอรรถ

^๑ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร่” งานพระราชทาน
เพลิงศพ ศาสตราจารย์พิเศษ ขจร สุขพานิช ๒๕๒๑,
หน้า ๓๑

^๒ภารดี มหาจันทร์ การปฏิรูปการทหารในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริณิฎานิพนธ์
กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๑๘,
หน้า ๒

^๓ณรงค์ พ่วงพิศ ประวัติศาสตร์ไทย ๑ หน้า ๗๒

^๔ภารดี มหาจันทร์ ล.ค. หน้า ๒

^๕ด. หน้า ๔

^๖ด. หน้า ๙๘

^๗สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ “ตำนานเมืองนคร
ราชสีมา” รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ
นางบุญเหลือ พลราชภักดิ์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุท) ๒๕๑๑,
หน้า ๑๘

^๘“เจ้าพระยาจักรีเกณฑ์กองทัพหัวเมืองไปตีเมืองมะริด
และตะนาว” จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๒
หน้า ๙๒-๙๓

^๕เจ้าพระยาทิพผากรวงษ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑ หน้า ๑๖๕-๑๖๖

^{๑๐}เจ้าพระยาทิพผากรวงษ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒ หน้า ๑๒-๑๓

^{๑๑}ค. หน้า ๒๐-๒๑

^{๑๒}ม.ร.ว. ปฐม กเนจร “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓ หน้า ๒๙๖-๒๙๗

^{๑๓}เทิม วิชาภัยพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม ๑ หน้า ๑๖๕

^{๑๔}ค. หน้า ๑๑๕-๑๑๖

^{๑๕}ม.ร.ว. ปฐม กเนจร ล.ค. หน้า ๓๗๑-๓๗๒

^{๑๖}กองจดหมายเหตุแห่งชาติ (ต่อไปจะใช้ กจช.) เอกสาร รัชกาลที่ ๕ ม. ๖๒.๑/๓๒ เจ้าพระยารัตนบดินทร์สมุหนายก ถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองปราจีน ศรีโสภณ และสุรินทร์ ๒๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ (อ้างอิงใน ไพฑูรย์ มิกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓ หน้า ๒๙)

^{๑๗}ไพฑูรย์ มิกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓ หน้า ๔๑-๔๒

๑๘ ก.

๑๙ ก. หน้า ๔๒-๔๓

๒๐ ก. หน้า ๔๓

๒๑ ก.

๒๒ ก.

๒๓ ก.

๒๔ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๖๒.๑/๓๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงพิชิตปรีชากรสำเนาที่ ก ๖/๑๑๑ ลงวันที่ ๒๕ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑

๒๕ ภารที มหาชนม์ ล.ต. หน้า ๑๘๑

๒๖ ก. หน้า ๑๘๒

๒๗ ก. (อ้างอิงมาจาก กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ผ.๑๘.๑/๙ สำเนาโทรเลขกรมหลวงพิชิตปรีชากรทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพลงวันที่ ๑๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒)

๒๘ ก.

๒๙ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๑๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเชษฐาธิราชทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาที่ ๒๐๓๐/๗๕ ลงวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๑

๓๐ ต. พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช สำเนาที่ ๘๗๖/๑๑๑ ลงวันที่ ๒๔ มกราคม ร.ศ. ๑๑๑

๓๑ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๑๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดชกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว สำเนาที่ ๒๘๙๖/๑๐๕ ลงวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๑

๓๒ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๑๔ พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพและเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วงศ์ จดหมายลับลงวันที่ ๒๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๔

๓๓ ต. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วงศ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสำเนาที่ ๖๐/๔๗๓๙ ลงวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๕

๓๔ สมเด็จพระบรมพระยาดำรงราชานุภาพ นิทานโบราณคดี พิมพ์ในงานบรรจุศพนายสินธุ์ พรประภา ๑๙ ธันวาคม ๒๕๑๕, หน้า ๒๐๖

๓๕ กช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๒. ๑๔/๓ สำเนาโทรเลขกรมขุนสรพสิทธิประสงค์ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพหมายเลขที่ ๖๐ ลงวันที่ ๓๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๐ เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๐ นาที

๓๖ กษ. เอกสารรับกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๒๕ นายพันโท-
หลวงสรรพศักดิ์ประสิทธิ์ ผู้บังคับการกรมทหารราบที่ ๖ กราบทูล
กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช สำเนาที่ ๖๑/๑๒๑ ลงวันที่ ๒๒
มีนาคม ร.ศ. ๑๒๑

๓๗ กษ. เอกสารรับกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๒๕ การหมั้น
นครไชยศรีสุรเดชทูลเกล้า ฯ ถวายใบบอกหลวงสรรพศักดิ์ประสิทธิ์
เรื่องจัดการทหามณฑลอีสาน สำเนาที่ .. / ๕๗๕ ลงวันที่ ๑๑
เมษายน ร.ศ. ๑๒๒

๓๘ ต. สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุ
ภาพ สำเนาที่ ๓๕/๑๔๓ ลงวันที่ ๒๓ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒

๓๙ ต. กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสำเนาไปรเวทที่ ๒๗/๑๐๘๗
ลงวันที่ ๒๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒

๔๐ ต.

๔๑ ต. พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ไปร
เวทที่ ๔๔/๑๘๔ ลงวันที่ ๒๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒

๔๒ ต. กรมหลวงดำรงราชานุภาพทูลกรมขุนสรรพสิทธิ
ประสงค์ สารตราฉบับที่ ๓/๑๒๗๓ ลงวันที่ ๒ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๒๒

๔๓ค. กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลำเนาที่ ๗/๓๕๕ ลงวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๒

๔๔การตี มหำจันทร์ ล.ค. หน้า ๒๒๓ ๒๕๙

๔๕ค. หน้า ๒๖๐

๔๖ค. หน้า ๒๗๖-๒๗๙

๔๗นายร้อยตำรวจโทเสถียร ลายลักษณ์และคณะ (รวบรวม) ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๐ (กฎหมาย ร.ศ. ๑๒๔) หน้า ๓๐๒-๓๑๔

๔๘กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ น. ๑๑.๑/๗ เรื่องการจัด
การตำรวจภูธร

๔๙ไพฑูรย์ มีกุล ล.ค. หน้า ๑๐๗-๑๐๙

๕๐“ประกาศแยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ มณฑล คือ มณฑลอุดรราชธานี ๑ มณฑลร้อยเอ็จ ๑” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๙ ลงวันที่ ๙ เมษายน ร.ศ. ๑๓๑ หน้า ๑๒๑-๑๒๒

๕๑กจข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๑/๘๘ นักประชุม
ผู้บังคับการทหารมณฑล ลำเนาที่ ๓๙/๑๓๗๕๗ ลงวันที่ ๒๖
สิงหาคม ๑๒๙.

๕๒ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๖ ก. ๑/๑๔ รายงานการ
ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลแพนกระทรวงกลาโหม สำเนาที่
๕๗/๑๓๑๘๖ ลงวันที่ ๒ กันยายน ร.ศ. ๑๓๖

๕๓ “ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑล
พายัพ มณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็จ”
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๐ ลงวันที่ ๒๑ กันยายน ๒๔๕๖ หน้า
๒๘๗-๒๘๘

๕๔ “ประกาศยุบเลิกการปกครองมณฑลต่าง ๆ” ราช
กิจจานุเบกษา เล่ม ๔๒ ลงวันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๔๖๘ หน้า
๔๒๓-๔๒๔

๕๕ กจช. เอกสารรัชกาลที่ ๗ ก. ๑/๑๓ จอมพล สมเด็จพระเจ้า
ฟ้าปาวีพิตรสุชุมพันธ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว เรื่องจัดการทหารบก สำเนาที่ ๒/๒๓๘ ลงวันที่ ๗
เมษายน ๒๔๗๐

๕๖ ค. สำเนาที่ ๓๔/๒๑๔๙๐ ลงวันที่ ๒๖ มีนาคม
๒๔๗๐

๕๗ มทป. ๖ ค่ายสรรพสิทธิประสงค์ (เอกสารโรเนียวเย็บ
เล่ม) หน้า ๑

^{๕๘} กจ. เอกสารรัชกาลที่ ๗ ก. ๓/๒ นายพลเอก หม่อม
เจ้าบรมเทศ เสนาบดีกระทรวงกลาโหม กราบบังคมทูลพระบาท
สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สำเนาที่ ๔/๖๑ ลงวันที่ ๙ เมษายน
๒๔๗๒

^{๕๙} กรมกำลังพลทหารบก รายชื่อค่ายทหารและ
สัญลักษณ์หน่วยต่าง ๆ ในทบ. หน้า ๖.

บทที่ ๓

พระกรณียกิจในด้านการปกครอง*

๑. ความเบื้องต้น

สมควรกล่าวว่า ก่อนที่ “เมืองอุบลราชธานี” เป็นมาอย่างไร แล้วจึงจะทราบเรื่องการปกครอง เพื่อเป็นการสืบต่อกัน

การปกครองนั้น ก็จะกล่าวแต่เฉพาะพระกรณียกิจของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓ และเฉพาะที่เป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาวประทับ ณ เมืองอุบลราชธานี

มณฑลลาวกาวเดิมขึ้นอยู่กับหัวเมืองลาวพุงขาว มณฑลลาวกาวตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓-๒๔๓๔ ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วเปลี่ยนมาเป็นมณฑลอีสานเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๒ พื้นที่ของมณฑลอีสานเดิมนั้น ตรงกับพื้นที่ในปัจจุบันของจังหวัดอุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ ยโสธร

*เรียบเรียงโดย เสนอ นาระคล อดีตผู้ตรวจการศึกษา ภาคศึกษา ๕ อุตรธานีและอดีตศึกษาธิการจังหวัดอุบลราชธานี และ ประทีน ใจชอบ อดีตศึกษาธิการอำเภอหลายอำเภอในจังหวัดอุบลราชธานี

ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ ซึ่งเสด็จในกรมฯ ทรงปกครอง
เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓

พ.ศ. ๒๔๕๐ อันเป็นปีที่เสด็จในกรมฯ ทรงจัดการปกครอง
มณฑลอีสานได้นานถึง ๑๓ ปี และการปกครองให้เข้ารูปคดีแล้ว
มณฑลอีสานแบ่งออกเป็น ๔ บริเวณและ ๖๑ อำเภอ คือบริเวณ
อุบลราชธานี บริเวณร้อยเอ็ด บริเวณสุรินทร์และบริเวณขุขันธ์

ก. บริเวณอุบลราชธานี แบ่งออกเป็น ๓ เมืองคือ

- ๑) เมืองอุบลราชธานี มี ๑๑ อำเภอ
- ๒) เมืองยโสธร มี ๒ อำเภอ
- ๓) เมืองเขมราฐ มี ๕ อำเภอ

ข. บริเวณร้อยเอ็ด แบ่งออกเป็น ๕ เมืองคือ

- ๑) เมืองร้อยเอ็ด มี ๓ อำเภอ
- ๒) เมืองสุวรรณภูมิ มี ๖ อำเภอ
- ๓) เมืองมหาสารคาม มี ๔ อำเภอ
- ๔) เมืองกมลาไสย มี ๕ อำเภอ
- ๕) เมืองกาฬสินธุ์ มี ๗ อำเภอ

ค. บริเวณสุรินทร์ แบ่งเป็น ๒ เมืองคือ

- ๑) เมืองสุรินทร์ มี ๕ อำเภอ
- ๒) เมืองสังขะ มี ๓ อำเภอ

ง. บริเวณชุมชน แบ่งออกเป็น ๓ เมืองคือ

- ๑) เมืองชุมชน มี ๓ อำเภอ
- ๒) เมืองศรีสะเกษ มี ๔ อำเภอ
- ๓) เมืองเดชอุดม มี ๓ อำเภอ

พ.ศ. ๒๔๕๕ มณฑลอีสานแยกเป็นมณฑลอุบลราชธานี กับมณฑลร้อยเอ็ด เมื่อเป็นมณฑลอุบลราชธานี มีจังหวัดขึ้นสังกัด ๓ จังหวัด คือ อุบลราชธานี เป็นที่ตั้งกองบัญชาการมณฑลศรีสะเกษและสุรินทร์

๒. พระกรณียกิจในด้านการปกครอง

ขอกล่าวถึงพระประวัติย่อของเสด็จในกรมฯ ก่อน พระองค์ท่านทรงเป็นพระโอรสองค์ที่ ๓๗ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาพึง ประสูติ ณ วันอังคาร ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนยี่ ปีมะเส็ง ตรงกับวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ พระนามเดิม คือ พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภช ต่อมารัชกาลที่ ๕ ได้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ เลื่อนเป็นกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ทรงมีพระยศเป็นพลตรีแห่งกองทัพบก เป็นราชองครักษ์ ทรงมีตำแหน่งเป็นข้าหลวงต่างพระองค์

สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง ในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง เลื่อนเป็นกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหนมนตรีเสนาบดีที่ปรึกษา สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ พระชันษา ๖๕ ปี เป็นต้นราชสกุล ชุมพล ณ อยุธยา

การปกครองมณฑลอีสานในสมัยเสด็จในกรมฯ นั้น มีทั้งนโยบายและการปฏิบัติ ซึ่งจะกล่าวรวม ๆ กันไป เพราะเป็นสิ่งที่คาบเกี่ยวกัน ประสานกัน ดังจะกล่าวต่อไป

๑. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตราระบอบการปกครองแบบเทศาภิบาล แบ่งการปกครองเป็นมณฑล เมือง เส้นหรือแขวง และหมู่บ้าน

เสด็จในกรมฯ ได้ทรงจัดการแก้ไขเพิ่มเติม เปลี่ยนนามเส้นเป็นแขวง ผู้ปกครองท้องถิ่นที่เรียกนายแขวง รองนายแขวง ส่วนท้องถิ่นคงเดิม คือตาแสง จำบ้าน เป็นต้น ได้กวาดขันเกี่ยวกับการปฏิบัติและนโยบาย เช่น กวาดขันเกี่ยวกับผู้ลี้ภัยหลบหลีกการพินันให้มีการลงโทษทั้งปรับและจำคุก กวาดขันเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายออกจากรั้ว ผู้ใดทำผิด ถ้ารู้สึกตัวว่าผิดมาลุแก่โทษต่อพระองค์ด้วยตน

เอง ก่อนเจ้าหน้าที่จับกุมก็ผ่อนโทษ ซึ่งเป็นนโยบายเกี่ยวกับความสงบของบ้านเมือง

ผู้ปกครองแขวงมีนายแขวง รองนายแขวง ผู้ปกครองถิ่น มีตาแสง จำบ้าน สารวัตรบ้าน มีหน้าที่และมีส่วนในการตรวจตราโจรผู้ร้าย ทั้งโปรดให้เพิ่มกองปราบในส่วนภูมิภาค มีนายกองใหญ่ตรวจปราบทั่ว ๆ ไป ส่วนนายสิบและพลทหารที่แต่งพลเรือนก็ให้สมทบกับผู้ปกครองท้องถิ่น ทรงมีหลักเกณฑ์ให้รางวัลอีกด้วย ดังที่เดิม วิชาภัยพจนกิจ เรียบเรียงไว้คือ

“๑. ถ้าจับกุมผู้ลักเล่นการพนันใด ๆ ได้ ได้สวนมีมูลค่าความจริงและผู้ต้องหานับรูปร่างลักษณะเป็นทหารได้ มีอายุ ๒๐ ปีบริบูรณ์ขึ้นไป ก็ให้เจ้าหน้าที่ได้สวนสอบถามความสมัครใจว่าจะสมัครเป็นทหารหรือไม่ ถ้ายินยอมก็ส่งคนนั้นเข้ารับราชการทหาร (ด้วยเวลานั้นยังไม่มีเกณฑ์ทหาร เฉพาะในมณฑลกรุงเทพ เพิ่งมีพระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๑) ถ้าไม่ยอมเป็นทหารก็ให้ปรับเป็นเงินพันยหหลวง และค่ารางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าเป็นเจ้ามือให้ปรับ ๑๖๐ บาท ผู้เล่นปรับตั้งแต่ ๖๐-๑๐๐ บาท จ่ายให้ค่ารางวัลแก่ผู้แจ้งจับเป็นรายตัวคนละ ๓๐ บาท เหลือนำส่งเป็นเงินพันยหหลวง ถ้าไม่มีเงินไถ่โทษ เจ้ามือให้จำคุก ๖ เดือน

ผู้เล่นจำคุก ๓ เดือน ราชวัลลวงออกให้ ตั้งแต่นั้นมาราชภู
รที่ชอบเล่นการพนันถูกจับตัวได้ นิยมเข้ารับราชการทหารเป็น
ส่วนมาก”

“๒. ถ้าผู้ร้ายออกจกรั้ว เมื่อผู้ใดทำการโจรกรรม
แล้วรู้สึกผิดชอบที่หลัง ไม่ต้องการรับโทษทัณฑ์ตามกฎหมาย
ก็ให้มากราบทูลเกล้าโทษต่อพระองค์ท่านด้วยตนเอง อย่าทันทให้
เจ้าหน้าที่จับกุมตัวได้ก่อนก็จะได้ทรงโปรดผ่อนหนักให้เป็นเบา
แล้วแต่กรณี หรือจะให้ทรงภาคทัณฑ์ ปลดปล่อยตัวไปให้พ้นโทษ
นั้นทันทีในเมื่อสัญญาว่าจะกลับตัวเป็นคนดีต่อไป หากปรากฏ
เป็นครั้งที่สองจับได้จะเพิ่มโทษเป็นทวีคูณ”

“๓. ถ้าราชภูรู้ใดทำร้าย หรือยิงโจรผู้ร้ายที่เข้าฉกฉก
สิ่งของในเรือกสวน ไร่ นา หรือบนบ้านเรือนเคหะสถาน สอบ
สวนได้ความจริง ทรงประทานรางวัลมือนำ ๔ บาท ถ้าเป็นผู้
ร้ายฐานดีชิงวิ่งราวปล้นสดมภ์หรือจุดเผาบ้านเรือนทรงประทาน
รางวัลมือนำตั้งแต่ ๒๐-๑๐๐ บาท”

เสด็จในกรมฯ ทรงรังเกียจพวกนักเลงการพนันและพวก
เสพของเสพติดมีนเมามาก ด้วยทรงเห็นว่าเป็นทางให้เกิดความ
หายนะและโจรผู้ร้าย

จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องถิ่นขึ้นเป็นครั้งแรก การปกครองจึงได้ดำเนินการตามพระราชบัญญัติ

๒. ตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการ โดยเลือกเอาบุตรหลานข้าราชการจากหัวเมืองใหญ่มาอบรมให้รู้หน้าที่การปกครอง การสอบสวนคดีแพ่งอาญา ฝึกหัดให้แต่งคำร้อง ตรวจสำเนาอรรถกถา ความ จนพอใช้ได้ ก็ส่งกลับไปรับราชการต่อไป

๓. ใน พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๒ จัดทำทำเนียบข้าราชการ คือ จัดตั้งตำแหน่งการปกครอง แต่เดิมมีตำแหน่งเจ้าเมืองอุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตรนั้น ไหยกเล็ก เปลี่ยนเป็นผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมืองและผู้ช่วยราชการเมือง เช่นเมืองอุบลราชธานี ก็ให้ท้าวโพธิสาร (เสือ ณ อุบล) เป็นพระอุบลเดชประจักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง ท้าวสิทธิสาร (บุญชู พรหมวงศานนท์) เป็นพระอุบลการประจักษ์ ปลัดเมืองเมืองอื่น ๆ ก็ตั้งแบบเดียวกัน เช่น เมืองยโสธร ก็ให้หลวงศรีวรราช (แช่ ปทุมชาติ) เป็นพระสุนทรราชเดช เป็นผู้ว่าราชการเมือง (ยโสธรนั้นนามเดิมคือ เมืองยศสุนทร)

๔. นามมณฑล ซึ่งเดิมมณฑลลาวกาว มีนครจำปาศักดิ์ อุบลราชธานี ศรีสะเกษกับเมืองอื่น ๆ อีกนั้น ในสมัยเสด็จใน

กรม ฯ นี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกมณฑลตะวันออก
เฉียงเหนือ และพระราชทานศักดินา ตามพระราชบัญญัติศักดินา
ราชการหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) เช่น พ่อเมือง
ศักดินา ๖๐๐ นายแขวง ๔๐๐ เป็นต้น

เดิมการทำหนังสือเอกสารต่าง ๆ เช่น คำร้อง คำ-
ให้การ การไต่สวนอรรถคดีหรือบัญชีคุมขังนักโทษ ฯลฯ สำหรับ
ราษฎรที่ไม่รู้หนังสือ เขียนชื่อไม่ได้ ได้ใช้วิธีจับมือ “ลงแกลง
ไต่” คือพนักงานสอบสวนหรือเจ้าหน้าที่จับมือผู้ยื่นเรื่องราว
ชี้ชัดเป็นกากบาทหรือวงกลมแทนลายมือชื่อ เสด็จในกรมฯ ทรงให้
เลิกใช้ เปลี่ยนเป็นใช้วิธี “แตะโป้” หมายถึงพิมพ์ลายมือ คือให้
เอาหัวแม่มือขวาทาชาดแดงผสมน้ำมันกดทับชื่อลงในกระดาษ
สำหรับผู้ต้องคดีอาญาให้พิมพ์ลายนิ้วมือทั้ง ๑๐ นิ้ว โดยใช้สีทำ
ผสมน้ำมันหมู ถ้าหากมีการปลอมลายมือจะถูกลงพระอาญาเขียน-
หลัง ๑ ยก (๓๐ นาที) จำคุกคนละ ๕ ปี แต่หากสารภาพและ
ถูกลงอาญา ทรงกรุณาลดโทษจำเพียง ๑ ปี

๖. ได้มีการประกาศชักเตือนชักนำประชาชนในเขต
ปกครองให้ทำมาหาเลี้ยงชีพโดยชอบ ให้บำรุงเรือกสวน ไร่นา ให้มี
ที่อยู่เป็นหลักแหล่ง ให้หาเงินช่วยราชการ (น่าจะเป็นเงินรัฐ-
ูปการ) ข้อความในประกาศชักเตือน มีดังนี้

“๑. ประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพของตนโดยชอบธรรม อย่าให้ขาดแคลน และอย่าได้ประพฤติดนเป็นโจร เล่นการพนัน หรือเสพของมึนเมาจนติด

“๒. ให้บำรุงเรือกสวน ไร่นา ห้วยหนองคลองบึงไว้สำหรับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่างๆ และเพื่อบริโภค และสำหรับไว้เลี้ยงหล่อสัตว์น้ำและสัตว์พาหนะในฤดูแล้งขาดเสบียงให้ถึงฤดูฝน ซึ่งเป็นสมบัติของมนุษยชาติจะต้องปฏิบัติเตรียมไว้ ถ้าขาดเงินน้ำแล้วแปลว่า มนุษย์และสัตว์ต่างๆ ก็จะต้องอันตรายแตกดับไป

“๓. ให้เตรียมหาเงิน ๔ บาท สำหรับเสียส่วยช่วยราชการทุกคนทุกปีตามกฎหมาย

“๔. ให้เจ้าหน้าที่ปกครองลงมือเก็บส่วยช่วยราชการแต่แต่เดือนเมษายนทุก ๆ ปี เป็นต้นไป จนถึงสิ้นเดือนมกราคมเป็นหมดเขต หากพ้นกำหนดดินแล้ว ในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ให้เก็บส่วย ๔ บาท เดือนมีนาคม ให้เก็บ ๑๒ บาท

“๕. ถ้าพ้นกำหนดในข้อ ๔ นี้ไปแล้ว ต้องถือว่าเป็นคนหลีกเลี่ยงราชการ จะต้องถูกปรับคนละ ๓๐ บาท (ส่งหลวง ๑๐ บาทให้ค่ารางวัลแจ้งจับ ๒๐-ผู้เขียน) ถ้าไม่มีเงินเสีย จะต้องทำการโยธา ๑ เดือน คนจำพวกนี้เรียกว่า คนกองการ

“๖. ถ้าผู้ใดต้องการรางวัลตามความในข้อ ๕ ก็ให้ยื่นคำร้องต่อเจ้าหน้าที่ปกครองที่ตนสังกัดอยู่ว่า ผู้ใดไม่เสียเงินช่วยราชการในบั้น ๔๕ ศกนนั้น เมื่อเจ้าหน้าที่สอบสวนพิจารณาได้ความจริง ทางเราก็จะจ่ายเงินรางวัลให้เป็นรายตัว รายละ ๒๐ บาท”

“๗. เมื่อผู้ใดมีกิจธุระจะเดินทางไปมาค้าขายต่างท้องที่อย่าลืมถือใบเสร็จช่วยราชการสำหรับตัวในบั้น ๔๕ ศกนนั้น ติดตัวไปด้วยเสมอ ใช้เป็นหนังสือเดินทางได้ (ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเรียกใบเสร็จช่วยราชการว่า “ผู้ช่วย”-ผู้เขียน)”

“๘. ให้เจ้าหน้าที่ของแต่ละเมือง ตรวจสอบพลเมืองของตนว่า ถ้าผู้ใดยังมีได้เสียเงินช่วยราชการ ก็ให้จับกุมดำเนินคดีส่งเมืองหรือส่งมณฑลสอบสวนต่อไป เมื่อได้ความจริงว่ามีได้เสียเงินช่วยราชการในศกนนั้น ๆ แล้ว ก็จะต้องถูกปรับหรือทำงานโยธา ๑ เดือน”

“๙. ถ้าผู้ใดมีกิจธุระไปมาค้าขายต่าง ๆ ให้พักอยู่ในที่มีหลักแหล่งและต้องไปแจ้งความต่อผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนันเจ้าของบ้านเขาเสมอ เพื่อแสดงความบริสุทธิ์ ถ้าสืบได้เป็นสัจย์ว่าหลักแหล่งหนีเหตุการณ์อันผิดต่อกฎหมายของบ้านเมือง ก็ให้เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นจับกุมตัวส่งเมืองสอบสวนโดยเร็ว”

ประกาศตกเตือน ๙ ข้อน^๕ มีการถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด
เข้มงวด

๗. ในต้นกุมภาพันธ์ เกี่ยวกับการไปมาตรวจตรา
ได้จัดตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้น สอนให้รู้จักการทำถนนหนทาง ทั้ง
ถนนในเมืองอุบลราชธานีและนอกออกไป ออกสำรวจจัดทางสาย
โทรเลขระหว่างหัวเมืองมณฑล จากอุบลฯ ไปช่องเม็ก นคร-
จำปาศักดิ์ เป็นต้น

๘. เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๔ มีพวกอวดอ้างว่าเป็นผู้พิเศษ ปลุก
ปั่นประชาชนให้กระต้างกระตือรือร้นต่อแผ่นดิน ซึ่งเรียกกันว่า
“ผีฟ้าผีบุญ” ในเขตการปกครองของมณฑลอีสานนี้มีหลายเมือง
เช่นอุบลราชธานี ศรีสะเกษ ยโสธร ได้ดำเนินการปราบปราม
จนสงบเรียบร้อย ส่วนผู้เป็นตัวการที่สำคัญในการก่อความวุ่น
วายในครั้ง^๕ ก็ได้ถูกนำตัวมาประหารชีวิตหลายคน ที่ประหาร
ชีวิตนั้น ผู้เฒ่าส่วนหนึ่งบอกว่า คือบริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
ของ ศ.อ.ศ.อ. ซึ่งก็คือ ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนประจำ
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปัจจุบัน

๙. เนื่องจากผลที่เกิดจากข้อ ๘ จึงทรงออกประกาศห้าม
ราษฎรนับถือผีสงเทวดาใด ๆ เช่น การลงเจ้า เข้าทรง
สุน^๕ผี อันได้แก่ผีไท้ ผีฟ้า เป็นต้น จนต่อมาได้มีการประกาศออก

เป็นกฎหมายบังคับใช้ เมื่อปี ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) ในรัชกาลที่ ๕

๑๐. พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ทรงมีใบบอกไปยังกระทรวงมหาดไทยจึงได้ส่งตำรวจมาประจำ โดยให้นายร้อยเอก หม่อมราชวงศ์ ถ้าย กุญชร (ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็นพันตำรวจตรี หลวงเฉลิมรณการ) เป็นผู้บังคับการตำรวจมณฑลอีสาน นายร้อยตำรวจตรีทัต เป็นผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณชุกซ์ันธ์ นายร้อยตรีเนตรเป็นผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณสุรินทร์ นายร้อยโทอุ่น เป็นผู้บังคับกองตำรวจภูธรบริเวณร้อยเอ็ด พร้อมด้วยนายสิบบริเวณละ ๒-๓ คน เสด็จในกรมฯ ได้โปรดให้ปลูกสร้างโรงพักของกองบังคับการตำรวจภูธรมณฑลอีสานประจำเมืองอุบลราชธานี ขึ้นที่บริเวณหนองสะพัง คือบริเวณเหนือเมืองอุบลฯ ติดกับถนนสุริยาตรใกล้สนามบินในปัจจุบัน ซึ่งก็คือ สถานที่ที่ตั้งกองกำกับการตำรวจภูธรจังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบันนั่นเอง

กระทรวงมหาดไทยได้ให้นายตำรวจชาวเคนมาร์ก ชื่อ นายร้อยเอกปาทุวลิน มาเป็นครูฝึกหัดตำรวจอีกคนหนึ่ง และให้เป็นผู้ตรวจราชการมณฑลอีสานด้วย มาอยู่เมืองอุบลฯ ราว พ.ศ. ๒๔๔๖

-๒๔๕๐ ได้ไปตรวจราชการที่เขาวพระวิหาร บริเวณเมืองซุขันธ์ บ่วยเป็นไข้ป่า พอกลับมาถึงเมืองอุบลฯ ได้ ๔-๕ วันก็ถึงแก่กรรม ศพถูกนำไปฝังไว้ที่ตงหนองกระโถก ทิศตะวันออกวัดสารพัตติก ปัจจุบันเป็นที่ของเอกชนมีบ้านเมืองเต็มหมดแล้ว

เมื่อนายร้อยเอกปาหุวลินถึงแก่กรรมแล้ว กระทรวงมหาดไทยก็ได้ส่งนายพันตำรวจตรี ไชยเต็น ฟาเต็น (ขณะมียศเป็นนายร้อยเอก) มาแทน

กิจการตำรวจก็ได้ดำเนินการมาและเจริญก้าวหน้ามาจนบัดนี้ ก็เพราะเสด็จในกรมฯ ได้ทรงวางรากฐานไว้เป็นอย่างดีมาแล้วนั่นเอง

๑๑. เขตการปกครองท้องที่ เดิมเรียกว่า เส้น ต่อมาเรียกว่า แขวง ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ โปรดให้เปลี่ยนเป็นอำเภอ แล้วทรงขอให้มีปลัดมณฑลประจำจังหวัด เช่น หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม กเนจร) เป็นปลัดมณฑลประจำจังหวัดอุบลราชธานี ส่วนร้อยเอ็ด สุรินทร์ ชุขันธ์ ก็มีเช่นเดียวกัน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ มณฑลอีสานที่เสด็จในกรมฯ ทรงปกครอง แบ่งการปกครองออกเป็น ๔ บริเวณ คือบริเวณอุบลราชธานี บริเวณซุขันธ์ บริเวณสุรินทร์และบริเวณร้อยเอ็ด แต่ละบริเวณก็แบ่งออกเป็นอำเภอตั้งที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้นของบทนี้

๑๒. ที่ดินทุ่งศรีเมือง เดิมมีเจ้าของครอบครอง โดยได้รับมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ เมื่อเสด็จในกรมฯ ได้เสด็จมาอยู่ที่อุบลราชธานีไม่นาน ก็ได้ทรงติดต่อขอซื้อ เพื่อใช้ทำประโยชน์ส่วนรวม เจ้าของกรรมสิทธิ์ก็ยกให้แก่ราชการด้วยความเลื่อมใสในพระองค์ท่าน

สมัยก่อนทุ่งศรีเมืองเป็นทุ่งไผ่เคียน เป็นที่เลี้ยงวัวควายและทุ่งซากสัตว์ หน้าฝนมีน้ำขัง เมื่อเจ้าของยกให้เป็นสมบัติของทางราชการเสด็จในกรมฯ ก็ได้ทรงปรับปรุงให้ดีขึ้น เพื่อให้เป็นศรีสง่าแก่บ้านเมือง โปรดให้ปลูกศาลาขนาดใหญ่ไว้ทั้ง ๔ มุมของทุ่งศรีเมือง ใช้สำหรับเป็นที่พักของกองเกวียน กรมการอำเภอที่มาราชการจังหวัด ตลอดจนผู้คนต่างถิ่นที่ได้สัญจรไปมา ได้ใช้เป็นที่พักพิงพักผ่อนและหลบนอนได้ด้วย

เมื่อมีงานสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นงานรัฐพิธีหรืองานเทศกาล เช่น งานเฉลิมพระชนมพรรษาสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ งานถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา งานตรุษสงกรานต์ งานบุญบั้งไฟ ฯลฯ ล้วนใช้ทุ่งศรีเมืองเรื่อยมา จนปัจจุบันทุ่งศรีเมืองได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้นมาก เวลาปกติเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของชาวเมืองอุบลฯ ทั้งใช้ประกอบกิจกรรมของทางราชการได้อย่างกว้างขวาง

ทุ่งศรีเมืองจึงเป็นเสมือนปอดหรือหัวใจของเมืองอุบลราชธานี อำนวยประโยชน์ทั้งอดีตและปัจจุบันเป็นอเนกประสงค์ ทั้งนั้นก็เนื่องจากเสด็จในกรมฯ ทรงมีสายตาวินิจฉัยคาดคะเนเหตุการณ์ในอนาคตได้อย่างถูกต้อง จัดสร้างทุ่งศรีเมืองไว้กลางเมือง เพื่อให้เป็นศูนย์รวมของชาวอุบลฯ

๑๓. สิ่งที่ต้องเนื่องจากการสร้างทุ่งศรีเมือง ก็คือ โปรดให้สร้างถนนหนทาง เพื่ออำนวยประโยชน์ในการสัญจรไปมา ถนนในเมืองอุบลฯ ซอยตามดวงตะวัน ตั้งแต่ริมฝั่งซ้ายแม่น้ำมูลทิศเหนือถึงสนามบินकुบลฯ ส่วนมากสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยเสด็จในกรมฯ ชื่อคลองจองกันดี มีความหมายเป็นมงคลทั้งสี่ คือ พรหมเทพ พรหมราช เชื้อนธานี ศรีณรงค์ พลธำรงฤทธิ์ พิษิตรังสรรค์ สรรพสิทธิ สุริยาทร อุปสิทธิ์ พลไชย ฯลฯ

ถนนบางสายได้ชื่อตามพระนามของพระองค์ บางสายตั้งชื่อตามพระนามของเชอพระวงศ์ ส่วนถนนที่ขวางตะวัน ชื่อล้วนแต่มีความหมายและเป็นมงคล เช่น บุรพานอก บุรพาใน เทพโยธี ราชวงศ์ นครบาล อุบลศักดิ์ ฯลฯ

จึงกล่าวได้ว่า ความเป็นระเบียบเรียบร้อยของเมือง เป็นผลงานทางการปกครองที่เสด็จในกรมฯ ทรงวางรากฐานไว้แต่อดีต

๑๔. เสด็จในกรมฯ ทรงรักษาความเป็นธรรม ถือความสงบสุขของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นใหญ่ ที่ใดเกิดความเดือดร้อนไม่มีความเป็นธรรม ก็ทรงหาวิธีขจัดปัดเป่าไม่ให้เรื่องเล็กน้อยกลายเป็นเรื่องใหญ่ ทรงพยายามให้เรื่องใหญ่กลายเป็นเรื่องเล็ก

ทหารไทยสมัยเสด็จในกรมฯ ยามปกติว่างศึกสงคราม บางส่วนมีวินัยหย่อนยาน รังแกประชาชนก็มี เสด็จในกรมฯ ทรงเชิญผู้บังคับบัญชาทหารมาว่ากล่าวตักเตือนอยู่เสมอ ให้อบรมทหารให้สำนึกในเกียรติและศักดิ์ศรีของทหาร ให้เคร่งครัดในศีลธรรมระเบียบวินัย สร้างความอบอุ่นและศรัทธาให้แก่ประชาชน เสด็จในกรมฯ จึงเป็นผู้เชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างทหารและพลเรือนได้เป็นอย่างดี เพราะข้าหลวงต่างพระองค์ฯ นั้นทรงปกครองทั้งข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือน

๑๕. หลังจากที่มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ออกมาแล้ว เสด็จในกรมฯ ทรงวางรูปการปกครองให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ^๕ ทรงมีท้องตราส่งไปยังหัวเมืองทั้งหลายให้จัดการสำรวจสำมะโนครัวจำนวนพลเมืองส่งมณฑลทุกหัวเมือง ในการ^๖นี้ได้ทรงปลูกฝังกติริฐประชาชนชาติด้วย กล่าวคือ ในสารตราที่สั่งการได้กำหนดว่า ให้เจ้าหน้าที่ทุกแผนการในหัวเมืองน้อยใหญ่ เมื่อจะมีการสำรวจสำมะโน-

ครว้ก็ หรือเมื่อมีราษฎรมาติดต่อที่จะต้องใช้แบบพิมพ์ของทาง
ราชการก็ ให้ปฏิบัติใหม่ โดยกรอกในช่องสัญญาว่า “ชาติไทย
บังคับสยาม” ทั้งสิ้น ห้ามระบุสัญชาติว่าเป็น ชาตินลาว ชาติเขมร
ส่วย ญไทย ฯลฯ อย่างที่เคยปฏิบัติมาแต่ก่อน การสำมะโนครัว
เริ่มมีการสำรวจใน ปี พ.ศ. ๒๔๔๘ เสร็จเรียบร้อยในปี พ.ศ.
๒๔๕๐ เมื่อทรงทราบจำนวนพลเมืองที่แน่นอน จึงได้ทรงจัด
การปกครองท้องที่ใหม่ โดยเปลี่ยนจากเส้นหรือแขวงแต่เดิม ให้
มาเป็นอำเภอ ให้มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือมี ๔ จังหวัด คือ
จังหวัดอุบลราชธานี ร้อยเอ็ด ชุรินทร์และสุรินทร์ ประกอบกับ
ที่ได้ทรงจัดทำเนียบข้าราชการใหม่ จึงโปรดให้จัดตั้งงบประมาณ
เงินเดือนและค่าใช้จ่ายสำหรับแต่ละอำเภอ ตำแหน่งที่ได้รับเงิน
เดือนประจำมี ๕ ตำแหน่งคือ นายอำเภอเดือนละ ๔๐ บาท
ปลัดอำเภอขวา ปลัดอำเภอซ้ายและสมุหบัญชีเดือนละ ๒๐ บาท
เสมียนสารวัตร (ต่อมาเรียกเสมียนตรา) อำเภอคนละ ๖ บาท
แล้วก็ทรงจัดให้กรมการเมืองเป็นคณะกรรมการอำเภอ คณะกรม
การอำเภอ ประกอบด้วย นายอำเภอ ปลัดอำเภอขวา ปลัดอำ
เภอซ้าย สมุหบัญชี ซึ่งพอจะเทียบได้กับเจ้าเมือง อุปฮาด ราช
บุตร ราชวงศ์ ซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน

เมื่อได้ทรงจัดงบประมาณเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ก็ทรงมีใบบอกส่งงบประมาณค่าใช้จ่ายเสนอไปยังกระทรวงมหาดไทยเพื่อขออนุมัติจ่ายเงินตามที่ได้ทรงตั้งไว้ กระทรวงมหาดไทยก็อนุมัติตามที่ทรงขอนั้น

ในเมื่อมีอำเภอแล้ว ก็ได้ทรงสั่งการให้ตั้งที่ว่าการอำเภอ ในย่านศูนย์กลางของอำเภอ และในแต่ละตำบลหรือหมู่บ้าน ก็ให้ปลูกศาลาที่พักไว้ในย่านชุมชน เพื่อที่จะให้ข้าราชการที่ไปตรวจราชการหรือประชาชนที่ไปมาค้าขายได้ใช้เป็นที่พักอาศัย ศาลาที่วางนี้ ชาวบ้านเรียกว่า “ศาลากลางบ้าน” สร้างขึ้นคู่กับบ่อน้ำประจำบ้าน ทุกวันในหมู่บ้านตามชนบทก็ยังมีศาลากลางบ้านที่กล่าวนี้ยังเป็นจำนวนมาก

๑๖. ในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ อันเป็นปีสุดท้ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ฯ เมื่อเสด็จในกรมเสด็จนิวัติกรุงเทพมหานครแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง และให้พระชลบุรานุรักษ์ (เจริญ จารุจินดา) ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยาศรีธรรมศกราช มาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอีสาน

ระหว่างที่เสด็จในกรมฯ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ฯ นั้น หนังสือราชการและตราประจำชาติ คือตราอาร์มแผ่นดินใช้ประทับหนังสือราชการ ทรงที่ใช้บอกนามมณฑลข้างล่างแจ้งว่าข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ทรงใช้นามตำแหน่งและตราประจำพระองค์ โดยมีข้อความว่า “ละความชั่ว ประพฤติความดี มีความอาย หมายความว่าเพียร” จากพระนิพนธ์นี้ แสดงให้เห็นพระอริยาศัยและนำพระทัยของพระองค์ท่านได้เป็นอย่างดี.

บทที่ ๔

พระกรณียกิจในด้านการศึกษา*

๑. ความนำ

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น กรมหมื่น สรรพสิทธิประสงค์ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ตามความประกาศ ทรงแต่งตั้งดังนี้

“...ทรงพระราชดำริว่าพระเจ้าอน้อยยาเธอ พระองค์เจ้าชายหมพลสมโภช ทรงเจริญวัยวุฒิปรีชาสามารถในราชกิจทั้งปวง มีอัจฉริยภาพเรียบร้อยอ่อนน้อม โอบอ้อมอารี เป็นที่สนิทชิดชมรักใคร่ทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงเข้าพระทัยในการช่างต่างๆ ได้ทรงบังคับราชการในกรมช่างทหารใน และรับราชการสนองพระเดชพระคุณเป็นเอเดอเกมปหลวง เป็นที่ไว้วาง

*เรียบเรียงโดย ประสิทธิ์ เครือสิงห์ หัวหน้าฝ่ายนิเทศการบริหาร หน่วยศึกษานิเทศก์กรมสามัญศึกษา จังหวัดอุบลราชธานี

พระราชหัตถ์ สมควรที่จะดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า
ต่างกรมพระองค์หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิง
หนาท ดำรัสให้สถาปนา พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์
เจ้าชายชุมพลสมโภช เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระ
นามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ อัษณาม ทรงศักดินา
๑๕๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม
ในพระบรมมหาราชวัง จงเจริญพระชนมายุ สุขะ พละ
ปฏิภาณ คุณสารสมบัติสรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลวิบูลย
ศุภผลธนสารสมบุรณ์ อุดุลยเกียรติยศเดชนานุภาพ ทุก
ประการเทอญ”

ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็น หมื่นสรรพสิทธิประสงค์

ให้ทรงตั้งปลัดกรมเป็น หมื่นดำรงราชกิจ

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชีเป็น หมื่นลิขิตคณารักษ์

จากการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติไทย ลักษณะการปก-
ครองของประเทศระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๗๕ แม้จะเป็นการ
ปกครองตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่มีลักษณะแตก
ต่างจากระบบเดียวกันที่เป็นมาก่อนหน้านั้น กล่าวคือ พระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเสวยราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ แต่ในช่วงระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๑๖ นั้น สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ดำรงตำแหน่ง ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและทำหน้าที่บริหารประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีเวลาศึกษาสภาพความเป็นไปภายในประเทศอย่างถี่ถ้วน ตลอดจนเสด็จประพาสดินแดน ไกลเคียงเช่น สิงคโปร์ ชวา พม่า และอินเดีย เพื่อทรงศึกษากิจการ บ้านเมือง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีของประเทศเหล่านั้น โดยเฉพาะวิธีที่ประเทศมหาอำนาจตะวันตกปกครองดินแดน ดังกล่าวในฐานะอาณานิคม ด้วยมีพระราชประสงค์ที่จะทรงนำวิธีการที่เหมาะสมเป็นแบบอย่างในการปรับปรุงบ้านเมืองไทยให้เจริญก้าวหน้าขึ้น

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบรรลุนิติภาวะเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๑๖ แล้ว ก็จึงเสด็จขึ้นปกครองบ้านเมืองด้วยพระองค์เอง และทรงเริ่มจัดการปรับปรุงแก้ไข ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนระเบียบการปกครองและการ การบ้านเมืองให้เหมาะสมกับกาลสมัยและสถานการณ์ในขณะนั้น ทั้งยังเข้าใจด้วยว่า ในสมัยนั้น นับตั้งแต่ไทยและบรรดาประเทศ ตะวันตกได้ร่วมลงนามในสนธิสัญญาไมตรีและพาณิชย์แล้ว ชาว

ตะวันตกก็ได้เข้ามาติดต่อกับค้าขายกับไทยมากยิ่งขึ้น จึงจำเป็นที่จะต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงภายในประเทศ ซึ่งได้แก่ การเปลี่ยนแปลงระเบียบการเข้าเฝ้า การเลิกทาส การตั้งสภาที่ปรึกษาและสภากองมนตรี การปฏิรูปการปกครอง กฎหมายและการศาล ตลอดจนการทำนุบำรุงบ้านเมืองในด้านอื่น ๆ

ด้วยเหตุที่ในสมัยนั้น บรรดาประเทศมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษ และฝรั่งเศส มีนโยบายขยายจักรวรรดิโพ้นทะเล ด้วยการเข้ายึดครองดินแดนต่างๆ เป็นอาณานิคม พม่าและมลายูก็ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ เวียดนาม เขมรและลาวก็ตกเป็นของฝรั่งเศส อันตรายของลัทธิจักรวรรดินิยมกำลังคุกคามประเทศไทย เราจึงจำเป็นต้องปรับปรุงกิจการบ้านเมืองและปฏิรูปการปกครอง

พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการแก้ไขปรับปรุงการปกครองมีว่า “....การปกครองอย่างเก่าก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักหน่วงทุกที” การปกครองอย่างเก่าที่ว่านี้ หมายถึง ระเบียบการปกครองแบบจตุสดมภ์ การบริหารประเทศ ตลอดจนการปฏิบัติราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนในขณะนั้น

ในที่นี้จะขอกล่าวถึงเฉพาะการปฏิรูปการปกครอง ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ปฏิรูปการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค โดยจะกล่าวแต่อย่างย่อที่สุด

ในการปฏิรูปการปกครองส่วนกลาง นั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (เมื่อครั้งยังเป็นกรมหลวง) เสด็จแทนพระองค์ไปในงานฉลองราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ของสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษ ก็มีพระราชดำรัสให้ทรงดูแบบอย่างการจัดคณะเสนาบดีของยุโรป และเมื่อได้ทรงพิจารณาเห็นชอบแล้ว จึงได้ทรงกำหนดจัดตั้งคณะเสนาบดีของไทยขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ โดยแบ่งฐานะ หน้าที่และความรับผิดชอบให้เสมอกัน แต่ละคนว่าการแต่ละกระทรวงรวม ๑๒ กระทรวงคือ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงนครบาล กระทรวงวัง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงเกษตราธิการ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงยุทธนาธิการ กระทรวงธรรมการ กระทรวงโยธาธิการ กระทรวงมรุธาธร ซึ่งต่อมาได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงรวมทั้งยุบกระทรวงลงเพื่อให้เหมาะสมยิ่งขึ้น

คือ ให้รวมกระทรวงยุทธนาธิการไว้กับกระทรวงกลาโหม และให้ยุบเลิกกระทรวงมรุทธาธร ฉะนั้น จึงเหลือเพียง ๑๐ กระทรวง

กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่และรับผิดชอบในการบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมทั้งเมืองประเทศราชทางเหนือ กระทรวงธรรมการมีหน้าที่และรับผิดชอบในการจัดการเกี่ยวกับศาสนา การศึกษา การพยาบาลและพิพิธภัณฑ์

ในการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคนั้น ได้มีการปรับปรุงแก้ไข คือ ให้ยกเลิกการจัดหัวเมืองเป็นเมืองชั้นเอก โท ทริ จัตวา แล้วให้รวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล แต่ละมณฑลอาจจะประกอบด้วยเมืองจำนวนมากน้อยต่างกันและโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง “ข้าหลวงเทศาภิบาล” (ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็น “สมุหเทศาภิบาล” ในรัชกาลที่ ๖) เป็นผู้ปกครองมณฑล มีหน้าที่บังคับบัญชาแต่ละมณฑล และขึ้นตรงต่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย การปกครองส่วนภูมิภาคในลักษณะนี้เรียกว่า “การปกครองแบบเทศาภิบาล” ซึ่งมีได้จัดขึ้นพร้อมกันทีเดียวทั้งประเทศ แต่เริ่มจัดทีละมณฑลสองมณฑล แล้วค่อยขยายไปตามส่วนต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักร นับว่าเป็นการรวมอำนาจการปกครองเข้าสู่ส่วนกลาง ทำให้การปกครองหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักรเป็นแบบเดียวกัน คือ ส่งข้าหลวงจากส่วนกลางออกไปปกครองและตักอำนาจของ

เจ้าเมืองลง โดยเฉพาะหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลและเมืองประเทศราช ซึ่งเจ้าเมืองเคยมีอิทธิพลมากในการปกครอง รัฐบาลกลางควบคุมได้ไม่ทั่วถึง เมื่อมีการแต่งตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลแล้ว จึงมีผู้ทำหน้าที่เป็นผู้แทนของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นต้นไป มีการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลที่กระทรวงมหาดไทยเป็นประจำทุกปี เพื่อรับทราบนโยบายที่อาจเปลี่ยนแปลง และรายงานผลการปฏิบัติงานที่ได้ปฏิบัติไปแล้ว จนกระทั่งมีการยกเลิกการปกครองแบบเทศาภิบาลในปี พ.ศ. ๒๔๗๖

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รวมหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตเป็นมณฑล เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๔ ทางเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมีสามมณฑล คือ มณฑลลาวเฉียง มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาว โดยปกครองอย่างถือว่า หัวเมืองมณฑลชั้นเอกสามมณฑลนี้เป็นหัวเมืองลาว ปกครองแบบคนต่างชาติดั้งภาษาและเป็นเมืองขึ้น ต่อมาไม่นานจึงได้เพิ่มการจัดมณฑลลาวกลาง มณฑลเขมรและมณฑลญะเก็ด รวมเป็น ๖ มณฑล แล้วจัดมณฑลอื่น ๆ อีกหลายมณฑล

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้านาย ๓ พระองค์ ซึ่งแต่เดิมทีเคยเป็น “ข้าหลวงใหญ่” หรือ

“อธิบดีข้าหลวง” หรือ “ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการ” ให้ทรงดำรงตำแหน่ง “ข้าหลวงต่างพระองค์” มีอำนาจยิ่งกว่าข้าหลวงทั้งปวงที่เรียกชื่อต่าง ๆ กัน เจ้านายทั้ง ๓ พระองค์นั้นมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว ซึ่งเปลี่ยนมาจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือที่ทรงแบ่งไว้เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๓ และเมืองใหญ่ ๆ มี ๗ เมือง คือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ ทั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองอุบลราชธานี เมื่อเสร็จกรณีไทย-ฝรั่งเศสพิพาทกัน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้นิวัตกลับกรุงเทพ ฯ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์) ซึ่งเดิมทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวกลางอันมี ๓ เมือง คือ นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ ทั้งที่บัญชาการมณฑลที่นครราชสีมา ให้เสด็จไปแทนที่เมืองอุบลราชธานี และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (เมื่อครั้งมีพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นฯ) ข้าหลวงต่างพระองค์

สำเร็จราชการมณฑลลาวพวน ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร
ประทับที่เมืองอุครธานี

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ไทยเกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับ
ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทำให้หัวเมืองที่ขึ้นกับมณฑลลาวพวน
ของฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปเป็นของฝรั่งเศส มณฑลลาวพวนจึง
เหลือแต่ดินแดนทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ๖ เมือง คือ อุครธานี
ซอนแก่น นครพนม สกลนคร หนองคายและเลย ตั้งกองบัญชา-
การมณฑลที่บ้านเดื่อหมากแข้ง ซึ่งต่อมาเรียกเมืองอุครธานี

จากการสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำเนิรกุศโลบายด้านวิเทโศบาย
ในอันที่จะรักษาหัวเมืองลาวเอาไว้ จึงได้มีพระบรมราชโองการ
โปรดเกล้าฯ ให้มีสารตราพระราชสีห์ใหญ่ที่ ๒๐/๑๑๔๑๒ ลงวัน
ที่ ๑๓ ตุลาคม ปีมะเส็ง เบญจศก ร.ศ. ๑๑๒ ให้พระเจ้ามโห
ยาราช กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จนิวัตสู่กรุงเทพมหานคร
ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ซึ่งเดิมทรง
ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวกลาง (ต่อมา
เปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา) เสด็จดำรงตำแหน่งที่ข้าหลวง
ใหญ่ต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวท้าว (ต่อมาเปลี่ยนเป็น
มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วเปลี่ยนเป็นมณฑลอีสาน ครั้น

หลังสุดเป็นมณฑลอุบลราชธานี ในสมัยพระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานี) สืบแทนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จถึงเมืองอุบลฯ เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๒ มีข้าราชการและข้าราชบริพารตามเสด็จ พร้อมด้วยนายสิบ พลทหารประมาณ ๒๐๐ คน เป็นกองเกียรติยศตามเสด็จ

เมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้ประชุมข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน กรมการเมืองอุบลราชธานีขึ้นเป็นพิเศษฟังกระแสตราพระราชสีห์ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ทรงมอบหน้าที่ราชการมณฑลลาวกาวถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ และทรงมอบเสร็จในวันนั้น วันรุ่งขึ้นก็เสด็จออกจากเมืองอุบลราชธานี กลับกรุงเทพมหานคร

ต่อมารัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนให้เป็นกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นนายพลตรีราชองครักษ์ ตามประกาศทรงแต่งตั้งเป็นกรมขุน ดังนี้

“...ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ จำเดิมแต่ได้ทรงรับพระสุพรรณบัฏเป็น

พระองค์เจ้าต่างกรมมา ได้รับราชการหน้าที่ต่าง ๆ หลายตำแหน่งทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ราชการฝ่ายทหารนั้นได้เป็นนายพันโท นายพันเอก จนถึงนายพลตรีโดยลำดับ และได้ทรงทำการในหน้าที่ผู้บังคับบัญชากองทหารม้า และหน้าที่ปลัดทัพบกคราวหนึ่ง ราชการฝ่ายพลเรือนได้เป็นอธิบดีบังคับการศาลฎีกา และกรรมการตรวจความฎีกาและได้รับตำแหน่งจเรเป็นข้าหลวงไปจัดการส่งกองทัพนึ่งยกไปปราบฮ่อข้าศึก ซึ่งมาย้ายพระราชอาณาเขตทางเมืองหลวงพระบางตั้งอยู่ที่เมืองพิชัย ภายหลังได้รับตำแหน่งที่เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการอยู่ไม่ช้า เมื่อมีราชการสำคัญขึ้นต้องเสด็จไปจัดการ ณ เมืองราชสีมา แล้วจึงได้รับแต่งตั้งเป็น ข้าหลวงต่างพระองค์อยู่ ณ เมืองอุบลราชธานี จนถึงบัดนี้ ๗ ปีแล้วมาแล้ว กอปรด้วยพระสติปัญญาและพระราชอัธยาศัยสุขุมเยือกเย็นไปด้วยความเมตตาปรานี วิริยะอดุสาหะและความอดทนต่อความลำบากด้วยความเห็นแก่ราชการมิได้มีความท้อถอย และมีพระราชอัธยาศัยมิได้หนักไปในทางโลกธรรมทั้งปวง สมควรจะเลื่อนพระยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ได้....”

จนกระทั่งถึง ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ได้ทรงมีพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการมณฑล
อีสาน รับราชการสนองพระเดชพระคุณประทับที่เมืองอุบลราชธานี
เป็นเวลานานถึง ๑๗ ปีแล้ว ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการนำมาซึ่ง
ความเจริญก้าวหน้าเป็นปึกแผ่นด้วยความเรียบร้อยทุกประการ จึง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นิวัติคืนสู่กรุงเทพมหานคร และ
โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศฯ อันเป็นตำแหน่ง
ที่มีอำนาจยิ่งใหญ่ถึงกับประหารชีวิตคนได้ก่อนกราบบังคม
ทูลให้ทรงทราบแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

จากที่กล่าวข้างต้นจะเห็นว่า รัชกาลที่ ๕ มีพระราชประสงค์ที่จะให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอเสด็จมาจัดการปกครองบ้านเมือง
เป็นการต่างพระองค์ให้เกิดความเรียบร้อย โดยเฉพาะในระยะแรก
ที่มีกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสใน ร.ศ. ๑๑๒ จนใน ร.ศ.
๑๑๙ ก็ได้เกิดมีกบฏผู้มีบุญขึ้น พระกรณียกิจส่วนใหญ่จึง
หนักไปในทางการปกครอง การทหาร มากกว่าด้านอื่น ๆ

แต่อย่างไรก็ตาม จากประกาศทรงแต่งตั้งกรม และประกาศทรงแต่งตั้งเลื่อนกรม แสดงให้เห็นว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรง “ปรีชาสามารถในราชกิจทั้ง
ปวง” และ “กอปรด้วยพระสติปัญญา” อีกทั้ง “พระราชอัธมาศัย
สุขุมเยือกเย็นไปด้วยความปรานี วิริยะอุตสาหะและความอดทน

ต่อความลำบากด้วยความเห็นแก่ราชการมิได้มีความท้อถอย” จึงทำให้มีพระราชกรณียกิจในด้านการศึกษาค้นคว้า ทั้งจะได้กล่าวต่อไป

๒. การศึกษาแบบเดิม

การจัดการศึกษาอย่างที่เป็นอย่างอยู่ในขณะนี้ เป็นการศึกษาที่ได้ รับการจัดระบบแล้ว เป็นระบบการศึกษาแบบใหม่ เป็นผลสืบเนื่องมาจากการยกเลิกโครงสร้างสังคมแบบเดิม และจัดสร้างระบบสังคมแบบใหม่ ซึ่งกระทำในลักษณะการปฏิรูปการปกครอง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วจึงเริ่มจัดระบบการศึกษาตามแบบแผนของประเทศตะวันตก

การศึกษาในสังคมไทยก่อนสมัยการปฏิรูป มีลักษณะแตกต่างไปจากสมัยปัจจุบันเป็นอันมาก ตามประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะประวัติในด้านการศึกษาของไทย เราได้ทราบจากวรรณคดีเก่าแก่ คือ สุภาษิตพระร่วง ซึ่งสันนิษฐานกันว่ามีมาแต่สมัยสุโขทัย มีข้อความกล่าวพาดพิงถึงการศึกษาอยู่ว่า “เมื่อน้อยให้เรียนวิชา ให้หาสินเมื่อใหญ่” สะท้อนให้เห็นถึงความตระหนักในคุณค่าของการศึกษามีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย อาจกล่าวโดยย่อได้ว่า คนไทยเราเริ่มรู้จักหนังสือไทยมาตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหง จึงได้

มีการ “เรียนวิชา” กันมาตั้งแต่ในสมัยนั้น ที่ว่า “เรียนวิชา” ไม่ได้หมายถึงการศึกษารายวิชาอย่างในปัจจุบัน แต่หมายถึงเรียนหนังสือเพื่อได้รับการศึกษาเบื้องต้นที่เรียกว่า ไตรภาค อันได้แก่ อ่านออกเขียนได้และคิดเลขเป็นตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ สำนักเรียนของบรรดาบุตรหลานขุนนางและราษฎรทั่วไปคือ วัด อาศัยพระสงฆ์ที่เชี่ยวชาญภาษาบาลีเป็นครูสอนในยามว่าง นอกจากวิชาหนังสือดังกล่าว ยังมีการศึกษาด้านวิชาชีพซึ่งมักไม่มีนักเรียน แต่ใช้วิธีสืบทอดความรู้สืบทอดกันในครอบครัวหรือผู้เรียนขอฝากตัวเป็นศิษย์ผู้มีความรู้ความชำนาญ วิชาชีพได้แก่ ความรู้ทางหัตถกรรมหรือวิชาช่าง การศึกษาวิชาหนังสือหรือวิชาชีพคาบเกี่ยวกัน ไม่ได้แยกจากกันอย่างเด็ดขาด นอกจากวัดเป็นสถานศึกษาสำหรับบุตรหลานขุนนางและราษฎรทั่วไปแล้วสถานศึกษาอีกแห่งหนึ่งสำหรับกลุ่มพระราชวงศ์ก็คือ วัง

คงไม่ผิดนักที่ผู้สันนิษฐานว่า ในสมัยสุโขทัย คนไทยไม่ค่อยนิยมในวิชาหนังสือมากนัก แต่ครั้นพอถึงสมัยอยุธยา มีคนต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขายมากขึ้น จึงได้มีผู้สนใจเรียนหนังสือกันมากขึ้น นอกจากมีการสอนหนังสือตามวัดแล้ว ก็มีการสอนตามสำนักผู้รู้ แต่ยังไม่มีการเรียน จนมาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ในรัชกาลที่ ๔ เริ่มมีการเรียนภาษาอังกฤษตามวังเจ้านายและบ้านข้าราชการผู้ใหญ่ การเรียนหนังสือไทยก็เริ่มมีมากขึ้น

๓. การศึกษาแบบใหม่

การศึกษาแบบใหม่เริ่มต้นจริง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่เดิมพวกมิชชันนารี ซึ่งได้เข้ามาประเทศไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นพวกนิกายโรมันคาทอลิก ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มีคณะมิชชันนารีชาวอเมริกันนิกายโปรเตสแตนต์เข้ามาเผยแผ่ศาสนาเป็นครั้งแรก ได้นำเอาความรู้และวิทยาการแผนใหม่มาเผยแพร่ให้แก่สังคมไทยด้วย กลุ่มพระราชวงศ์และขุนนางข้าราชการจึงได้เริ่มเรียนภาษาอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังผนวชอยู่ที่วัดทรงภาษาอังฤษจนแตกฉาน การเรียนการสอนภาษาอังกฤษในตอนแรกยังไม่มีโรงเรียน การตั้งโรงเรียน ครั้งแรกเริ่มมีใน พ.ศ. ๒๓๔๕ และต่อมาการตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษและภาษาไทยก็แพร่หลายมากขึ้น ถึงกับมีการจัดตั้งโรงเรียนในต่างจังหวัด

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจัดให้มีการปฏิรูปการศึกษาเป็นการใหญ่ ทั้งนี้เพราะประเทศของเราขาดแคลนกำลังคนที่มีความรู้ความสามารถที่จำเป็นต้องใช้

ในการพัฒนาประเทศ ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๑๔ จึงได้ทรงมีการประกาศชักชวนพระราชวงศ์และข้าราชการให้ส่งบุตรหลานของตนเข้าเรียนหนังสือ เพื่อ “ฝึกหัดผู้คนของตนขึ้นโดยเร็ว” เพราะ “ต้องการคนไว้ใช้ในราชการ” โรงเรียนหลวงที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นเป็นแห่งแรกคือ โรงเรียนมหาดเล็กหลาย ๆ ปีต่อมา กรมต่าง ๆ ก็ได้ตั้งโรงเรียนเพื่อผลิตข้าราชการของตนเองบ้าง คือ มีโรงเรียนท่าแพนที่ โรงเรียนฝึกหัดครูของกระทรวงธรรมการ โรงเรียนสอนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน ซึ่งต่อมาเรียกว่าโรงเรียนมหาดเล็ก ซึ่งได้ยกฐานะขึ้นเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในสมัยรัชกาลที่ ๖

ในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชดำรัสในคราวเสด็จไปพระราชทานรางวัลแก่นักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ มีข้อความตอนหนึ่งว่า

“...เมื่อได้กล่าวถึงโรงเรียนนี้ว่าจะเป็นการสงเคราะห์แก่ตระกูลเจ้านายดังนี้ ใช่ว่าจะลืมตระกูลข้าราชการและราษฎรโรงเรียนที่มีอยู่แล้วแต่จะตั้งขึ้นไปภายหลัง โดยมากได้คิดจัดการโดยอดสำห้เต็มกำลังที่จะให้เป็นการเรียบร้อยพร้อม—

เปรียบเหมือนอย่างโรงเรียนนี้ แลก็จะให้แพร่หลายกว้างขวางเป็นที่คนเรียนได้มากกว่าแต่ก่อน ทั้งจะให้มีโรงเรียนวิชาอย่างสูงขึ้นไปอีก ซึ่งได้กำลังคิดจัดอยู่บัดนี้ เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้น ลงไปตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุด จะให้ได้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้า ว่าขุนนาง ว่าไพร่....”

ด้วยพระราชดำริสเป็นเช่นนั้น ดังนั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ จึงได้มีการประกาศให้ทวยราษฎรทั้งปวงเข้าเรียนหนังสือ โดยมุ่งที่จะให้ประชาชนเห็นว่า “วิชาหนังสือ เป็นต้นทางของวิชาความรู้ทั้งปวง เป็นคุณแก่ราชการ และเป็นความเจริญแก่บ้านเมือง”

๔. การศึกษาที่จัดโดยกรมและกระทรวง

เพื่อให้เห็นความเปลี่ยนแปลงและความก้าวหน้าทางการศึกษาของประเทศ ซึ่งมีส่วนเกี่ยวพันและส่งผลถึงการศึกษาในส่วนภูมิภาค โดยเฉพาะในมณฑลอีสานระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓ อันเป็นระยะเวลาที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน จึงขอนำเหตุการณ์ทางการศึกษาประมวลไว้โดย

สังเขป จะช่วยให้มองเห็นสภาพการณ์โดยทั่วไป ทั้งการศึกษา
ในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค

พ.ศ. ๒๔๓๐ เนื่องจากมีคนเรียนหนังสือมากขึ้น ทาง
ราชการจึงได้จัดตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น เพื่อจัดการศึกษาและต่อมา
ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ก็ได้จัดตั้งกระทรวงขึ้นเรียกว่า “กระทรวง
ธรรมการ” มีหน้าที่และรับผิดชอบในการจัดการศาสนา การ
ศึกษา การพยาบาลและพิพิธภัณฑ์ (การพยาบาลขึ้นอยู่กับ
กระทรวงธรรมการจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ จึงได้แยกไปขึ้นกับ
กระทรวงนครบาล ยกเว้นโรงพยาบาลศิริราช ซึ่งได้เป็นแหล่ง
ฝึกหัดตรวจรักษาของนักเรียนแพทย์ ให้คงอยู่เป็นสาขาของโรง-
เรียนราชแพทยาลัยขึ้นกับกรมศึกษาธิการ)

พ.ศ. ๒๔๓๕ เริ่มมีโครงการศึกษา ในรูปประกาศตั้ง
โรงเรียนชั้นมูลศึกษา ขึ้นในวัดทั่วไปทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง
มีการวางหลักสูตรในการเรียนเป็นครั้งแรก วิชาที่กำหนดให้เรียน
ในมูลศึกษาสามัญชั้นต่ำ ๓ ปีและมูลศึกษาสามัญชั้นสูง ๔ ปี นอก
เหนือจากการอ่าน เขียนและคิดเลขที่มีแต่เดิม ก็มีวิชาธรรม-
จารี (ศีลธรรม) ภูมิศาสตร์ พงศาวดาร (ประวัติศาสตร์) วิชา
การ (วิทยาศาสตร์) ศิลปและการขับร้อง

พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้มีโครงการศึกษาสำหรับชาติ แบ่งเป็น ๒ ภาค ภาคแรกว่าด้วยการศึกษาในกรุงเทพฯ ภาคที่ ๒ ว่าด้วยการจัดการศึกษาในหัวเมือง ซึ่งในการจัดระบบการศึกษาแบ่งออกเป็น การเล่าเรียนเบื้องต้น (มูลศึกษา) การเล่าเรียนเบื้องต้น (ประถมศึกษา) การเล่าเรียนเบื้องต้นกลาง (มัธยมศึกษา) และการเล่าเรียนเบื้องต้นสูง (อุดมศึกษา) นอกจากนี้ยังมีการศึกษาพิเศษอันเป็นการเรียนวิชาเฉพาะอีกด้วย เช่น ฝึกหัดผู้เป็นครูอาจารย์ ผู้รับราชการฝ่ายพลเรือนและผู้รั้งวัด ทำแผนที่ การศึกษาศิลป กฎหมาย การแพทย์ การศึกษาการช่าง หัตถกรรม การค้า การเพาะปลูก และความรู้พิเศษอื่น ๆ

ในกรณีซึ่งว่าด้วยการศึกษาในหัวเมือง ตามโครงการเห็นควรแบ่งเป็นมณฑลการศึกษาแบ่งออกเป็น ๖ มณฑลคือ

๑. มณฑลกลาง รวมมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลนครไชยศรี

๒. มณฑลตะวันออก รวมมณฑลนครราชสีมา มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลลาวพวน และมณฑลลาวท้าว

๓. มณฑลเหนือ รวมมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลลาวเฉียง

๔. มณฑลตะวันออกเฉียงใต้ รวมมณฑลปราจีนบุรีและมณฑลเขมร

๕. มณฑลตะวันตกเฉียงใต้ รวมมณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช

๖. มณฑลตะวันตก รวมมณฑลภูเก็ต มลายูและมณฑลไทรบุรี

ตามที่กำหนดไว้ในโครงการ ทุกมณฑลจะมีสารวัตรใหญ่ทางการศึกษา ทำหน้าที่ตรวจสอบการวางแผนการเล่าเรียน หลักสูตร ทำรายงานประจำปี เมืองที่เป็นศูนย์กลางของมณฑลควรมีโรงเรียนฝึกหัดครู

พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้มีการเปลี่ยนชื่อมณฑลการปกครองตามลักษณะพื้นที่ จากชื่อมณฑลที่เรียกแต่เดิม เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๓ และหลัง พ.ศ. ๒๔๔๒ ก็ได้มีการเปลี่ยนชื่อมณฑลต่อมาอีก แต่โรงเรียนในหัวเมืองก็ยังไม่ได้แพร่หลายนัก

พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้มีการกำหนดแผนการศึกษาของชาติขึ้นอีกครั้งหนึ่ง โดยโปรดเกล้าฯ ให้คณะข้าหลวงตรวจการศึกษาไปดูงานการศึกษาประเทศญี่ปุ่น เพื่อนำมาเป็นแบบอย่างแก้ไขโครง

การศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๑ โดยลำดับ ชั้นเรียนยังคงรูปเดิมไว้ แต่ได้แบ่งสายการศึกษาออกเป็น ๒ ประเภทคือ สามัญศึกษา ได้แก่ การศึกษาในวิชาความรู้ที่บุคคลทั่วไปพึงเรียนรู้ กับ วิสามัญศึกษา ได้แก่การศึกษาซึ่งไม่ใช่ที่ทุกคนจำเป็นต้องเรียน อันเป็นการศึกษาหลังจากผ่านการศึกษามัธยมในระดับประถมศึกษาแล้ว การศึกษาสายวิสามัญชั้นต้นเรียกว่า ประถมศึกษาพิเศษ วิสามัญศึกษาชั้นกลางเรียกว่ามัธยมศึกษาพิเศษ และวิสามัญศึกษาชั้นสูงเรียกว่า อุดมศึกษาพิเศษ

พ.ศ. ๒๔๕๑ กระทรวงธรรมการได้ตกลงกับกระทรวงมหาดไทย เรื่องจัดการศึกษาของบ้านเมือง เฉพาะการศึกษาในหัวเมืองนั้น ให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย ข้อตกลงมีว่า “ให้มีการศึกษาชั้นต้นตามละแวกบ้าน ถ้าใช้เงินหลวงจากท้องพระคลัง ให้เรียกว่าโรงเรียนหลวงหรือโรงเรียนรัฐบาล ถ้าประชาชนตงชน บำรุงด้วยเงินภาษีอากร ส่วย หรือเงินหาได้ทางอื่น ให้เรียกว่าโรงเรียนประชาบาล” ดังนั้น ชื่อโรงเรียนประชาบาล จึงได้มีขึ้นแต่ครั้งนั้น ครูผู้สอนในสมัยนั้น ชาวบ้านเรียกร่ำค่าสอนให้ บางแห่งเรียกร่ำข้าวให้ ทั้งนี้แล้วแต่สภาพของท้องถิ่น หรือตามแต่ละจะตกลงกัน การโอนการศึกษาประชาบาลไปให้

กระทรวงมหาดไทยจัดดำเนินการเป็นไปเพียงสองปี แล้วก็ได้ออมนายอยู่กับกระทรวงธรรมการตามเดิม

พ.ศ. ๒๔๕๒ การศึกษาได้กระจายไปตามมณฑลต่าง ๆ มากขึ้น จำเป็นต้องมีผู้ทำหน้าที่เป็นผู้แทนกระทรวงธรรมการ จึงได้จัดให้มีกรรมการมณฑล ช่วยจัดการศึกษา ให้อยู่ในบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาล โดยใช้ผู้ที่จบจากโรงเรียนฝึกหัดครู ซึ่งนับถึง พ.ศ. นี้ (๒๔๕๒) มีจำนวนทั้งสิ้น รวม ๒๙๔ คน

เพื่อให้สิ้นกระแสความเกี่ยวกับการศึกษาของลำดับเหตุการณ์ทางการศึกษา ที่สำคัญหลัง พ.ศ. ๒๔๕๓ คือ รัชกาลที่ ๕ ต่อไปดังนี้

พ.ศ. ๒๔๕๖ เนื่องจากบางมณฑลการศึกษาเจริญรวดเร็ว ทางราชการจึงตั้งผู้ช่วยจัดการศึกษาประจำเมือง เรียกว่า “กรรมการจังหวัด”

พ.ศ. ๒๔๖๑ เนื่องจากมีเอกชนทั้งคนไทยและคนต่างชาติ ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นมาก จึงมีพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ขึ้นมา

พ.ศ. ๒๔๖๒ มีการตั้งกรรมการอำเภอขึ้น เพื่อช่วยนายอำเภอจัดการศึกษา

พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้น เพื่อเกณฑ์ให้เด็กได้เข้าศึกษาเล่าเรียน

พ.ศ. ๒๔๗๕ อันเป็นสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้มีการเปลี่ยนแปลงจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย และในปลายปีนั้นเองก็ได้มีการประกาศใช้แผนการศึกษาชาติให้อีกครั้งหนึ่ง เพื่อที่จะได้จัดการศึกษาให้สอดคล้องและเป็นผลเอื้อต่อการปกครองระบอบประชาธิปไตย

พ.ศ. ๒๔๗๘ เลิกใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ และที่แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๗๓ แล้วบัญญัติขึ้นใหม่เรียกว่า พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๗๘ และมีการแก้ไขมาตามลำดับอีกหลายครั้ง จนถึงฉบับที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน

พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้มีการเปลี่ยนแปลงแผนการศึกษาชาติอีกครั้งหนึ่ง และได้ปรับปรุงให้เหมาะสมกับกาลสมัยอีกหลายครั้ง เช่น ปี พ.ศ. ๒๔๙๔ เรียกว่าแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๔๙๔ ปี พ.ศ. ๒๕๐๓ เรียกว่า แผนการศึกษาชาติ พ.ศ. ๒๕๐๓ และแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๒๐ ที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน

๕. การศึกษาของอุบลราชธานี

ขอทำความเข้าใจถึงฐานะของเมือง มีหลักฐานอันแน่ชัด และถูกต้องว่า ชื่ออุบลราชธานี ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๕ ก็ตั้ง

หลวงกรุงเทพ ๑๐ ปี แต่เดิมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ยังจัดอยู่ใน
กลุ่มหัวเมือง “ลาวพุงขาว” หัวเมืองลาวพุงขาวนี้ คือ รวมภาค
อีสานทั้ง ๑๖ จังหวัดในปัจจุบัน ต่อมาอีกร้อยปี คือ พ.ศ.
๒๔๓๔ ก็ยังเป็นเมืองอยู่ในมณฑลลาวท้าว พ.ศ. ๒๔๔๒ เป็น
เมืองอยู่ในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วจึงเปลี่ยนมาเป็นมณฑล
อีสาน อันเป็นมณฑลเทศาภิบาล รวมหัวเมืองเข้าเป็น ๕ บริเวณ
คือ ๑. บริเวณอุบลราชธานี ๒. บริเวณจำปาศักดิ์ ๓. บริเวณ
ขุขันธ์ ๔. บริเวณสุรินทร์ ๕. บริเวณร้อยเอ็ด ตั้งกองบัญชาการ
มณฑลที่เมืองอุบลราชธานี ตามกฎกระทรวงมหาดไทย ว่าด้วย
การแบ่งบริเวณในมณฑลอีสานและมณฑลอุดร ลงวันที่ ๑
กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

พ.ศ. ๒๔๕๕ จึงได้มีการแยกมณฑลอีสาน ออกเป็น ๒
มณฑล คือมณฑลอุบลราชธานี กับมณฑลร้อยเอ็ด เมื่อเป็น
มณฑลอุบลราชธานีนั้น มีจังหวัดที่รวมเป็นมณฑลคือ จังหวัด
อุบลราชธานี ศรีสะเกษและจังหวัดสุรินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘
จึงได้ยุบมณฑลอุบลราชธานีและร้อยเอ็ดไปรวมกับมณฑลนครราช
สีมา ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๖ หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
แล้ว จึงได้ยุบมณฑลทั้งหมด

ตามประวัติเมืองอุบลราชธานี กล่าวไว้ว่า เจ้าพรหมเทวานุกเคราะห์วงศ์ เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานี คนที่ ๔ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๙-๒๔๒๙ ได้มีเรื่องขัดใจกับกรมการเมือง จึงลงไปสู่ความที่กรุงเทพ ฯ ในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ ทางเมืองอุบล ฯ ว้างเจ้าเมือง พ.ศ. ๒๔๒๖ พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) มาเป็นข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี และต่อมาได้ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. ๒๔๔๐

พ.ศ. ๒๔๒๖ คือหลังจากที่โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กขึ้นเป็นโรงเรียนหลวงแห่งแรกและมีจุดมุ่งหมายเพื่อผลิตนายทหารมหาดเล็กไว้ใช้ในราชการ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๔ และหลังจากที่ได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระตำหนักเดิมที่สวนกุหลาบ เป็นสถานที่เรียนใหม่ของนักเรียนนายทหารมหาดเล็ก ในปี พ.ศ. ๒๔๒๕ แล้ว พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) ได้มาเป็นข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี และได้เริ่มจัดให้มีการเรียนหนังสือไทย โดยมีที่เรียนอยู่ ๒ แห่ง เรียกว่าโรงเรียน คือ

โรงเรียนวาศึกสถานอุบล สอนผู้ชาย จะเรียกว่าโรงเรียนก็ไม่ถนัดนัก ด้วยใช้จวนเจ้าพรหมเทวานุกเคราะห์วงศ์เป็นที่เรียน จวนที่ว่านี้ตั้งอยู่ริมถนนหลวง ตรงข้ามตลาดเมืองอุบลฯ (ตลาดเทศบาลเก่าเดิวนั้น) โดยมีหมื่นโองษา กับนายจิตรเป็นครูสอน

ทั้งสองคน^{๕๕} มากับพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) เปิดทำการสอนเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๔

โรงเรียนแม่หนู สอนผู้หญิง โรงเรียนที่ว่านี้ ตั้งอยู่ริมถนนพรหมราช สี่แยกถนนหลวง แม่หนูเป็นผู้สอน แม่หนูเป็นคนมาจากกรุงเทพฯ (หาหลักฐานยังไม่ได้ว่า แม่หนูเป็นคนคนเดียวกับนางจรงราชกิจ (หนู ศิริโสตร์) หรือไม่-ผู้เขียน)

หลักสูตรการสอน มุ่งที่ไวยากรณ์ คือสอนแต่พออ่านออกเขียนได้และคิดเลขเป็น ส่วนที่จะเริ่มในปีใด ไม่ปรากฏหลักฐาน มีแต่คำบอกเล่าสืบต่อกันมา แต่เมื่อดูจากประวัติการศึกษาของประเทศประกอบกับประวัติเมืองอุบลราชธานี ซึ่งมีหลักฐานว่าพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) มาอยู่ พ.ศ. ๒๔๒๖ หลังการตั้งโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กหรือโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ การประกาศให้ทวยราษฎร์เรียนหนังสือ พ.ศ. ๒๔๒๘ จัดตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นจัดการศึกษา พ.ศ. ๒๔๓๐ แล้ว ก็พออนุมานได้ว่าคงจะเริ่มหลัง พ.ศ. ๒๔๓๐

ตำราเรียนในโรงเรียนทั้ง ๒ นี้ คงไม่พ้นไปจากหนังสือประถม ก กา สุนันทกุมาร ประถมมาลา และประถมจินตคณิตเล่ม ๑ ซึ่งเล่มนี้พระโหราธิบดีแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์

มหาราช ประถมจินตามณีเล่ม ๒ ซึ่งแต่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือไม่กี่อาจเป็นหนังสือชุดมูลบทบรรพกิจของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ซึ่งมี ๖ เล่ม ได้แก่ มูลบทบรรพกิจ วาหนิติกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวพจน์ พิจารณ์ และพิศาลการันต์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร เมื่อครั้งยังเป็นพระสารประเสริฐ เรียบเรียงขึ้นใช้เป็นแบบหัดอ่านเบื้องต้น และใช้เป็นแบบเรียนของชาติ ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้นหนังสือเรียนภาษาไทยมีอยู่เพียงเท่านั้น

พ.ศ. ๒๔๓๖ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จมาเป็นข้าหลวงใหญ่ต่างพระเนตรพระกรรณ โดยที่ทรงเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ จึงเป็นที่เชื่อได้ว่า จะต้องทรงตระหนักในพระราชอัมมาสัยของรัชกาลที่ ๕ ดังที่ได้ตรัสไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ ที่ว่า “...เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไปตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุด จะให้มีโอกาสได้เล่าเรียนเสมอกัน ไม่ว่าเจ้า ว่าขุนนาง ว่าไพร่...” และที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทวยราษฎร์ทั้งปวงเข้าเรียนหนังสือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ เพื่อจะได้ “เป็นคุณแก่ราชการและเป็นความเจริญแก่บ้านเมือง” ทั้งนี้เพราะการศึกษาในช่วงเวลาก่อนที่จะเสด็จมา

อุบลราชธานีนั้นยังอยู่ในวงแคบมาก กล่าวคือ เมื่อสิ้น พ.ศ. ๒๔๒๘ ทั่วประเทศมีโรงเรียนทั้งหมด ๓๐ แห่ง นักเรียน ๒๐๔๔ คน พอสิ้นปี พ.ศ. ๒๔๓๔ อันเป็นปีที่ตั้งกรมศึกษาธิการได้ ๔ ปี และก่อนตั้งกระทรวงธรรมการ ๑ ปี มีโรงเรียนเพิ่มขึ้นจากเดิม เป็น ๔๘ แห่ง นักเรียน ๒๔๒๕ คน

วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๓๕ ได้มีประกาศตั้งกรมศึกษาธิการ เป็นกระทรวงธรรมการ มีพระยาภาสกรวงศ์เป็นเสนาบดีคนแรก วันที่ ๒๐ มิถุนายน ๒๔๓๕ มี “ประกาศตั้งโรงเรียนชั้นมูลศึกษา” ขึ้นในวัดทั่วไปทั้งในกรุงและในหัวเมือง ในประกาศฉบับนี้ยังมีแผนการ “สถานศึกษาในกรุงสยาม” ซึ่งแบ่งภาคการศึกษาออกเป็น ๓ ชั้น คือมูลศึกษาหรือประถมศึกษา มี ๒ ระดับ สำหรับเด็กอายุ ๗-๑๕ ปี กล่าวคือมูลศึกษาสามัญชั้นต่ำ ๓ ปี และมูลศึกษาสามัญชั้นสูง ๔ ปี มัธยมศึกษา มี ๒ ระดับ คือชั้นสามัญเรียน ๔ ปี และชั้นสูงเรียน ๓ ปี อุดมศึกษาจัดเป็นวิทยาลัยและมหาวิทยาลัย ตามโครงการขยายการศึกษาฉบับนี้ มีการระบุให้มูลศึกษาสามัญทั้ง ๒ ระดับ เป็นการศึกษาภาคบังคับ แต่ในทางปฏิบัติจริงคงปล่อยให้ไปตามความสมัครใจ เพราะยังขาดความพร้อมหลายด้าน และตามโครงการนี้ได้ชักชวนให้มีการตั้งโรงเรียนเซนต์กิต

หรือโรงเรียนราษฎร์ตามความหมายในปัจจุบัน เพื่อแบ่งเบาภาระรัฐบาลและเป็นการกระจายการศึกษาให้แพร่หลายรวดเร็วด้วย

แม้กระนั้นก็ตาม การขยายการศึกษาในมณฑลอีสานโดยเฉพาะในเมืองอุบลราชธานี คงเป็นไปได้ลักษณะค่อยเป็นค่อยไป โรงเรียนที่ตั้งขึ้นส่วนใหญ่ต้องอาศัยวัด โดยพระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญ เพราะการฝึกหัดครูเริ่มใน พ.ศ. ๒๔๓๗ และจนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๕๒ ผู้ที่จบโรงเรียนฝึกหัดครูก็ยังไม่ถึง ๓๐๐ คน

พ.ศ. ๒๔๔๓ พระญาณวัชริต (ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้เลื่อนเป็นที่พระอุบาลีคุณูปมาจารย์) เมื่อครั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นชื่อ “นารีนุกูล” เพราะได้รับพระราชทานตำแหน่งให้เป็นผู้อำนวยการศึกษา มีหน้าที่จัดตั้งโรงเรียนวัดให้สอนภาษาไทยขึ้นตลอดทั้งหัวเมืองอีสาน ผู้รู้หลายคนเล่าว่า ชื่อ “นารีนุกูล” นั้นเป็นชื่อทางการของโรงเรียนแม่หน้อยแต่เดิมตอนแรกตั้งอยู่ทางตะวันออกของถนนหลวง ตรงท่าตลาดหลวงริมน้ำมูล ต่อมาย้ายมาสร้างทางคั่นเหนือถนนพรหมเทพ ใกล้กับวัดเหนือเทิง (ปัจจุบันร้าง) ครั้นมีการจัดตั้งโรงเรียนประจำจังหวัดขึ้น โรงเรียนนี้มีชื่อว่า “โรงเรียนสตรีประจำจังหวัดอุบลราชธานี(นารีนุกูล)” และได้ย้ายมาตั้งที่ขอบตะวันออกของทุ่งศรีเมือง (ปัจจุบันใช้เป็นสถานที่เรียนของโรงเรียนอนุบาลอุบลราชธานี)

กระทั่งวันที่ ๙ มีนาคม ๒๔๑๗ จึงย้ายมาตั้งอยู่ด้านตะวันออกของถนนแจ้งสนิท ทรงข้ามกับวิทยาลัยเทคนิคอุบลราชธานี และคงเหลือแต่ชื่อ “นารีนุกูล”

โรงเรียนที่สำคัญอีกโรงเรียนหนึ่ง คือโรงเรียนอุบลวิทยาคม พระศาสนดิลก (สมเด็จพระมหาวิระวงศ์ ทิสฺโส อ้วน) ตั้งขึ้นที่วัดสุปัฏนาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ เพราะพระศาสนดิลกได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระศาสนดิลกเมื่อเดือนธันวาคม ๒๔๔๗ และเป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน แล้วจึงลงมาจัดกิจพระศาสนา โรงเรียนอุบลวิทยาคมน่าจะเป็นโรงเรียนหลวง เพราะต่อมาก่ออาคาร มาตั้งที่โรงเรียนเบญจมะหาราชหลังเดิมซึ่งอยู่ด้านหลังศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน

แม้โครงการศึกษาสำหรับชาติ พ.ศ. ๒๔๔๑ จะวางแบบแผนไว้ว่าควรมีมณฑลการศึกษา ๖ มณฑล โดยมีมณฑลตะวันออก รวมมณฑลนครราชสีมา มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลลาวพวน และมณฑลลาวกาว เป็นมณฑลเดียวกัน นับว่าแบ่งหยาบกว่ามณฑลการปกครอง ดังนั้นการศึกษาจึงมักตามหลังการปกครอง ที่วางแผนจะให้ให้มีสารวัตรใหญ่ทางการศึกษา ก็จัดให้มีกรรมการมณฑลแทน และกว่าจะมีกรรมการมณฑลมาประจำเมืองอุบลราชธานีก็ล่วงเลยมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ คือในปีที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

พิจารณาคำอุทธรณ์ซึ่งหัวเมืองตัดสินแล้วส่งเข้ามายัง
มณฑลอีกชั้นหนึ่ง ถ้าไม่ถูกหรือยุติธรรมตามกฎหมายก็
โปรดเกล้าฯ ให้นักเรียนนั้นแต่งยื่นอุทธรณ์ขึ้นถวายและ
บางครั้งก็ทรงออกปัญหาถามให้นักเรียนตอบ หรือทรง
ตั้งกรรมการตรวจพิจารณาด้อยคำที่น่าขึ้นถวายนั้น ถ้า
นักเรียนคนใดมีเขี้ยวไวพริบดี ก็ประทานรางวัลตั้งแต่
๑๐-๑๐๐ บาท แล้วแต่เรื่องยากหรือง่าย หรือ ๕๐๐
บาทก็มีเป็นครั้งคราว....”

ผลที่ได้จากการตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการ ทำให้พระองค์
ท่านสามารถตั้งทำเนียบข้าราชการ ดังที่เดิม วิชาญพจนกิจเรียบ
เรียงไว้ว่า

“....เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๒ ได้ทรงจัดตั้ง
ทำเนียบข้าราชการหัวเมืองขึ้น สำหรับผู้มีตระกูลของ
เมืองใหญ่น้อยนั้น ๆ โดยให้มีตำแหน่งในราชการของ
เมืองเป็นมาแต่เดิมก่อน เวลานั้นข้าราชการของเมืองยัง
ว่างอยู่มาก เมื่อโปรดให้จัดทำเนียบเสร็จแล้ว ก็ทรง
เลือกสรรเอาผู้ทรงคุณวุฒิมั่นคง ขอดตรงต่อราชการมาเข้า
นานเข้าอยู่ในตำแหน่งการปกครอง ซึ่งแต่เดิมมี
ตำแหน่งอาญาสี่คือ กอปรด้วยเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์

ราชบุตร นั้นให้ทรงยกเล็ก ให้เรียกตำแหน่งของเมืองใหม่ว่า ผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง ตลอดทุกหัวเมือง จึงได้ทรงดำริตั้งนามบรรดาศักดิ์ โดยให้เกี่ยวในนามของเมืองนั้น ๆ เป็นชั้นประทวนไปก่อน ต่อมาบางท่านก็ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรในภายหลัง....”

มณฑลอีสานเมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ นั้น ระยะเวลาการโทรเลขโทรศัพท์เพิ่งขยาย จึงยังไม่ทั่วทุกหัวเมือง ทรงดำริตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้นในเวลาต่อมา ทั้งนี้เพราะ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ รัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้นที่กรุงเทพฯ เป็นโรงเรียนสังกัดกรมทหารมหาดเล็ก มีนายแมกคาร์เป็นครูสอน คัดเลือกนายร้อย นายสิบ และพลทหารมหาดเล็ก ๓๐ คน เข้าฝึกหัด ส่วนโรงเรียนแผนที่ของข้าหลวงต่างพระองค์ ฯ ที่มณฑลอิสานนั้น เติม วิชาคหะพจนกิจเล่าไว้ว่า

“....โดยทรงคัดเลือกเอาบุตรหลาน กรมการเมือง ผู้มีคุณวุฒิทางหนังสือไทย ทำเลขบวก ลบ คูณหาร ได้ อายุตั้งแต่ ๒๐ ^๖๖ ขวบไป ๕-๖ คนมาเป็นนักเรียนอบรมฝึกหัดทำแผนที่ ทรงสอนด้วยพระองค์เองให้

รู้จักวิธีใช้เข็มทิศและมาตราส่วน วางแผนผังถนนหนทาง
 ในเมืองอุบลฯ ไปก่อน เมื่อทรงฝึกหัดอยู่ราว ๓-๔ เดือน
 ใช้การได้บ้างแล้ว ก็ให้ออกสำรวจตัดทางสายโทรเลข
 และทางเกวียนพร้อม ๆ กันไป ระหว่างอำเภอต่ออำเภอ
 จังหวัดต่อจังหวัด สายที่ยาวที่สุดกันดารและสำคัญที่สุด
 คือ จากเมืองอุบลฯ ไปช่องเม็กจดเขาบรรทัดแล้วต่อไปยัง
 เมืองนครจำปาศักดิ์ ต่อมาก็ได้ตัดและวางสายโทรศัพท์
 ให้ทั่วถึงกันทุกหัวเมือง ตลอดถนนทางเกวียนในมณฑล
 อีสาน ครั้นต่อมานักเรียนเหล่านั้นได้ออกตระเวนทำแผนที่
 ข้าราชการประเทศดียงขึ้น มีอยู่ ๒ คนคือ ท้าวหนู โปรด
 ตั้งประทวนให้เป็นท้าวทิศภาคครุณา ให้ท้าวสิงเป็นท้าว
 มรรคาคำนวณ สองคนนั้นเมื่อพลเอกพระยาเทพหัสดินทร์
 (เมื่อครั้งเป็นนายร้อยโทผาด เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา)
 ออกไปสำรวจทำแผนที่เส้นเขตแดนเขาบรรทัด ตะวันตก
 ลำน้ำโขง เมื่อครั้งไทยจะยกแคว้นจำปาศักดิ์และเมือง
 มโนไพรแลงจังหวัดจันทบุรีคืนจากฝรั่งเศสนั้น ข้าหลวง
 ต่างพระองค์ ก็ทรงให้นักเรียนทั้งสองคนนี้ไปช่วยจนแล้ว
 เสร็จ ต่อมาได้โปรดให้คนสองคนนั้น และนายสุข จินา
 เสน (เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ ยังมีชีวิตอยู่) อายุร่วมเข้าไป

๘๐ ปีแล้ว) เป็นพนักงานแผนที่ประจำมณฑลอีสานสืบ
ไป....”

การศึกษาในมณฑลอีสานสมัยนั้น ส่วนใหญ่จะอยู่ในเมือง
ที่ทั้งมณฑล ส่วนโรงเรียนตามหัวเมืองก็มีผู้มีความรู้ทางครูไปทำ
การสอนบ้าง ส่วนมากจะเป็นพระสงฆ์ตามวัด ความรู้ที่สอนก็เพียง
แต่ให้ได้ไตรภาคตามที่กล่าวแล้ว ทั้งนี้เพราะในเวลานั้นยังไม่มี
พระราชบัญญัติประถมศึกษา โรงเรียนประชาบาลอันเป็นการศึกษา
สำหรับเยาวชนทั่วไปจึงยังไม่มี เริ่มจัดเป็นรูปแบบแผนจริง ๆ ก็
ราว พ.ศ. ๒๓๕๓ ในปีนั้น กระทรวงมหาดไทย ได้ตกลงในที่
ประชุมเทศาภิบาล ให้จัดตั้งกรรมการตำบลขึ้นทุกตำบล ตำบลละ
๓ คน ประกอบด้วย กำนันที่เป็นนายตำบลตามพระราชบัญญัติ
ปกครองท้องที่ อธิการวัดใดวัดหนึ่งในตำบล ผู้เป็นอธิการหมวด
ตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ และแพทย์ประจำตำบล ให้
มีหน้าที่จัดการศึกษา การสุขาภิบาลและการพยาบาล

เสนอ นาระกต อดีตผู้ตรวจการการศึกษา ภาคศึกษา ๔ ผู้เคย
เป็นศึกษาธิการจังหวัดอุบลราชธานีหลายปี ให้ความเห็นไว้ว่า
โรงเรียนประชาบาลในจังหวัดอุบลราชธานี มีขึ้นหลัง พ.ศ.
๒๔๕๑ โดยให้เหตุผลไว้ ๖ ข้อ ดังต่อไปนี้

“๑. ในระยะตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐ มา เมืองอุบลฯ อยู่ในระยะที่มีเหตุการณ์ เช่น การปราบผีบ้าผีบุญ พ.ศ. ๒๔๔๔ การเสียดินแดนให้อินโดจีนฝรั่งเศส ดังนั้น การปรับปรุงภายในจึงคิดว่า ยังจะไม่รีบร้อนนัก

“๒. กระทรวงธรรมการกับกระทรวงมหาดไทย เพิ่งจะทำความตกลงกัน เรื่องการจัดการศึกษาตามชายพระราชอาณาเขต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นต้นมา

“๓. เมืองอุบลฯ พังตุงเบนมณฑลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ อย่างเร็วก็จะมีธรรมการมณฑลมาประจำ ช่วยจัดการศึกษาใน พ.ศ. นี้ (ธรรมการมณฑลคนแรก อำมาตย์ตรีหลวงจรรยา ขวนพัฒน์ (ทองสุข) มาอยู่อุบลฯ พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๕๔-ผู้เรียบเรียง) และเฉพาะหัวเมือง ก็พังตุงธรรมการเมือง (ธรรมการจังหวัด) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ และธรรมการอำเภอ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ อย่างเร็วโรงเรียนประชาบาลคงจะมีใน พ.ศ. ๒๔๕๒ เป็นต้นมา

“๔. เสด็จในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ เสด็จกลับคืนสู่พระนคร พ.ศ. ๒๔๕๓ ต่อจากนั้นจึงมีสมุหเทศาภิบาลคือ พระยาศรีธรรมศกราช (เจริญ จารุจินดา) มาดำรงตำแหน่ง จึงคงจะเริ่มจัดการศึกษาประชาบาล

เช่น มณฑลอื่น ๆ เพราะสมุหเทศาภิบาลนั้นเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ สำเร็จราชการมณฑล เมื่อออกมาจะต้องรับสนองพระพระบรมราโชบายจากพระเจ้าแผ่นดิน หรืออย่างน้อยก็จะต้องรับสนองจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๕๔)

“๕. ข้าพเจ้าคิดว่า โรงเรียนประถมศึกษาของอุบล ฯ คงจะเริ่มต้น พ.ศ. ๒๔๕๒ เพราะทั้งสองกระทรวงก็ตกลงกันแล้ว โรงเรียนหลวงก็คงเริ่มก่อนหน้านี้แล้ว หลักฐานอีกอย่างปรากฏว่าได้เริ่มจัดงานศิลปหัตถกรรมนักเรียนครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ มีการฝีมือของนักเรียนมณฑลนั้นนำไปแสดงอยู่ (จากรายงานการศึกษา) ซึ่งอาจมีผลงานของนักเรียนประถมศึกษา ประเภท จักสาน ถัก รวมอยู่ด้วย

“๖ มณฑลต่าง ๆ ได้เริ่มจัดการศึกษาประถมศึกษาต่างกันใน พ.ศ. ๒๔๕๕ มณฑลอุดรธานีซึ่งมี ๖ จังหวัด (อุดรธานี เลย หนองคาย สกลนคร ขอนแก่น นครพนม) มีโรงเรียนประถมศึกษาแล้วถึง ๕๕๕ โรง มีนักเรียนถึง ๒๖,๐๐๐ คนเศษ มากกว่ามณฑลใด ๆ ในสิบเจ็ดมณฑลของส่วนภูมิภาค (มณฑลกรุงเก่า มี ๑๕๘ โรง มณฑลกรุงเทพฯ ฯ มี ๑๗๒ โรง) มณฑลอุดรราชธานีค้นหาหลักฐานไม่ได้ แต่ต้องน้อยกว่ามณฑลอุดร

ธานี เพราะมีจังหวัดที่ขึ้นน้อยกว่า จังหวัดสุรินทร์และศรีสะเกษ มีทั้งเขมรและส่วยก็คงจะสนใจเรียนน้อย”

จึงพอจะกล่าวได้ว่า การศึกษาของเยาวชนทั่วไปในอุบลราชธานีไม่ได้เริ่มขึ้นในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ แต่พระองค์ท่านก็นับว่าเป็นบุคคลที่ในแง่การศึกษาถือว่ามีทัศนคติทางวิทยาศาสตร์อยู่ไม่น้อยคือ ได้ช่วยปลูกฝังความเป็นผู้มีเหตุผลให้แก่ประชาชน โดยได้พยายามทำลายล้างความเชื่อถืออันงมงาย ที่สำคัญยิ่งคือ ลัทธิผีสงเทวคา ดังที่เติม วิภาควัยพจนกิจ เรียบเรียงพระกรณียกิจไว้ว่า

“...นับตั้งแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ได้ทรงปราบปรามพวกผีบุญผีบาปไปแล้วนั้น เรื่องก็สงบซาลงไป และทรงให้มีตราประกาศห้ามมิให้ราษฎรนับถือผีสงใด ๆ ทั้งสิ้นอีกเป็นอันขาด เช่น เข้าทรงลงเจ้า สุนัข มีผีให้ ผีฟ้า ผีเมตต์หลักเมือง ผีปอบ ฯลฯ ต่าง ๆ ด้วยอาการใด ๆ ก็ดี ให้เจ้าหน้าที่หัวเมืองจับผู้ลงผีถือผีนั้นไปทำการไต่สวนพิจารณา ถ้าได้ความจริงให้ปรับเป็นเงินคนละ ๑๒ บาท มีรางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับ ถ้าไม่มีเงินเสียค่าไถ่โทษให้จำคุก ๑ เดือน เงินรางวัลหลวงออกให้ พอมี

ประกาศเพิ่มเติมออกไปเช่นนั้น บรรดาพวกที่นับถือศาสนาต่าง ๆ ก็สงบเงียบไป เงินรางวัลที่ทรงตั้งไว้ก็หาได้จ่ายให้แก่ผู้แจ้งจับผู้ ที่ถือศาสนาเทวดาคนทรงถึงสามรายไม่ เพราะราษฎรมีความเกรงกลัวและเช็ดขยาดหลายจำ เมื่อคราวปราบดาภิเษกเป็นนิตย์ยิ่ง ต่อมาก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้มีกฎหมายเรื่องผู้สา^งชน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ ปราบกฎหมายจนทุกวันนี้...”

๖. สรุป

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นนักการปกครอง ยิ่งกว่าจะทรงเป็นนักการศึกษาหรืออื่นใด ใ[้] พระภาระของพระองค์ส่วนใหญ่ มุ่งที่จะให้เกิดความสงบเรียบร้อยแก่บ้านเมือง แต่ก็มีได้ทรงละเลยในเรื่องสร้างสรรค์ความเจริญในด้านการศึกษา หากแต่ได้ทรงดำริริเริ่มในสิ่งที่จำเป็นและเหมาะสมแก่กาลสมัย ทั้งทรงอำนวยความสะดวกในการวางรากฐานของความเจริญรุ่งเรืองหลาย ๆ ด้าน อันมีผลต่อการจัดการศึกษาในสมัยต่อมา ดังปรากฏในพระกรณียกิจในด้านอื่น ๆ แล้ว.

หนังสืออ้างอิง

เดิม วิชาญพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม ๒ ตมกม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๑๔, ๑๗๙ หน้า

วิชาการ, กรม ประวัติศาสตร์ไทย สำหรับรายวิชา ส ๔๒๑
โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๒๐, ๑๑๕ หน้า

เสนอ นาระกต “การศึกษาประชากรของอุบลราชธานี” เพื่อน
ครูอุบล ฯ ๑๖ : ๖-๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๔

————— “นารีนุกูล ในอดีต” ๘๐ ปี นารีนุกูล (อัครสำเนา)
ที่ระลึกในงาน ๘๐ ปี นารีนุกูล ๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๒,
๖๘ หน้า.

บทที่ ๕

พระกรณียกิจในด้านอื่น ๆ *

ในหลายบทที่ผ่านมา ได้กล่าวถึงพระประวัติและพระกรณียกิจของ พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ที่สำคัญ ๆ ในด้านต่าง ๆ มาแล้ว เป็นต้นว่า ด้านการทหาร การปกครอง และด้านการศึกษา ในบทนี้จะได้กล่าวถึงพระกรณียกิจในด้านอื่น ๆ ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่พระองค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสานเป็นเวลานานถึง ๑๗ ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๑๒-๑๒๙) พระกรณียกิจที่กล่าวถึงอาจจะซ้ำซ้อนกับที่ได้กล่าวมาบ้างแล้ว แต่ก็จะมีอยู่ในรายละเอียดที่สำคัญ

ในเบื้องต้นของบทนี้ เพื่อที่จะให้เกิดความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขออธิบายถึงระบบเทศาภิบาล ฐานะของมณฑลและจังหวัด และข้าหลวงต่างพระองค์แต่โดยย่อก่อนคือ

การเทศาภิบาล คือการปกครองที่จัดให้มีหน่วยราชการอันประกอบด้วย ตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรณ

*เรียบเรียงโดย ประสิทธิ์ เกื้อสิงห์ หัวหน้าฝ่ายนิเทศการบริหาร
หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมสามัญศึกษา จังหวัดอุบลราชธานี

รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลาง โดยออกไปดำเนินการและจัดการในส่วนภูมิภาค ให้ได้ใกล้ชิดกับอาณาประชาราษฎร์ เพื่อให้เกิดความร่วมมือเป็นสุขและความเจริญโดยทั่วถึงกัน จึงได้แบ่งส่วนการปกครองออกเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน

มณฑล คืออาณาเขตรวมตั้งแต่ ๒ จังหวัดขึ้นไป มีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้บังคับบัญชามณฑล เป็นตำแหน่งรองจากเสนาบดีเจ้ากระทรวง เหนือผู้ว่าราชการจังหวัดและข้าราชการพนักงานทั้งปวงในมณฑลนั้น ๆ แล้วยังมีข้าหลวงรองเป็นเจ้าหน้าที่แผนกราชการต่าง ๆ ของมณฑลอีกด้วย ทำเนียบข้าราชการในมณฑลประกอบด้วย ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑล ปลัดมณฑล (ปลัดเทศา) ยกกระบัตรมณฑล (ภายหลังเปลี่ยนเป็นอัยการมณฑล) ข้าหลวงมหาดไทย (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมหาดไทยมณฑล) ข้าหลวงสรรพากร (ต่อมาเปลี่ยนเป็นสรรพากรมณฑล)

จังหวัด แต่เดิมเรียกว่าเมือง คืออาณาเขตรวมตั้งแต่ ๒ อำเภอขึ้นไป มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้บังคับบัญชา และมีกรรมการเมือง ซึ่งประกอบด้วย ผู้ว่าราชการเมือง (ต่อมาเรียกผู้ว่าราชการจังหวัด) ปลัดเมือง (ปลัดจังหวัด) ยกกระบัตรเมือง

(อัยการจังหวัด) และกรมการที่ปรึกษา หน่วยราชการที่ร้อง
จังหวัดลงไปก็คือ อำเภอ กิ่งอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน

ข้าหลวงต่างพระองค์ ก็มียกย่องว่าข้าหลวงใหญ่ หรืออธิบดี
ข้าหลวง หรือข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการ มีอำนาจมากกว่า
ข้าหลวงที่เรียกชื่ออย่างอื่น ไม่ว่าจะเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลประจำ
มณฑล ข้าหลวงพิเศษ (ข้าหลวงเทศาภิบาลยกย่องในหัวเมือง
มณฑล) ข้าหลวงบริเวณ (ฐานะรองจากข้าหลวงเทศาภิบาลแต่
เหนือผู้ว่าราชการเมือง) ข้าหลวงต่างพระองค์แม้จะมีฐานะรอง
จากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่ก็มีอำนาจมากถึงกับประหาร
ชีวิตคนได้ก่อนกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ ตำแหน่งนี้มีขึ้นเป็น
ครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๔ และมีปรากฏในทำเนียบเพียง ๓
พระองค์ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม และพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

พระกรณียกิจด้านอื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากพระกรณียกิจ
ที่สำคัญ ๆ ที่ได้กล่าวไว้อย่างละเอียดแล้วนั้น ก็พอจะกล่าวถึงได้
ดังนี้

๑. การจัดที่ราชพัสดุ

หลังจากที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงรับหม่อมเจียงคำมาเป็นชายาในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ อันเป็นปีแรกที่เสด็จประทับที่เมืองอุบลราชธานีแล้ว พระองค์ก็ทรงมีรับสั่งต่อชายา พระอุบลการประจักษ์ (บุญชู พรหมวงศานนท์) พระจงกลนิฐานสุพันธ์ (สุคำทัก สุวรรณภู) และพระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุก่า สุวรรณภู) ผู้เป็นหลัก และเป็นญาติของชายาว่า ที่ดินทั้งหลายซึ่งทางราชการได้อาศัยอยู่ในขณะนั้น พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) และพระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลฯ แจ้งว่า เป็นที่ดินที่เป็นมรดกตกทอดมาจากราชบุตรผู้เป็นบรรพบุรุษของบุคคลเหล่านี้ ข้าหลวงได้อาศัยเป็นสำนักของทางราชการมาช้านาน แต่ยังไม่ได้อธิษฐานขอคืนให้ จึงอยากให้ผู้เป็นเจ้าของที่ดินช่วยกันพิจารณาที่ดิน บุคคลคณะนี้ และพระอุบลเดชประชารักษ์ (เสือ ณ อุบล) จึงขอพระราชทานเวลาไปปรึกษากันในหมู่คณะญาติ ในที่สุดก็ตกลงกันว่า ควรยกที่ดินให้เป็นสาธารณประโยชน์แก่แผ่นดิน เพื่อเป็นอนุสรณ์สำหรับคนรุ่นหลัง โดยไม่ขอคืนค่าตอบแทนแต่อย่างใด ที่ดินดังกล่าวมี ๖ แปลง คือ

แปลงที่ ๑ ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเชื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับถนนราชบุตร ทิศตะวันตกติดกับที่ดินอุปฮาด (โท) บิดาของพระอุปบลเดช ฯ ที่ดินแปลงใหญ่นี้เป็นของราชบุตร (ส่วย) ปัจจุบันเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานีหลังเดิม ซึ่งกรมศิลปากรขึ้นบัญชีเป็นโบราณสถาน

แปลงที่ ๒ ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเชื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับถนนหลวง ทิศตะวันตกติดกับถนนราชบุตร เดิมเป็นแปลงเดียวกับแปลงที่ ๑ เมื่อขยายผังเมืองตัดถนนผ่านจึงกลายเป็น ๒ แปลง เป็นที่ของราชบุตร (ส่วย) เดิมเป็นที่สร้างเรือนจำ ปัจจุบันเป็นที่ปลูกสร้างสโมสรข้าราชการพลเรือนและสนามเทนนิส

แปลงที่ ๓ ทิศเหนือติดกับถนนพลตำรวจตรี ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศตะวันออกติดกับถนนนครบาล ทิศตะวันตกติดกับถนนอุปราช คือทุ่งศรีเมืองในปัจจุบัน ใช้เป็นที่ตั้งโรงเรียนตัวอย่างมณฑลอุบลราชธานี “เบ็ญจะมะมหาราช” ในสมัยนั้นระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๘-๒๔๘๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (เปรมเอกสิทธิ) เป็นข้าหลวงประจำจังหวัดอุบลราชธานี ได้ริ่ดถอนโรงเรียนสตรีประจำจังหวัดอุบลราชธานี (นารีนุกูล) จากที่เดิมคือที่วัดร้าง วัดเหนือเทิง (ปัจจุบันเป็นที่ปลูกสร้างวิทยาลัยอาชีว-

ศึกษาอุปราชธานี) มาปลุกลงในบริเวณทุ่งศรีเมืองอีกโรงหนึ่ง
 ภายหลังโรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช ย้ายไปปลุกอยู่ด้านตะวันตก
 ของถนนอุปราช คือด้านหลังศาลากลางจังหวัดขณะนี้ แล้วแยก
 ไปตั้งอยู่ถนนสรรพสิทธิ์ด้านตะวันตกบริเวณหมู่บ้านท่าวังหินหรือ
 นิคมฉนวน ส่วนโรงเรียนนารีนุกูลภายหลังได้ย้ายไปตั้งอยู่ที่ถนน
 แจ้งสนิทตรงกันข้ามกับวิทยาลัยเทคนิคอุปราชธานี อาคาร
 ของโรงเรียนนารีนุกูลหลังเดิมทางราชการใช้เป็นสถานที่เรียนของ
 โรงเรียนอนุบาลอุปราชธานี ปัจจุบันสถานที่ราชการที่เหลืออยู่
 คือโรงเรียนอนุบาลอุปราชธานีกับศาลาจตุรมุข เดิมเป็นที่ดิน
 แปลงเดียวกัน เมื่อตัดถนนผ่านจึงเป็นที่ดิน ๒ แปลง เป็นที่ดิน
 ของราชบุตร (สู่)

แปลงที่ ๔ ทิศเหนือติดกับถนนพิชิตรังสรรค์ ทิศใต้ติด
 กับถนนพโลรังฤทธิ์ ทิศตะวันตกติดกับวัดสุทัศนาราม คือที่ตั้ง
 ศาลจังหวัดอุปราชธานีและบริเวณบ้านพักผู้พิพากษาศาลจังหวัด
 อุปราชธานีในปัจจุบัน ที่ดินแปลงนี้มีเจ้าของร่วมกันหลายคน
 ก็เป็นของราชบุตร (สู่) พระอุบลศักดิ์ประชาบาล พระบริคุต-
 ความเขต พระลินจิ่งคุณาทรและพระวิภาคย์พจนกิจ (เล็ก
 สิงห์รัฐ)

แปลงที่ ๕ ทิศเหนือติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศใต้ติดกับถนนเขื่อนธานี ทิศตะวันออกติดกับที่ดินราชบุตร (ส่วย) ทิศตะวันตกติดกับถนนอุปราชา คือที่ดินและบริเวณที่ตั้งหอประชุมสภาจังหวัดอุบลราชธานี เป็นที่ดินของอุปฮาด (โท) บิดาของพระอุบลเดช ฯ (เสื่อ ณ อุบล)

ที่ดินแปลงที่ ๑ และแปลงที่ ๕ เดิมเป็นที่ปลูกสร้างศาลากลางจังหวัด ที่ทำการคลังจังหวัด ที่ว่าการอำเภอเมืองอุบล ฯ สโมสรเสือป่า ปัจจุบันมีสถานที่ราชการสร้างอยู่คือ สำนักงานศึกษาธิการจังหวัด หอประชุมสภาจังหวัด สโมสรวัฒนธรรม ห้าง ศาลาประชาคม ศาลหลักเมือง และศาลากลางหลังเก่าก็ยังอยู่

แปลงที่ ๖ ทิศเหนือติดกับวัดชัยมงคล ทิศใต้ติดกับถนนศรีณรงค์ ทิศตะวันออกติดกับถนนอุปราชา ทิศตะวันตกติดกับสุสานโรมันคาทอลิก ที่ดินแปลงนี้เป็นที่นาของเมืองซอง (กวนเจ้า) ได้ละทิ้งไว้นานไม่ได้ทำประโยชน์อันใด พระจงกลนิธานสุพันธ์ (สมัยเมื่อเป็นผู้รักษาราชการเมืองอุบล ฯ) จึงขอจากเจ้าของเดิมสำหรับสร้างค่ายรับรองทหาร ซึ่งยกมาจากกรุงเทพมหานคร เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ท่อมาค่ายทหารได้ย้ายไปอยู่อำเภอวารินชำราบ คือ ค่ายสรรพสิทธิประสงค์ในปัจจุบัน

ที่ดินจึงว่างลง ต่อมาได้อพยพโรงเรียนเบญจมมหาราชจาก
ทุ่งศรีเมืองไปปลูกค่ายทหาร ปัจจุบันอาคารก็ยังมั่นคง ต่อ
มาจึงได้ย้ายไปที่ท่าวังหิน ขณะนี้เป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัด
และคุรุสัมนาคาร

เมื่อเจ้าของที่ดินทั้ง ๖ แปลง ได้พร้อมกันนำความขึ้น
กราบทูลว่าทูลประสงค์ เสด็จในกรม ฯ ทรงตรัสชอบพระทัย จน
พ.ศ. ๒๔๕๐ กระทรวงมหาดไทยได้ส่งพระยาสิทธิสินสาร
(โย ถาวรพันธ์) เมื่อครั้งเป็นหลวงบุรกรนุรักษ์มาเป็นข้าหลวง
สรรพากรอุบล ฯ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นสรรพากรมณฑล) จึงมีรับสั่ง
ให้พระยาสิทธิสินสารไปตรวจวัดที่ดินทั้ง ๖ แปลง ไว้เป็นที่
ราชพัสดุ สำหรับทำการปลูกสร้างสถานที่ราชการ

เกี่ยวกับประวัติการใช้ที่ดินขอเล่าแทรก ณ ที่นี้ด้วยว่า
เมื่อครั้งกองทหารมาตั้งอยู่เมืองอุบล ฯ ทิศเหนือของศาลากลาง
จังหวัดปัจจุบัน คือ บริเวณบ้านพักศึกษาราชการจังหวัดขณะนั้น
เป็นที่ตั้งของหน่วยเสนารักษ์ของทหาร สมัยนั้นเรียกว่า “โรงหมอ”
ที่ถัดมาซึ่งเป็นที่ปลูกสร้างคุรุสัมนาคารและสหกรณ์คุรุจากัดสินใช้
ในปัจจุบัน เป็นตลาดขายของสดเพื่ออำนวยความสะดวกให้ครอบครัวทหาร เรียกกันในสมัยนั้นว่า “ตลาดน้อย” เมื่อกองทหารย้าย
จากอำเภอเมืองอุบลฯ ไปอยู่อำเภอวารินชำราบ ตลาดน้อยก็เลิก

ลัมไป บริเวณใกล้เคียงกับตลาดน้อยที่ว่า คือทิศเหนือวัดชัยมงคล
ทิศตะวันตกวัดสุทัศนารามไปจนถึงตลาดกิโลศูนย์ในปัจจุบัน แต่
ก่อนมีบ้านพักครอบครัวทหารชั้นประทวนหลายสิบหลัง ปัจจุบัน
เป็นบ้านเรือนและร้านค้าเต็มไปหมด

ส่วนการปรับปรุงและการใช้ประโยชน์ที่ดินบริเวณทุ่งศรี-
เมืองนั้น ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ว่าด้วยพระกรณียกิจในด้านการ
ปกครอง

๒. การส่งเสริมพระพุทธศาสนา

ก่อนที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรจะเสด็จ
มาเป็นข้าหลวงต่างประเทศองค์มณฑลลาวกาวนั้น ปรากฏว่า พระ
ภิกษุ สามเณร ในมณฑลลาวกาว ไม่เคร่งในพระธรรมวินัย
ชอบปฏิบัติในสิ่งที่ไม่ใช่กิจของสงฆ์ เช่น สนใจในการทำบังไฟ
เส็ง (แข่ง) กลอง แข่งเรือ เลี้ยงม้า เลี้ยงไก่ชน จนได้รับ
คำวิพากษ์วิจารณ์ในทางที่ไม่เป็นมงคล เป็นเหตุให้พระพุทธ
ศาสนาเศร้าหมอง พระองค์ท่านก็ทรงห้าม ทั้งได้จัดทำบัญชี
พระสงฆ์สามเณร ไว้เป็นหมวดหมู่ส่งกระทรวงธรรมการในสมัย
นั้น

ต่อมาเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ
ประสงค์ได้เสด็จมาทรงดำรงตำแหน่งแทน ก็ได้ทรงเจริญรอยตาม
ทรงส่งเสริมคำจูนพระพุทธศาสนา ถวายนิทาน ถวายทานไปรด
ให้มีโรงเรียนสอนปรีชาธรรม เสด็จในกรม ฯ ทรงอุปถัมภ์กิจการ
พระศาสนา ทรงบูรณะและสร้างวัดขึ้นหลายแห่ง โดยเฉพาะวัด
ไต้เท่ง ซึ่งคู่กับวัดไต้ท่า มีศิลาจารึกอยู่หน้าโบสถ์วัดไต้เท่งว่า
ญาท่านบุญศรีเป็นผู้ตั้งขึ้น เมื่อ จ.ศ. ๑๑๙๖ (พ.ศ. ๒๓๗๗)
เดิมเป็นวัดมหานิกาย เปลี่ยนเป็นวัดธรรมยุติสมัยพระอุบาลีคุณูป
มาจารย์ (สิริจันทะ จันทร์) เป็นเจ้าคณะมณฑล วัดไต้ท่ายุบไป
นานแล้ว ปัจจุบันเป็นที่ตั้งการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค ส่วนวัดไต้เท่ง
เรียกว่า วัดไต้

วัดที่เสด็จในกรม ฯ ทรงปฏิสังขรณ์มาสร้างมีดังนี้

๑. วัดเลียบ อยู่ทิศเหนือของวัดไต้ มีถนนเชื่อมฐานัน
กลาง ตามประวัติว่า สร้างมาแต่ จ.ศ. ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑)
แต่ไม่ปรากฏนามผู้สร้าง เคยเป็นวัดร้างอยู่ระยะหนึ่ง เมื่อเสด็จ
ในกรม ฯ เสด็จมาประทับอยู่ ณ เมืองอุบลราชธานี ทรงสนพระทัย
ในทางวิปัสสนากรรมฐาน ถวายทรงทราบกิตติศัพท์ว่า ที่วัดไต้
เท่งมี “พระอาจารย์บุตสี” เป็นผู้เคร่งครัดในพระธรรมวินัยและ
หลักปฏิบัติในทางวิปัสสนากรรมฐาน จึงได้เสด็จมาเยี่ยม แต่พระ

อาจารย์บุคสีไปนั่งวิปัสสนากรรมฐานอยู่ที่โคนต้นไม้ในบริเวณวัดร้าง ทรงหน้าโบสถ์วัดเดียวในปัจจุบัน เลยเสด็จมานมัสการ ทรงมีศรัทธาเลื่อมใส จึงรับสั่งให้พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต ไกรฤกษ์) ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี ท้าวสิทธิสาร (บุญชู พรหมวงศานนท์) ท่อมมาเป็นพระอุปการะพระยานิคมย์ ปลัดเมือง) เพี้ยเมืองแสน (อุ่น วนะรมย์) ท่อมมาเป็นพระสุรพลชยากร กรมการเมือง) พร้อมกับพระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีโล ร่วมกันเป็นผู้อำนวยการปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้วเปลี่ยนเป็นวัดธรรมยุติ และประชุมกันตั้งชื่อใหม่ว่า วัดเดียว นัยว่าเพื่อเป็นอนุสรณ์ในการที่เสด็จในกรมฯ เสด็จเยี่ยมมาเห็น

๒. วัดสารพัตนิก เกิมมีชื่อว่า วัดศรีนวล-ลำควน เสด็จในกรมฯ รับสั่งให้สร้างขึ้น เพื่อให้เป็นสำนักของพระภิกษุม้าว พี่ชายของหม่อมเจียงคำซึ่งเป็นชายาของพระองค์ สร้างขึ้นเมื่อใดไม่มีหลักฐานยืนยัน เหตุที่เปลี่ยนชื่อใหม่คงเป็นเพราะต้องการสิริมงคลจากพระนามของพระองค์ ก็อนึกสิ่งใดได้สำเร็จสมประสงค์ จึงได้ชื่อว่าวัดสารพัตนิก บางคนเขียนให้อักษรวิบัติเป็นวัดสารพัตนิกก็มี

๓. วัดบูรพา ตั้งอยู่สุดทางตะวันออกของเมืองอุบลฯ ทิศใต้ของวัดเป็นที่ลุ่มติดกับบึงกลางเขื่อน น้ำท่วมทุกปี ทิศ

ตะวันตกเฉียงเหนือติดกับถนนบูรพานอกเชื่อมกับถนนพลโลว์-
ฤทธิ์ เติมมีหนองน้ำใหญ่เรียก “กุดแสนตอ” คงเป็นเพราะมี
ตอในน้ำมาก ปัจจุบันต้นเขินเป็นถนนเป็นหมู่บ้าน วัดนี้ใครสร้าง
แต่เมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐาน พระอาจารย์สีทา ชยเสโน แห่ง
วัดไค้เคยไปเจริญวิปัสสนากรรมฐานในบริเวณวัดร้าง ณ ที่นั้นอยู่
เป็นประจำ ความทราบถึงเสด็จในกรมฯ ทรงมีรับสั่งให้เจ้าพนักงาน
ปราบพื้นที่ซึ่งรกร้าง ซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ในโบสถ์หลังเก่าขึ้น
อีก เพื่อให้เป็นสำนักของอาจารย์สีทา ชยเสโน เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้ว
แล้วจึงเรียกชื่อว่า วัดบูรพา เพราะอยู่ทางทิศตะวันออกของเมือง
อุบลฯ แต่ก่อนวัดบูรพามีหอไตร ปัจจุบันหอไตรที่ชำรุดทรุด
โทรมมาก

๓. การสร้างสรรค์ความเจริญในด้านการคมนาคม

เนื่องจากการคมนาคมเป็นปัจจัยสำคัญในการส่งเสริมความ
เจริญของประเทศ โดยเฉพาะความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ ทั้งมี
ความสำคัญในค่านุทธศาสตร์ และเป็นประโยชน์ในด้านการสื่อ
สารราชการ ตลอดจนการปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาจักร
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสาคัญ
ของเรื่องนี้ จึงสนพระทัยริเริ่มปรับปรุงทั้งในพระนครและ
ในส่วนภูมิภาค ในสมัยก่อนนั้นการไปมาและติดต่อสื่อสารระหว่าง
กรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายแดนมีความยากลำบากและทุรกันดาร

อย่างยิ่ง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทั้งคณะหลวงออกไป
 ทำการสำรวจและสร้างวางสายโทรเลขตามหัวเมืองตั้งแต่ พ.ศ.
 ๒๔๑๘ แต่การสร้างต้องล่าช้าเพราะขาดช่างผู้ชำนาญและเครื่อง
 จักรเครื่องมือ พาหนะที่ใช้เครื่องยนต์ยังไม่มีในประเทศทาง
 ตะวันออก สิ่งที่จะช่วยสื่อสารได้รวดเร็วคือเรือเร็ว ม้าเร็ว หรือ
 คนเร็ว ได้มีการเปิดกิจการโทรเลขสายแรกระหว่างกรุงเทพ ฯ
 กับสมุทรปราการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง
 กรมไปรษณีย์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ เพื่อทำการรับส่งไปรษณีย์
 ภัณฑ์ พัสดุและธนาณัติ ระหว่างพระนครกับหัวเมืองในพระราช
 อาณาจักร กับต่างประเทศด้วย ส่วนกิจการโทรเลขซึ่งเริ่มมา
 ก่อนก็ได้ตั้งเป็นกรมโทรเลขเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ เช่นเดียวกัน
 จนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ จึงรวมกรมทั้งสองเข้าด้วยกันเป็นกรม
 ไปรษณีย์โทรเลข แล้วขยายกิจการไปทั่วราชอาณาจักร สำ
 หรับกิจการโทรศัพท์นั้น ได้เริ่มมีการวางสายขึ้นในพระนครเมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๒๔ แล้วจึงขยายกิจการไปสู่ส่วนภูมิภาค

รัฐบาลสยามได้กู้เงินจากต่างประเทศมาเพื่อจัดการสร้างทาง
 รถไฟเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ โดยเริ่มสร้างทางรถไฟสายแรกขึ้น
 จากกรุงเทพ ฯ ไปนครราชสีมา หลังจากนั้นก็สร้างทางรถไฟ

สายเหนือ (กรุงเทพฯ-อุตรดิตถ์) สายใต้ (กรุงเทพฯ-เพชรบุรี)
และสายตะวันออก (กรุงเทพ-ฉะเชิงเทรา) ตามลำดับ

การสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ ไปนครราชสีมาเป็นเวลา
นานถึง ๑๐ ปี เพราะต้องสร้างเป็นระยะๆ ช่วงสุดท้ายคือสถานี
แก่งคอยถึงสถานีนครราชสีมา เปิดสถานีเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม
ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ทางรถไฟสายนี้หยุดอยู่เพียง
สถานีนครราชสีมา มิได้มีการสร้างต่อในสมัยรัชกาลที่ ๕ จน
ถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ จึงได้เริ่มก่อสร้างทางรถไฟ
ต่อจากนครราชสีมาไปยังอุบลราชธานี

ในระยะเริ่มสร้างทางรถไฟออกจากกรุงเทพฯ นั้น การ
คมนาคมและการสื่อสารทางอื่นยังลำบากและล่าช้าอยู่มาก กระ
ทรวรมหาศไทยจึงได้มีตราสั่งเรื่องการสื่อสารราชการด่วนระหว่าง
กรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายแดน โดยกำหนดระยะเวลาสำหรับทาง
บางสายไว้ดังนี้

๑. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมา ขาขึ้น
๑๗ วัน ขาล่อง ๑๓ วัน

๒. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองหนองคาย ขาขึ้นและ
ขาล่อง ๑๒ วัน

๓. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองอุบลราชธานี ขาขึ้นและ
 ขาล่องเที่ยว ๑๒ วัน และถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ต้องเพิ่มอีก
 ๒ วันเป็น ๑๔ วัน

๔. จากกรุงเทพฯ ถึงเมืองพระตะบองเที่ยวละ ๗ วัน
 ทั้งนี้ ต้องใช้เรือเร็ว ม้าเร็ว หรือคนเร็ว แล้วแต่
 ความจำเป็น เมื่อมีการศึก เช่นคราว ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ.
 ๒๔๓๖) การส่งกำลังพลจากมณฑลต่างๆ ต้องเสียเวลาในการ
 รวมพล เเสบียงอาหาร อาวุธยุทโธปกรณ์และพาหนะ การลำเลียง
 ต้องเกินทางล่าช้าอีก เพราะการคมนาคมไม่สะดวก

ก่อนที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
 จะเสด็จมาทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการ
 มณฑลอีสาน ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้น พระองค์ท่านย่อมทรง
 ตระหนักในพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงริเริ่มและปรับปรุงการคมนาคม เช่น เมื่อ
 โปรดเกล้าฯ ให้ขยายถนนบำรุงเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ทั้ง
 โรงเรียนแผนที่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ทัดถนนยาวราชและถนน
 ราชดำเนินกลางเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔

ดังนั้น เมื่อเสด็จประทับ ณ เมืองอุบลฯ แม้จะทรงมี
 ภาระในด้านความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองและด้านอื่นอีกหลาย

ด้าน เสด็จในกรม ฯ ยังทรงอุตสาหะสร้างสรรค์ความเจริญในด้าน
การคมนาคมให้แก่ณฑลอีสานมากมาย นับตั้งแต่การสร้างถนน
หนทางในเขตเมืองอุบลราชธานี ทั้งได้กล่าวไว้ในบทที่ว่าด้วย
พระกรณียกิจในด้านการปกครอง

การที่ทรงตั้งโรงเรียนแผนที่ขึ้นในเมืองอุบล ฯ เป็นการ
เจริญรอยพระยุคลบาทของรัชกาลที่ ๕ เป็นการวางรากฐานที่มี
ส่วนช่วยให้การคมนาคมในมณฑลสะดวกรวดเร็วขึ้นกว่าแต่ก่อน
เพราะสมัยนั้นหนทางไปมาหาสู่กันระหว่างหัวเมืองกับหัวเมือง มี
ความลำบากอย่างยิ่ง เมื่อมีโรงเรียนแผนที่และมีผู้ได้เรียนรู้วิชา
การด้านนี้แล้ว ก็ได้โปรดให้ออกสำรวจทิศทางสายโทรเลขและ
ทางเกวียนไปพร้อม ๆ กัน ต่อมาก็ได้ตัดและวางสายโทรศัพท์ให้
ทั่วถึงกันทุกหัวเมือง ทางเกวียนไปมาหาสู่กันระหว่างหัวเมือง
เมื่อครั้งนั้น ส่วนใหญ่ได้กลายมาเป็นถนนหนทางที่ทันสมัยใน
ปัจจุบัน

ทางสายยาวที่สุด กันดารและสำคัญที่สุดคือ จากอุบล ฯ
ไปช่องเม็กจดเขาบรรทัดแล้วต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์ เฉพาะ
ช่วงจากอำเภอพิบูลมังสาหารถึงช่องเม็กซึ่งอยู่ต่อแดนประเทศลาว
มีความยาว ๓๒ กิโลเมตร นับเป็นทางสายแรกในภาคอีสานที่
สร้างได้มาตรฐานที่สุด เหตุที่มีการสร้างทางสายนี้ เนื่องจาก

กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ซึ่งฝรั่งเศสบีบบังคับให้ไทยทำสัญญาที่เรียกว่า “สัญญาใหญ่” เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๖ ให้ไทยยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส โดยฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรีเป็นประกัน ไทยต้องยอมเสียนครจำปาศักดิ์กับมโนไพรอีกเพื่อแลกเอาเมืองจันทบุรีคืนมา โดยมีการทำสัญญาเมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ในสัญญานี้เดิมจะมีการกำหนดเกาะแก่งในลำแม่น้ำมูลตอนที่อยู่ระหว่างพิบูลมังสาหารกับแม่น้ำโขง เพื่อให้การเดินทางระหว่างแม่น้ำมูลกับแม่น้ำโขงเป็นไปได้สะดวก แต่เนื่องจากการทำเช่นนั้นจะก่อให้เกิดความเสียหายทางการเกษตร รัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่งเศสจึงตกลงกันใหม่ โดยเปลี่ยนจากทำทางน้ำมาเป็นทำทางบกกระหว่างพิบูลมังสาหารกับแม่น้ำโขงแทน นี่คือประวัติความเป็นมาของทางหลวงสายที่ ๑๖ (พิบูลฯ-ช่องเม็ก) ส่วนทางฝรั่งเศสก็ทำทางจากเมืองเก่าคันแกง ตรงข้ามเมืองปากเซ เป็นระยะทางประมาณ ๔๕ กิโลเมตร มาจดดินแดนไทยที่ช่องเม็ก

๔. การจัดเกี่ยวกับการคลัง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ ให้อยู่ในพระบรม-

มหาราชวังและชั้นตรงต่อพระองค์ เป็นสำนักงานกลางสำหรับเก็บผลประโยชน์ รายได้ ตลอดจนภาษีอากรของแผ่นดิน แล้วทรงยกฐานะขึ้นเป็นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติใน พ.ศ. ๒๔๓๕ มีเสนาบดีเป็นผู้รับผิดชอบ จัดการเรื่องราวรับรายจ่าย และรักษาเงินของแผ่นดิน โปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดทำงบประมาณแผ่นดินตามแบบอย่างของประเทศตะวันตกเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔

เป็นการวางระเบียบควบคุมการใช้จ่ายของหน่วยราชการทั้งหมด นอกจากนี้ยังมีการพระราชทานเงินเดือนตามตำแหน่งราชการแทนการจ่ายเงินเบี้ยหวัด และโปรดเกล้าฯ ให้แยกเงินแผ่นดินและการเงินส่วนพระองค์ออกจากกัน ให้ “พระคลังข้างที่” เป็นผู้จัดการดูแลพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์

ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ เริ่มมีการปรับปรุงระบบเก็บภาษีอากร ทรงแต่งตั้งข้าหลวงคลังออกไปประจำทุกมณฑล เพื่อทำหน้าที่เก็บภาษีอากร ส่งมายังกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ โดยเก็บในอัตราเท่ากันทุกมณฑล เป็นการเก็บภาษีอากรจากราชฎาทรงตามแบบสากล เจ้าภีษะนายอากรที่มีมาแต่เดิมหากไม่ส่งเงินตามจำนวน และเวลาที่กำหนดหรือทุจริตราชฎาทรง จะถูกปลดออกจากตำแหน่ง ให้เจ้าหน้าที่คลังเข้าดำเนินการ ทำให้ระบบการผูกขาดเก็บภาษีอากรหรือระบบเจ้าภีษะนายอากรสิ้นสุดลง ทำให้เก็บภาษี

อากรได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย ราษฎรเสียภาษีเสมอภาคกัน และพ้นจากการขูดรีดของเจ้าภาษีนายอากร

ในรัชสมัยนี้ มีการปรับปรุงด้านการเงิน เปลี่ยนจากการใช้เงินพดด้วงที่เคยใช้มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา คือเปลี่ยนจากเงินพดด้วงทั้ง ๔ ชนิดอันได้แก่ ๑ บาท ๒ สลึง ๑ สลึง และ ๑ เฟื้อง รวมทั้งเงินปลีกที่ใช้เบี้ยและหอย มาเป็นเงินเหรียญที่ผลิตด้วยเครื่องจักร เหรียญที่ผลิตมีทั้งที่ทำด้วยทองคำ เงิน ดีบุก และทองแดง ทั้งนี้โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงษาปณ์ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง

มาตราเงินที่ใช้ก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕ คือ

๕๐	เบี้ย	เป็น ๑	โสฬส
๒	โสฬส	เป็น ๑	อัฐ
๒	อัฐ	เป็น ๑	เสี้ยว
๒	เสี้ยว	เป็น ๑	ซีก
๒	ซีก	เป็น ๑	เฟื้อง
๒	เฟื้อง	เป็น ๑	สลึง
๔	สลึง	เป็น ๑	บาท
๔	บาท	เป็น ๑	ตำลึง
๒๐	ตำลึง	เป็น ๑	ชั่ง

โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนมาตราเงินใหม่ โดยใช้หน่วยสตางค์ ให้ ๑๐๐ สตางค์ เป็น ๑ บาท โดยโปรดเกล้าฯ ให้ผลิตเหรียญสตางค์ทำด้วยทองขาว มี ๔ ชนิด คือเหรียญ ๒๕ สตางค์ ๕ สตางค์ ๑๐ สตางค์ และ ๒๐ สตางค์ โดยให้ใช้ปนกันไปกับเหรียญโสฬส อัฐ เสี้ยว ซีก เฟื้อง กรั้นปลายรัชกาลจึงได้ประกาศยกเลิกเงินพดด้วงและเลิกเงินเหรียญโสฬส อัฐ เสี้ยว ซีก เฟื้อง ให้ใช้เหรียญบาท เหรียญสลึง และเหรียญสตางค์แทน

ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติธนบัตร ให้ตั้งกรมธนบัตรขึ้นในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ธนบัตรที่ออกครั้งแรกมี ๕ ชนิด คือธนบัตร ๕ บาท ๑๐ บาท ๒๐ บาท ๑๐๐ บาท และ ๑๐๐๐ บาท ในปีเดียวกันนี้ ค่าเงินบาทตกต่ำ อัคราแลกเปลี่ยนเงินไทยกับเงินปอนด์ซึ่งเคย ๘ บาทต่อ ๑ ปอนด์ เพิ่มขึ้นเป็น ๒๑ บาทต่อ ๑ ปอนด์ รัฐบาลจึงเปลี่ยนระบบเงินตราจากมาตรฐานเงินมาเป็นมาตรฐานทองคำในปลายรัชกาล มีบุคคลคณะหนึ่งร่วมกันจัดตั้งธนาคารแห่งแรกขึ้นใช้ชื่อว่า “บุคคลิย์” พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้มีพระบรมราชานุญาตให้จดทะเบียนเป็นธนาคารที่ถูกต้องตามกฎหมาย มีชื่อว่า “เบ็งกัสยาม กัมมาจล” ซึ่งภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด พ.ศ. ๒๔๔๑ รัฐบาลประกาศใช้พระราชบัญญัติมาตรฐาน

ทองคำ กำหนดอัตราแลกเปลี่ยน ๑๓ บาทต่อ ๑ ปอนด์ และ
ตั้งทุนสำรองขึ้นส่วนหนึ่ง เพื่อรักษอัตราแลกเปลี่ยนเงินไทยกับ
เงินตราต่างประเทศให้มั่นคง และสอดคล้องกับหลักสากล

เมื่อได้กล่าวถึงการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงด้านการ
เศรษฐกิจและการคลังในส่วนกลางแล้ว ก็จะได้กล่าวถึงการปฏิบัติ
ในส่วนภูมิภาค เฉพาะในมณฑลอีสานต่อไป

การที่เสด็จในกรมฯ ทรงเล็งเห็นการณ์ไกล ทรงประสงค์จะ
ได้ที่ดิน ๖ แปลง ณ ใจกลางเมืองอุบล ฯ มาไว้สำหรับประโยชน์
ในราชการ จนสามารถดำเนินการขึ้นบัญชีไว้เป็นที่ราชพัสดุ ดัง
ที่กล่าวแล้วในตอนต้นของบทนี้นั้น กล่าวได้ว่าเป็นพระกรณียกิจ
ในทางการคลังส่วนหนึ่ง และดูเหมือนจะเป็นสิ่งแรกที่ทรงริเริ่มไว้
แล้วมีผลทำให้เมืองอุบล ฯ มีทุ่งศรีเมืองและที่ดินสำหรับปลูกสร้าง
สถานที่ราชการอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

การที่ทรงมีกระแสรับสั่งออกมาในรูปของประกาศตกเตือน
๔ ข้อ ดังที่กล่าวแล้วในบทที่ว่าด้วยพระกรณียกิจทางด้านการ
ปกครองนั้น สาระสำคัญเน้นหน้าที่และความรับผิดชอบของ
ราษฎร ซึ่งนอกจากจะก่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยต่อบ้านเมือง
แล้ว ยังเป็นผลดีต่อการปรับปรุงการเศรษฐกิจและการคลังอีก

ด้วย เพราะช่วยให้การเก็บส่วยราชการได้ผลเต็มที่ จะกล่าวว่า
เป็นการบริหารงานการคลังก็คงจะไม่ผิดนัก

เสด็จในกรมทรงประกอบพระกรณียกิจตามรอยพระยุคล
บาทของรัชกาลที่ ๕ การสำรวจสำมะโนครัวระหว่าง พ.ศ.
๒๔๔๘-๒๔๕๐ บังเกิดผลดีทั้งทางการปกครองและการคลัง
กล่าวคือทำให้ทราบจำนวนพลเมืองที่แน่นอน ทำให้สามารถตรวจ
สอบการเก็บภาษีอากรได้

ส่วนการศุลกากรและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เติม วิชาภัย
พจนกิจ เรียบเรียงไว้โดยย่อ ได้ความครบถ้วนชัดเจนดี จึง
ขอยกมาถึงต่อไปนี้

“การเก็บภาษีอากรจากราษฎร หรือค่าธรรมเนียมใด ๆ
แต่ก่อนนั้นไม่สู้จะมีอะไรมากนัก มีแต่การเก็บส่วยราชการ
ขายฉกรรจ์คนละ ๔ บาทเป็นส่วนใหญ่ ที่เรียกว่า “เงินรัชชูป
การ” ในกาลต่อมา และได้ทรงแบ่งเป็นค่าส่วนลดให้แก่นัน
ตามจำนวนขายฉกรรจ์คนละ ๑๖ อัฐ (หรือ ๒๕ สตางค์) ค่า
เขียนใบเสร็จคนละ ๑ อัฐ ต่อ ๑ ฉบับ จ่ายให้ทันทีตามวันที่ได
นำคนมาชำระ นอกนั้นส่งเป็นหลวง ส่วนเบี้ยหวัด ๓-๒ ของ
กรมการเมืองผู้ใหญ่สืบจึงแบ่งกัน โดยคิดให้ตามจำนวนขาย
ฉกรรจ์ที่เก็บได้จากเงินมากหรือน้อยของเมืองนั้น ๆ ผู้ว่าราช

การเมืองได้ ๘ อัฐ (หรือ ๘ สตางค์) ปลัดเมืองได้ ๔ อัฐ หรือ ๖ สตางค์ ยกกระบัตรเมืองได้ ๓ อัฐหรือ ๔ สตางค์ ผู้ช่วยราชการเมืองได้ ๑ อัฐ (หรือ $\frac{๑}{๒}$ สตางค์) และแบ่งให้กรมการเมืองรอง ๆ ลงมาอีกคนละ ๒ อัฐ (หรือ ๓ สตางค์) เช่นกรมการเมืองแสน (หรือมหาดไทย) หรือนายแขวง นายหมวด ฯลฯ ก็ได้รับส่วนแบ่งเป็นปี ๆ ตามตัวเลขขายฉกรรจ์นั้น เช่นกัน

“สำหรับค่าตัวพิมพ์ ทำฎีกาพิมพ์รูปพรรณอย่างเก่า สัตว์พาหนะข้างเผือกเชือกละ ๕ บาท ม้าโคกระบือตัวละ ๑๖ อัฐ (หรือ ๒๕ สตางค์) ศาลกรมธรรม์ สัญญาเงิน หรือบริภัณฑ์และค่าตัดสินปรับไหม ฯลฯ ค่าธรรมเนียมเหล่านี้ก็ต้องแบ่งให้กรมการเมืองครั้งหนึ่ง ส่งเป็นหลวงครั้งหนึ่ง”

๒. การศาลและการปรับปรุงกระบวนการยุติธรรม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิรูปการศาล โดยโปรดเกล้าฯ ให้จัดระบบการศาลของไทยเสียใหม่ตามแบบอย่างของประเทศตะวันตก เพื่อให้ทันสมัยและยุติธรรม มีการตั้งกระทรวงยุติธรรมพร้อมกับกระทรวงอื่น ๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ให้มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบการศาลทั้งหมด แล้วให้เลิก

ศาลตามกรมกองต่าง ๆ ซึ่งทำหน้าที่ซ้ำซ้อนกันอยู่ มีการจัดระเบียบการศาลในกรุงเทพ ฯ และตามหัวเมืองต่าง ๆ แล้วโอนมาขึ้นกระทรวงยุติธรรมแห่งเดียว ทำให้การศาลไทยมีระเบียบและเป็นระเบียบเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร ได้มีการจัดกระบวนการพิจารณาคดีให้แล้วเสร็จอย่างรวดเร็ว เลิกวิธีการไต่สวนของตุลาการที่เรียกว่า “จารีตนครบาล” ซึ่งใช้อำนาจชี้แจงทรมานจำเลย แล้วจัดวางระเบียบวิธีไต่สวนตามแบบอารยะประเทศ

พ.ศ. ๒๔๔๐ โปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งคณะกรรมการตรวจชำระและร่างกฎหมาย มีการพิจารณาประมวลกฎหมายต่างประเทศโดยอาศัยผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศเป็นที่ปรึกษากฎหมายประจำกระทรวงการต่างประเทศและกระทรวงยุติธรรม ในปีเดียวกันนี้ ได้มีการตั้งโรงเรียนสอนกฎหมาย เพื่อผลิตนักกฎหมายไปพร้อมกับการตรวจชำระและร่างกฎหมาย แล้วร่างประมวลกฎหมายอาญาประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ แล้วโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ แต่สิ้นรัชกาลเสียก่อน จึงมีการดำเนินการต่อในรัชกาลที่ ๖

ในสมัยก่อน มีตำแหน่งยกกระบัตร คืออัยการในปัจจุบัน ยกกระบัตรขึ้นกับกรมการเมือง เมื่อตั้งศาลยุติธรรมแล้วจึงแยก

ตุลาการไปจากกรมการเมือง มีประกาศเปลี่ยนแปลงนามตำแหน่งยกกระบัตรเป็นอัยการและรวมกรมอัยการในสมัยรัชกาลที่ ๖ คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ขณะทรงปกครองทั้งพลเรือนและทหารในมณฑลอีสานนั้น ทรงมีนโยบายป้องกันและปราบปรามการกระทำความผิดควบคู่กันไป ทรงมีหลักเกณฑ์การให้รางวัลแก่ผู้กระทำความดีในการปราบปรามโจรผู้ร้าย ทรงให้โอกาสคนในความปกครองได้กลับตนเป็นคนดีเสียใจในกรรม ๆ ทรงรังเกียจนักเลงการพนันและพวกติดสิ่งเสพติด จึงทรงปราบปรามอย่างรุนแรง และทรงมีบทลงโทษเฉพาะกรณีไว้ด้วย ความตอนนั้น เติม วิชาญฯ พจนกิจเขียนไว้ว่า

“อนึ่งหากผู้เสพฝิ่นติดสุราเกิดวิวาทด่าหมิ่นประมาทกันขึ้นถึงโรงศาล สอบสวนได้ความจริงให้ปรับผู้ด่าหมิ่นประมาท (ต่อคนสุบฝิ่น) แต่ ๑ อัฐพสหรือ ๑ สตางค์ครึ่งเท่านั้น หากชาวเมืองล่าง (หมายถึงชาวมณฑลชั้นใน) มีคดีกับราษฎรชาวพื้นเมือง สืบเป็นสัจย์ว่าชาวเมืองล่างเป็นผู้ก่อเหตุหรือผู้ผิดก่อน ให้เพิ่มโทษอีก ๑ เท่า เพราะทรงเห็นว่าเป็นผู้รู้สำนึกผิดชอบชั่วดีมาก่อน”

แม้เสด็จในกรม ฯ จะทรงเป็นนักการปกครองและนักการทหาร แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่าทรงมีพระปรีชาในทางนิติศาสตร์ ไม่ด้อยไปกว่าทางรัฐศาสตร์หรือรัฐประศาสนศาสตร์ ประจักษ์พยานที่สำคัญ คือการปฏิรูปวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับเอกสารทางกฎหมาย โดยเฉพาะการลงลายมือชื่อของผู้ไม่รู้หนังสือ คือเปลี่ยนจากวิธีจับมือขีดเขียนเป็นกากบาทหรือวงกลมที่เรียกว่า “ลงแกลง” มาเป็นวิธี “แตะไข” คือเขียนชื่อลงในกระดาษ ใช้ชาคแกลง ผสมกับน้ำมันทาหัวแม่มือกดประทับลงในกระดาษทรงชื่อ การขีดฆ่าตอกเติมข้อความในเอกสารสำคัญก็ให้ใช้วิธีแตะไข ส่วนคดีอาญานั้น ให้ใช้สีกำผสมน้ำมันสำหรับพิมพ์ลายนิ้วซ้ายขวาทั้ง ๑๐ นิ้ว นับเป็นการวางแบบแผนกระบวนการยุติธรรมให้เหมาะสม จนคนรุ่นหลังได้ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

เมื่อราษฎรมีกรณีพิพาทฟ้องร้องกันในทางอรรถคดี ร้องทุกข์ต่อกรมการ เพราะบางรายที่ได้ตัดสินคดีไปแล้ว โจทก์จำเลยไม่ยอมปฏิบัติตาม เพื่อให้ความเป็นธรรม พระองค์ทรงเรียกคดีนั้นมาพิจารณาด้วยพระองค์เอง เป็นที่กล่าวขานกันทั่วไปว่าเสด็จในกรม ฯ ทรงมีปฏิภาณเฉียบแหลม สุขุมคัมภีรภาพ หยั่งรู้จิตใจคน รอบรู้เล่ห์เหลี่ยมคนที่คิดในช่องอในกระดุก คนบนหน้า

ให้เป็นตัว กนที่ขอบทบาผู้อื่น ทรงเป็นที่พึ่งของคณยาจน
ต่ำต้อย เป็นที่หวาดหวั่นเกรงกลัวของคนชั่วร้าย คนฉลาดแกมโกง

เรื่องเล่าอันเกิดขึ้นจริงและแสดงถึงพระปรีชาในการพิจารณา
อรรถคดีของเสด็จในกรมฯมีมากมาย ตัวอย่างได้แก่ เรื่องคน
แซนถ้วนลักกระทะ เรื่องอำแดงใหญ่ เรื่องพระศรีกรุงบริรักษ์
รายละเอียดยังมีอยู่ในหนังสือ “อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์” ของเดิม วิภาควิจญ์กิจ ผู้ซึ่ง
มีบิดาคือพระวิภาควิจญ์ผู้เป็นใกล้ชิดเสด็จในกรม ฯ ผู้สนใจ
ใฝ่รู้อาจเสาะหาอ่านเองได้

อีกเรื่องหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าเสด็จในกรม ฯ ทรงวินิจฉัย
ปัญหาด้วยความรอบคอบ คือเรื่องสาบานน้ำ เรื่องมีอยู่ว่า บาท
หลวงฝรั่งเศษร้อง ไปยังกระทรวงมหาดไทยว่าเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย
ให้คนนับถือศาสนาคริสต์ยืนสาบานน้ำตามลัทธิพุทธศาสนา กระทรวง
มหาดไทยได้มีตราสั่งมาขอทราบข้อเท็จจริง

เสด็จในกรม ฯ ทรงมีลายพระหัตถ์ตอบไปให้ทราบ ความ
ตอนหนึ่งว่า

“...จึงได้ชี้แจงธรรมเนียมและสั่งบังคับไม่ให้เอา
วิธีสาบานโดยลัทธิที่ผู้สาบานไม่นับถือไปให้ผู้สาบานและ
ไม่ให้ถือเอาถ้อยคำคนซึ่งสาบานโดยลัทธิอันมิใช่ตัวผู้สา -

บาลนั้นนับถือมาเป็นทเชอพงเป็นอันขาด ดังที่ก็จะบันทึก
ศรีสะเกษนั่นเอง แต่ได้สั่งสอนสอบสวนบังคับไปในทันทีนั้น
แล้ว แต่ท่อนก็ได้เข้าใจอยู่ทุกข้าหลวงโดยธรรมดาแล้ว”

เสด็จในกรมฯ ไม่เพียงแต่ทรงเป็นที่พึ่งของคนไทยในความ
ปกครองเท่านั้น แม้คนต่างบังคับยังคงมีเมตตา คนฝั่งซ้ายแม่น้ำ
โขงที่มีความประสงค์จะอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารทางฝั่ง
ขวาในพระราชอาณาจักรไทย เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหากระทบกระทั่ง
ก็ทรงให้มีเส้นจำกัดให้ตั้งหลักฐานห่างจากชายแดนแม่น้ำโขงลึก
เข้ามา ๒๐๐ เส้น และยกเว้นเสียเงินช่วยราชการให้ ๑ ปี ส่วน
ราษฎรที่มีภูมิลำเนาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงมาแต่เดิม ก็ให้อยู่ต่อไป
ตามเดิม และให้เสียเงินช่วยราชการคนละ ๓ บาทต่อปีตาม
กฎหมาย

๖. การส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมพื้นเมือง

ถึงแม้ภาคอีสานจะแห้งแล้งกันดารในบางฤดูกาล แต่จิตใจ
ของคนอีสานไม่เคยแห้งแล้งตามไปด้วย โดยเฉพาะเมืองอุบลฯ
ได้สมญานามว่าเป็น “เมืองนักปราชญ์” มานาน เมืองอื่นเล่าก็
ล้วนแต่เจริญด้วยศิลปวัฒนธรรมอันมีคุณค่าควรแก่การศึกษา

เมื่อแรกที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้เสด็จมาทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศ ราชการณณฑลอีสาน ประทับ ณ เมืองอุบลฯ พระองค์ก็ทรงเริ่มศึกษาสภาพการทั่วไปของบ้านเมือง ทั้งในด้านการทหาร การปกครอง การอาชีพ การศาสนา และไม่ทรงละเว้นเอาพระทัยใส่ในเรื่องศิลปวัฒนธรรม สิ่งใดเป็นของเก่ามีอยู่แต่เดิมแล้ว มีส่วนดึกสงเสริมให้ดียิ่งขึ้น หากยังไม่เรียบร้อยก็ปรับปรุงแก้ไขให้สอดคล้องกับความต้องการของสังคมในสมัยนั้น สิ่งใดยังไม่มี ก็ทรงจัดให้มีขึ้นจนเป็นผลดี อำนวยสุขให้แก่ราษฎรผู้เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน กิจการบ้านเมืองทุกอย่าง พระองค์ไม่ได้นิ่งนอน พระทัยบางอย่างก็ประชุมปรึกษาหารือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ กรมการเมือง บางอย่างก็ทรงดำเนินการโดยพระองค์เอง ด้วยความสุขุมคัมภีรภาพและวิริยะอุตสาหะอย่างยิ่ง ยิ่งความเจริญให้แก่เมืองอุบลฯ และเมืองอื่นในมณฑลเป็นอเนกอนันต์

ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวอีสานในอดีต อาชีพหลักของประชาชนได้แก่การเกษตร มีการทำไร่นาสวนและเลี้ยงสัตว์เป็นพื้น ทำมาหากินเลี้ยงชีพด้วยการจับสัตว์ที่กินได้มาเป็นอาหาร เหล่านั้นเป็นกิจที่ทำในเวลากลางวัน พอตกกลางคืนอาจจะทำงานหัตถกรรม ส่วนใหญ่จะทำการเป็นกลุ่มโดยมีจุกรวม ณ ที่ใดที่หนึ่ง

อย่างเช่น ในฤดูหนาวเสร็จจากหน้าทำนา จะมีการ “ลงช่วง” (ช่วงคือบริเวณที่มียกพื้น ตั้งกองไฟไว้ตรงกลาง สำหรับทำงาน กลางคืน)

สิ่งที่ช่วยผ่อนคลายความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าหรือความเคร่งเครียดในการทำงานได้แก่ เครื่องดนตรี สำหรับคนหนุ่มได้แก่ แคน ซอ ซุง พิณ เด็กๆ อาจจะเล่น หิน ผู้เฒ่าผู้แก่อาจจะอ่านหนังสือผูก (หนังสือโบราณจารเป็นตัวอักษรไทยน้อย มีเชือกร้อยหลายแผ่นเข้าเป็นเล่ม)

ความบันเทิงอีกอย่างหนึ่งคือการฟังลำและแคน อันเป็นศิลปการขับร้องและการเป่า เครื่องดนตรีที่ต้องเล่าเรียนฝึกฝนจนได้ชื่อว่าเป็นหมอลำหม่อแคน การเป่าแคนอาจจะแสดงตามลำพังได้ แต่ถ้ามีการขับร้องที่เรียกว่า ลำ มักจะมีแคนเป็นเครื่องดนตรีประกอบช่วยให้เกิดความไพเราะ

การแสดงหมอลำหม่อแคนฟังและดูได้ในงานเทศกาลงานบุญตามประเพณี

ประทีน ใจชอบ อดีตศึกษาราชการอำเภอหลายอำเภอในจังหวัดอุบลราชธานี ได้เล่าไว้ในต้นฉบับข้อเขียนเรื่อง “พระกนิษฐากิจของ พลตรี กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ขำหลวง

ต่างพระองค์ผู้สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว” ซึ่งยังไม่ได้ตีพิมพ์
เผยแพร่ ความตอนหนึ่งว่า

“งานเฉลิมพระชนมพรรษา บางปีก็จัดใน
บริเวณศาลากลางเก่า บางปีก็จัดบริเวณทุ่งศรีเมือง
มหรสพที่ออกหน้าออกตาในสมัยนั้นคือละครการเมือง-
สุรินทร์ เรียกกันว่า ‘ละครเขมร’ หมอลำแคนเมือง-
อุบลฯ ยโสธร แม่ยายผู้เขียนเป็นญาติกับญาพ่อหลวง
วัฒนวงศ์โทนุด (โทน สุวรรณกัญ) อดีตนายอำเภอ
ขุขันธ์....เล่าให้ฟังหลายครั้งว่า เสด็จในกรมฯ สนพระทัย
ในการฟังลำ บางครั้งพระองค์ก็เสด็จไปประทับนั่งฟัง
คนไหนลำเก่งพระองค์ก็ประทานรางวัล และทราบไปอีก
ว่า นอกจากสนพระทัยแล้ว พระองค์ก็ทรงส่งเสริมอีก
ให้กรมการอำเภอต่าง ๆ คัดเลือกหมอลำชายหญิง
ประจำท้องที่มาประกวดประชันกันในงานเฉลิมพระ
ชนมพรรษา มีการแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นตัดสิน
คนไหนชนะเลิศก็ประทานรางวัลยกเว้นภาษีอากรให้
(คือเงินรัชูปการคนละ ๔ บาท) ถือเป็นหมอลำหลวง
เมื่อทรงราชการมีงานประจำปีก็มาลำให้ฟรี ไม่มีค่าจ้าง

ถึงแม้จะเป็นจำนวนเล็กน้อย ผู้ได้รับก็มีความภูมิใจ
ใจในเกียรติ ที่เสด็จในกรมฯ ประทานให้”
และได้สรุปไว้ในข้อเขียนเดียวกันว่า

“การที่เสด็จในกรมฯ แสดงน้ำพระทัยสนใจส่งเสริมการศิลปін ถ่อมพระองค์เข้าใกล้ชิดพสกนิกร เป็นประโยชน์แก่การปกครองบ้านเมือง เพราะได้หยั่งทราบความทุกข์ของประชาชน”

หนังสืออ้างอิง

เต็ม วิทยาภรณ์กิจ อีสานในสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สยามกงสุลกระทรวงมหาดไทยแห่งประเทศไทย ๒๕๑๔, ๑๗๙ หน้า

ประทีน ใจชอบ พระกรณียกิจของพลตรี กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ ผู้สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว ต้นฉบับลายมือเขียนที่ยังไม่ได้พิมพ์เผยแพร่ ๒๕๒๒, ๖๕ หน้า

วิชาการ, กรม ประวัติศาสตร์ไทยสำหรับรายวิชา ส ๔๒๑
คุรุสภาลาดพร้าว ๒๕๒๐, ๑๑๕ หน้า

ศึกษาธิการจังหวัดอุบลราชธานี, สำนักงาน อุบลราชธานี
ประวัติ ประเพณี และบุคคลสำคัญ อักษรสาร ๒๕๒๒,
๖๔ หน้า

สิน ศรีภา ประวัติวัดวาสนาเมืองอุบลฯ พิมพ์เป็นบรรณา
การในงานกุฐินทำนอธิษฏกรรมบ่าไม้และผ้าป่าสามัคคี ทอด
ณ วัดทุ่งศรีเมือง อ. เมือง จ. อุบลฯ ๑ พฤศจิกายน
๒๕๖๓, ศิริธรรม ๒๕๖๒, ๖๑ หน้า.

บทที่ ๖

เรื่องผีบุญ-ผีบาป*

ผีบุญ-ผีบาปหรือบางครั้งก็เรียกว่าผู้มีบุญ เกิดขึ้นในระหว่างปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ถึงต้นปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ซึ่งเป็นเวลาที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน เรื่องของผีบุญ ผีบาปก่อหวอดขึ้นเป็นครั้งแรกทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง อันเป็นดินแดนที่อยู่ในความครอบครองของฝรั่งเศสแล้วข้ามมาทางเมืองโขงเจียม หัวหน้าที่สำคัญชื่อของมัน ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญ (ผีบุญ) มีผู้สมัครเข้าเป็นลูกศิษย์และร่วมเป็นพรรคพวกเป็นจำนวนมาก พวกสานุศิษย์และพรรคพวกของของมันเืองที่ช่วยโฆษณาอิทธิพล และฤทธิ์เดชของมัน ความปรากฏว่าของมันหัวหน้าพร้อมด้วยพรรคพวก ได้เดินทางมาถึงเมืองเขมราฐ จับเจ้าเมืองและผู้ที่ไม่อยอมร่วมมือด้วยฆ่าทิ้งเสีย หลังจากนั้นก็ได้เดินทางมาบ้านสะพือ อำเภอกะการพืชผล ปลุกศาลเพิงตาและสร้างพลับพลา (ผามเพิง) ขึ้น ตั้งหลักอยู่ที่นั่นเป็นที่มั่นคงพอควร

*เรียบเรียงโดย หมุน โสมะฐิติ อดีตศึกษาราชการจังหวัดผู้ช่วยอุบลราชธานี.

ทั้งนี้ก็เพราะบ้านสะพือเป็นบ้านใหญ่มีประชาชนมาชุมนุมมากและมีการตั้งพิธีทำนมนต์ด้วย

เมื่อองมันมีพรรคพวกมากพอแล้วก็ประกาศว่า ในวันเพ็ญเดือนหกจะยกขบวนไปยึดเมืองอุบลราชธานีให้ได้ ฝ่ายพลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงทราบ ก็ได้ทรงแต่งทหารออกไปสืบดูลาดเลาว่าเรื่องราวดังกล่าวนั้นมีข้อเท็จจริงประการใด พวกทหารที่ออกไปลาดตระเวน ได้เกิดปะทะกับพวกขององมัน ธรรมดาบ้านน้อยย่อมแพ้ไฟ พวกทหารที่แตกกลับมาก็ได้มารายงานให้เสด็จในกรมฯ ได้ทรงทราบเมื่อทรงเห็นว่า องมันมีความกำเริบเป็นการใหญ่และคงจะเป็นเรื่องราวใหญ่โตต่อไป จึงได้มีรับสั่งให้นายพันตรีหลวงสรชิตผลการ นำทหารหนึ่งกองร้อยออกไปปราบปรามต่อสู้ ใช้อาวุธปืนใหญ่ยิงไปตกในที่ชุมนุมของพวกองมันบาดเจ็บล้มตายเป็นจำนวนมาก ที่เหลือก็แตกกระจัดกระจายหนีไป ฝ่ายองมันเห็นว่า ฝ่ายรัฐบาลปราบอย่างจริงจังจึงไม่มีทางที่จะต่อสู้ได้ก็เลยหลบหนีไป ตามข่าวว่าองมันหนีข้ามโขงไปทางทิศตะวันออก พวกลูกศิษย์และพรรคพวกที่ถูกจับตัวได้ ก็ถูกนำมาไว้ที่เมืองอุบลราชธานี ถูกจองจำใส่โซ่คาไว้ที่ทุ่งศรีเมืองนับเป็นสิบ ๆ คน ได้รับการทรมาน สอบปากคำได้ความว่า องมันทั้งตัวเป็นผู้วิเศษ อยู่ยง

กองกระพัน มีการทำนํ้ามันใส่โองใหญ่ไว้สำหรับคนที่มาขอรับ
นํ้ามันกัน

ข่าวลือเกี่ยวกับเรื่องผีบุญ-ผีบาปจะเกิดขึ้นมาหลายทาง
เป็นต้นว่า อุบลฯ โขงเจียมสายหนึ่ง ศรีสะเกษ ชุขันธ์ สุรินทร์
สังขะ สายหนึ่ง และอุรธานี หนองคาย นครพนม วาปีปทุม
หนองบัว พัทธภูมิพิสัย กาฬสินธุ์ และเสลภูมิอีกสายหนึ่ง สาร
สำคัญของข่าวลือก็คือ ผู้มีบุญจะมาทางทิศตะวันออก ฝรั่งเข้ามา
เต็มกรุงเทพฯ และกรุงเทพฯ ก็กำลังจะเสียให้แก่ฝรั่งเศษแล้ว เมื่อ
เหตุการณ์ทางการเมืองไม่เป็นที่แน่นอน บุคคลบางคนเลยฉวย
โอกาสก่อการจลาจล โดยเฉพาะทางมณฑลอีสานที่อยู่ติดกับชาย
แดนของฝรั่งเศส ก็มีผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญขึ้นอีกมาก เป็นต้นว่า
ท้าวติง ท้าวชู ผู้มีบุญทางเมืองศรีสะเกษผู้คอยพยายามที่จะชัก
ชวนกำลังไม่ฟังคำสั่งกับบัญชาเมืองชูขันธ์ และอ้างว่าที่ลุ่มเขา
บรรทัดนั้นเป็นดินแดนฝรั่งเศส จึงพากันคิดว่าจะได้กำลังทางพวก
เขมรของฝรั่งเศสมาสนับสนุน

ความเคลื่อนไหวภายใน พอจะเข้าใจได้ว่า ระหว่างปี
พ.ศ. ๒๔๔๔-๒๔๔๕ ผีบุญ-ผีบาป มีพฤติกรรมที่จัดว่าทรยศต่อ
ประเทศชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะ เพราะสำคัญ
ผิดว่าตนมีฤทธิ์ศักดิ์เดช

จึงชักนำให้ราษฎรเกิดความกระต้างกระเดื่องด้วยกลอุบายต่าง ๆ กว้างขวางจะเป็นใหญ่เป็นโตทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ภาคอีสาน) แหล่งที่เกิดผิบุญ-ผิบาปมีเป็นแห่ง ๆ คนพวกนี้ได้รับการชักชวนโน้มน้าวจิตใจให้หลงเชื่อ

บังเอิญเรื่องนั้นเกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาที่ พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว (อีสาน) และ เป็นช่วงที่ฝรั่งเศสกำลังมีอำนาจอยู่ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง (อันเป็นดินแดนของประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวในปัจจุบัน) ซึ่งอาจมีส่วนส่งเสริมหรือสนับสนุนพวกผิบุญ-ผิบาปอยู่ด้วยก็เป็นได้ พวกผิบุญ-ผิบาปก็เลยก่อการขบถใหญ่โตขึ้น ตอนที่นำหาวาดิวกที่สุกก็คือ ตอนที่กองมั้น อองศาตรทอง และสมัครพรรคพวกประมาณ ๑๐๐ คน ยกกำลังจากเมืองโขง-เจียมเข้าปล้นและเผาเมืองเขมราฐ กว่ำรัฐบาลจะปราบอ้ายกองมั้นให้ราบคาบลงได้ ก็ต้องระดมกำลังทั้งกองทหารบกและทหารพื้นเมือง ใช้ปืนใหญ่กระสุนลูกปรายเช่นเดียวกับการทำสงครามใหญ่โตจริง ๆ

เมื่อพิจารณาข้อมูลว่า เหตุใดจึงมีการขบถเช่นนี้เกิดขึ้น หรือเหตุใดจึงเกิดมีผู้ตั้งตนเป็นฝืนปา-ฝืนบุญขึ้นหลาย ๆ ทาง ก็จะสามารถพิจารณาได้เป็นหลายประเด็น เป็นต้นว่า ผู้ที่สูญเสียประโยชน์ เพราะการปรับปรุงการปกครองในท้องถิ่นมณฑลอีสานในช่วงที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรและโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่กรมหลวงสรรพสิทธิฯ มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการที่มณฑลอีสานนั้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงการบริหารราชการหลายอย่างหลายประการ เป็นต้นว่า ในด้านการเก็บส่วยสาอากรได้ทรงประกาศมิให้เจ้าหมู่เก็บเงินส่วยจากไพร่ โดยไม่มีการกำหนดอัตราที่แน่นอน ไม่มี ริมาน ไม่มีใบเสร็จรับเงินให้เป็นคู่มือแก่ผู้เสียส่วยเหมือนเช่นดังแต่ก่อน ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ก็ได้ทรงประกาศเป็นกฎหมายให้เก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์คนละ ๓.๕๐ บาทต่อปี และเก็บเพิ่มเป็นคนละ ๔ บาทต่อปีในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ตามพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการปี พ.ศ. ๒๔๔๔

การที่พลตรี กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เข้าไปดำเนินการจัดเก็บส่วยสาอากรตามวิธีการใหม่ที่เจ้าเมืองกรมการเมืองได้เคยจัดทำมาตั้งแต่สมัยก่อน เป็นผลให้กรมการเมือง เจ้าเมือง ขาดรายได้ ไม่ได้รับผลประโยชน์เท่าที่เคยได้ จึงคิดเอาใจออกห่าง

รัฐบาลแล้วไปตั้งคนเป็นหัวหน้าผิบุญ-ผิบาป เช่น ท้าวบุญทัน เมืองขุขันธ์ เป็นต้น หรือบางคนก็ให้ความช่วยเหลือแก่พวก ผิบุญ-ผิบาป หรือเข้าร่วมกับพวกผิบุญ-ผิบาป ก็มี

นอกจากสาเหตุทางด้านเศรษฐกิจที่มีผู้เสียผลประโยชน์แล้ว สาเหตุทางการเมืองก็มีส่วนทำให้เกิดขบถผิบุญ-ผิบาปขึ้น ได้อยู่-มากเช่นกัน เพราะสถานการณ์ทางการเมืองทางภาคอีสานตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ อันเป็นปีที่ไทยจำต้องเสียดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส เป็นผลให้ฐานะความเป็นใหญ่ทางการเมืองของรัฐบาลไทยที่เคยมีอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำโขงลดน้อยลงมาก ฝรั่งเศสกลายเป็นมหาอำนาจที่น่าเกรงขามขึ้นมาแทน เมื่อเหตุการณ์ทางการเมืองอยู่ในสภาพที่ไม่แน่นอน บุคคลบางคนเลยฉวยโอกาสที่จะก่อการจลาจล ซึ่งฝ่ายฝรั่งเศสก็ได้ที่ที่จะทำให้เกิดการปั่นป่วนในประเทศไทยให้มากขึ้น นอกจากนี้แล้วภายหลังจากไทยต้องทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๖ ก็มีผลห้ามไทยตั้งกองทหารหรือนำทหารที่ติดอาวุธเข้าไปลาดตระเวนในเขต ๒๕ กิโลเมตรจากชายแดน ทำให้อิทธิพลของไทยตามชายแดนเกือบจะหมดสิ้นไป ทั้ง ๆ ที่ไทยมีอำนาจในการปกครองในเขตแดนดังกล่าวอยู่ แต่ก็ไร้อำนาจ แม้แต่การเก็บภาษีอากรในดินแดนที่เวลานี้ก็เป็นไปด้วยความลำบาก ดังนั้น

จึงไม่ต้องสงสัยเลยว่า ทำไมข้าวสาลีจึงมาจากทางทิศตะวันออก
ทางโขงเจียม เขมราฐ หรือมุกดาหาร

ความจริงแล้วพวกผีบุญ-ผีบาปตั้งใจจะก่อการกำเริบตั้งแต่
ปี พ.ศ. ๒๔๔๒ โดยการแบ่งกันออกไปกระจายข่าวเป็นสาย ๆ
สายหนึ่งไปทางเดชอุดมและอุษัณห์ สายที่สองไปทางศรีสะเกษ
และสุรินทร์ สายที่สามออกไปทางเขมราฐ อำนาจเจริญ เกษม-
สีมา และอุบลราชธานี สายที่สี่ ออกไปทางเหนือทางเมืองวาปี-
ปทุม กาฬสินธุ์และเสลภูมิ ข้าวที่พวกผีบุญนำไปเผยแพร่ก็คือ
คำพยากรณ์ที่ว่า ถึงกลางเดือน ๖ ปีฉลู ร.ศ. ๑๒๐ จะเกิดเภท
ภัยใหญ่หลวง หินแหม่ (หินลูกรัง) จะกลายเป็นเงินเป็นทอง
ฟักเขียว ฟักทองจะกลายเป็นช้างเป็นม้า ควายทูลีเผือกจะกลายเป็น
ยักษ์กินคน ท้าวธรรมมิกราช (ผู้มีบุญ) จะมาเป็นใหญ่ในโลก
นี้ ถ้าใครอยากพ้นเหตุร้ายก็ให้ออกกัศลายแทงให้รู้กันต่อ ๆ ไป
ถ้าใครเป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่ได้กระทำความชั่วหรือบาปกรรมใด ๆ แล้วก็
ให้เอาหินแหม่และกรวดทรายมากองไว้ที่บ้าน รอให้ท้าวธรรมมิก-
ราชมาชุบให้เป็นเงินเป็นทองต่อไป ผู้ที่เคยทำชั่วหรือบาปกรรม
ต่าง ๆ ก็มีทางที่จะทำตนให้เป็นผู้บริสุทธิ์ได้ด้วยการล้างบาป
โดยจัดทำพิธี นิมนต์พระสงฆ์มารดน้ำมนต์ให้ เรียกว่าพิธีตัดกรรม
วางเวร ถ้าผู้ใดกลัวตายก็ให้ฆ่าควายทูลีเผือกและหมูเสียก่อน

กลางเดือน ๖ อย่าให้มันได้มีโอกาสกลายเป็นยักษ์ ผู้ที่เป็นสาวหรือไม่สาวแต่ยังเป็นโสเภณี ก็ให้รับแต่งงานมีครอบครัว มิฉะนั้นยักษ์จะมาจับกินหมด ท่าง ๆ นานาเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นข้าวลือของพวกผิบุญ-ผิบาปทั้งสิ้น

ฝ่ายประชาชนพลเมืองก็พากันแตกตื่นหวาดกลัวข้าวลือตลอดทั่วมณฑลอีสาน เจ้าหน้าทีผู้ปกครองเมืองต่าง ๆ เห็นว่าเป็นข้าวลือที่เหลวไหล คงจะเล้าลือกันชั่วคราวแล้วก็คงหายเงียบไปเอง จึงมิได้จัดการระงับข้าวลือดังกล่าวแต่ประการใด แต่ต่อมาข้าวลือเหล่านี้ก็หาได้เงียบหายไปดังที่คาดคิดกันไม่ จนถึงปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๓ ก็ปรากฏว่าที่เมืองเสลภูมิ ได้มีราษฎรจากเมืองต่าง ๆ ไปเก็บหินแท่งทางตะวันตกของเมืองเพื่อนำไปบูชามากมายผิดปกติ และต่างพูดจาเล้าลือกันต่าง ๆ ไปว่า พอถึงเดือน ๖ จะพากันฆ่าควายทყผูกและหมูที่เลี้ยงไว้ให้หมดสิ้น เจ้าหน้าทีผู้ปกครองทราบดังนั้นก็พากันตกใจ เพราะถ้าหมูหรือควายถูกฆ่าตายหมดสิ้นแล้วก็จะเกิดความลำบาก ครั้นจะจับกุมมาลงโทษก็ไม่ทราบแน่ชัดว่าใครเป็นผู้ให้ข่าวและยุยงส่งเสริม ก็ได้แต่สั่งให้กำนันผู้ใหญ่บ้านให้ชี้แจงให้ราษฎรได้เข้าใจ อย่าเชื่อตามข้าวลือนั้น

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน ได้ทรงสดับตรับฟังข่าวนี้

ตลอดมาและทรงทราบเรื่องข่าวลายแทงนั้นมานานแล้ว ทรง
 คาดว่าจะเป็นแต่คนที่หากินโดยวิธีการหลอกลวงราษฎรเท่านั้น
 ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๓ ก็มีองมัน ซึ่งเป็นคนที่มีภูมิปัญญาอยู่
 ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทั้งตนขึ้นเป็นเจ้าปราสาททองหรือพญา-
 ธรรมมิกราช องผิบุญผู้เป็นใหญ่ว่าจุติลงมาจากสวรรค์มาโปรก
 มวลมนุษย์และรวบรวมสมัครพรรคพวกได้มากจนสามารถเข้า
 ปล้นเมืองเขมราฐได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น หลังจากเข้า
 ปล้นเมืองเขมราฐได้แล้ว ก็มีผู้สมัครเข้าเป็นลูกศิษย์ลูกหาและ
 พรรคพวกมาก แล้วพากันยกกองกำลังไปตั้งอยู่ที่บ้านสะพือใหญ่
 ท้องที่อำเภอตระการพืชผลในปัจจุบัน ซึ่งมีพวกที่ทั้งตนเป็นอง
 ต่าง ๆ เข้าร่วมกับองมันหัวหน้าใหญ่ในคราวนั้น ๖ คน คือ
 องเขียว องลั่นก่าน องที องพระบาท องพระเมตไทย
 และองเหลื่อง แต่ในที่สุดก็ได้ถูกปราบปรามลงที่บ้านสะพือ
 นั้นเอง

หลังจากที่สามารถปราบปรามพวกองมันที่บ้านสะพือ เมื่อ
 วันที่ ๕ เมษายน ๒๔๔๕ เสร็จสิ้นลงไปแล้ว พวกผิบุญ-ผิบาป
 ที่เหลือก็กระจัดกระจายกันเป็นส่วนมาก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
 หลวงสรรพสิทธิประสงค์ ก็ได้โปรดให้มีตราส่งไปถึงหัวเมืองน้อย
 ใหญ่ทั้งปวงว่า ให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการเจ้าหน้าที่สืบจับ

พวกผิบุญผิบาปที่มีกระเด็นกระสายอยู่และหลบหนีจากคราวที่เกิดการต่อสู้กับทหาร หรือผู้ที่สมรู้ร่วมคิดการร้ายเหล่านี้ ส่งเข้าไปยังกองบัญชาการมณฑลอีสาน ณ เมืองอุบลราชธานีโดยด่วนอย่าให้มีการหลบหนีไปได้เป็นเด็ดขาด หากพวกใดปกปิดพวกเหล่าร้ายและเอาใจช่วยให้หลบหนีไปได้แล้ว จะเอาผิดกับผู้ปิดบังและเจ้าหน้าที่หัวเมืองนั้น ๆ อย่างหนัก

ปรากฏว่าหลังจากนั้นก็สามารถจับได้ผิบุญที่สำคัญหลายคน เช่น

๑. องเหล็ก ผู้ที่บอกว่า ควายุทุยเผือก หมูจะกลาย เป็นยักษ์ ซึ่งจับได้ที่เมืองเสลภูมิ

๒. พระครูอิน วัดหนองอีตุ้ม ตำบลสำราญ เมืองยโสธร ผู้ที่เป็นหัวหน้า หลอกหลวงชาวบ้านมาทำพิธีตัดกรรมวางเวร ตั้งบาปกรรมชั่วร้ายต่าง ๆ

๓. องบุญ ผู้สนับสนุนผิบุญ-ผิบาปที่สำคัญคนหนึ่ง จับได้ที่เมืองพิบูลมังสาหาร

๔. องสนั่น กำนัน หนีกระสุนปืนใหญ่คราวทหารออกไปปราบปราม เจ้าหน้าที่จับได้ที่บ้านผับแล้ง อำเภวารินชำราบ

๕. องพรหม บ้านหนองแขวงหนองแก้ว ท้องที่อำเภอ
เซียงโน (ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอกันทรารมณี จังหวัดศรีสะเกษ)

๖. องเขียว ผู้สนับสนุนที่สำคัญอยู่ในเมืองอุบล ฯ

๗. กำนันส่วย บ้านสร้างมิ่ง อำเภอเกษมสีมา (อำเภอ
ม่วงสามสิบในปัจจุบัน) ซึ่งทางราชการสั่งให้เป็นหัวหน้านำกำลัง
ไปปราบพวกผีบุญ-ผีบาป แต่กลับเข้าไปเป็นพวกกองมันผีบุญเสีย

๘. หลวงประชุม เป็นกรรมการเมืองอำนาจเจริญ ยังมีได้
ถึงตนเป็นองอะไร แต่ก็ยุบปลุกปั่นให้ราษฎรเกลียดชังรัฐบาล

๙. องบุญจันทร์ ญาติของเจ้าเมืองขุขันธ์ อยู่ที่เขาค่าย
แขวงเมืองขุขันธ์

เมื่อเสร็จการปราบปรามจลาจลผีบุญ-ผีบาปครั้งนี้แล้ว กรม
หลวงสรรพสิทธิประสงค์ก็ได้ให้ส่งมงกุฎของหัวหน้าใหญ่ของผีบุญ
เข้ามายังกรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นหมวกหนีบสักหลาด ที่องมัน
ใช้ทำเป็นเครื่องหมายยศ แล้วก็ทรงประทานรางวัลแก่เจ้าหน้าที่ผู้
มีความชอบในการปราบปรามจลาจลครั้งนี้ มากน้อยต่างกันแล้ว
แต่ความเหมาะสม อย่างสูง ๑๐๐ บาท ถ้าเป็นข้าราชการทหาร
และพลเรือนบางคน และคณะกรรมการเมืองก็ได้รับพระราชทาน
เหรียญตราชั้นต่าง ๆ ตามลำดับความดีความชอบ

นับตั้งแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงปราบปรามผิบุญ-ผิบาปเรียบร้อยไปแล้วนั้น เรื่องราว วุ่นวายต่าง ๆ ก็สงบลง ต่อจากนั้นก็ได้ทรงมีตราประกาศห้ามราษฎรนับถือผีต่างใด ๆ ทั้งสิ้นอีกเป็นอันขาด เช่น การทรงเจ้าเข้าผี ผีปอบ ผีฟ้า ฯลฯ และให้เจ้าเมือง กรมการเมืองจับกุมผู้ลงเจ้าเข้าผีไปตัดสินลงโทษ โดยมีความผิดปรับคนละ ๑๒ บาท มีรางวัลให้แก่ผู้แจ้งจับด้วย ถ้าไม่มีเงินเสียค่าปรับก็ให้จำคุกเป็นเวลา ๑ เดือน เงินรางวัลนำจับหลวงเป็นผู้ออกให้ เมื่อมีประกาศเพิ่มเติมออกไปเช่นนั้น การทรงเจ้าเข้าผีที่เคยมีอยู่แต่ก่อนก็สงบเงียบไป

กล่าวโดยสรุปแล้ว สาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดผิบุญ-ผิบาปขึ้นนี้ เพราะความไม่พอใจของพวกกรมการเมือง ขุนหมื่นพันทนายที่หมกอำนาจอหรือมีความรู้สึกว่าถูกกลดอำนาจอและผลประโยชน์อันเนื่องมาจากการที่รัฐบาลเข้าไปจัดการปกครองให้เหมาะสมกับกาลสมัย ในระยะแรกพวกขบถได้อาศัยพื้นที่ที่เป็นป่าหรือภูเขาเป็นจุดเริ่มต้น เมื่อได้สมัครพรรคพวกมากขึ้นจึงได้แสดงตนโดยเปิดเผย แต่จุดอ่อนของพวกขบถก็คือ ขาดอาวุธที่ทันสมัย และขาดวิธีการจัดกองทหารเป็นหมวดหมู่อย่างกองทัพฝ่ายรัฐบาล เมื่อบังอาจต่อสู้กับกองทัพฝ่ายรัฐบาลโดยซึ่งหน้า จึงอำนวย

ผลให้ทหารฝ่ายรัฐบาล ได้มีโอกาสใช้อาวุธสมัยใหม่ได้อย่างเต็มที่ พวกขบถ ไม่มีทางสู้กับฝ่ายทหารของรัฐบาลได้และพ่ายแพ้ไปในที่สุด

อย่างไรก็ตาม การเกิดขบถผู้มีบุญขึ้นในครั้งนั้น ก็ย่อมแสดงให้เห็นว่า การจัดการปกครองมณฑลอีสานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๓๖-๒๔๔๕ นั้น ยังมีได้ประสพผลสำเร็จอย่างแท้จริง ยังไม่มีกำลังทหารตำรวจเพียงพอที่จะดูแลกิจการงานเมืองต่าง ๆ ได้ทั่วถึง นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่า การปรับปรุงการปกครอง ยังไม่เข้าถึงความเข้าใจของประชาชนอย่างแท้จริง หรืออีกนัยหนึ่งประชาชนยังไม่มีการศึกษาดีพอที่จะเข้าใจความประสงค์ที่แท้จริงของรัฐบาลได้

ข้อบกพร่องทั้งหลายเหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ทรงตระหนักเป็นอย่างดี หลังจากนั้นต่อมา ก็ได้ทรงพยายามปรับปรุงแก้ไขการปกครองในมณฑลอีสานให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นในระยะเวลา ๘ ปีสุดท้ายที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลอีสาน.

บทที่ ๓

บทสรุป

พระประวติและกรณีศึกษาของพลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ พอที่จะสรุปได้ว่า พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นพระโอรสองค์ที่ ๓๗ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเป็นองค์ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาพึง ประสูติเมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม ๒๔๐๐ ตรงกับวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะเส็ง และสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน ๒๔๖๕ อันนับว่า ทรงเป็นเจ้านายชั้นสูงแห่งบรมราชจักรีวงศ์ และทรงเป็นต้นราชสกุล “ชุมพล”

พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นผู้มีพระปรีชาสามารถในการปฏิบัติราชการเพื่อสนองพระเดชพระคุณเป็นอย่างมากยิ่ง จนได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอว่าไม่ว่าจะเป็น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง

จะเห็นได้จาก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงรับเลือกไว้ในหมู่พระเจ้าลูกยาเธอสำหรับใช้สอยประจำพระองค์ส่วนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งหน้าที่ที่สำคัญยิ่งหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นด้านการทหารหรือพลเรือน ส่วนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งสมุหนมนตรีและเสนาบดีที่ปรึกษา อยู่จนสิ้นพระชนม์ชีพ

เนื่องจากการที่ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณด้วยความอุตสาหะวิริยะอันก่อให้เกิดผลดีแก่ทางราชการอยู่เสมอมาขึ้นเอง จึงได้ทรงรับการสถาปนาขึ้นเป็นหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ และได้เลื่อนขึ้นเป็น กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕

จากการที่ทรงเป็นผู้มีพระปรีชาสามารถในการปฏิบัติราชการได้เป็นอย่างดีขึ้นเอง จึงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและได้รับมอบพระอำนาจในการปฏิบัติหน้าที่ที่สำคัญ ๆ โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนบางโอกาสได้รับมอบพระอำนาจเสมือนว่า

ทรงลงพระปรมาภิไธยบนกระดาษเปล้า ผู้ได้รับมอบพระ
อำนาจเช่นนี้มีไม่มากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในระยะเวลาที่ทรง
ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลางระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๔-
๒๔๓๖ และในระยะเวลาที่ได้ทรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศ
สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว (อีสาน) ประทับที่เมืองอุบลราช-
ธานี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓

เนื่องจากพลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ
ประสงค์ ได้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศสำเร็จราชการ
มณฑลลาวกาว (อีสาน) อยู่เป็นเวลานานถึง ๑๗ ปี (พ.ศ. ๒๔๓๖-
๒๔๕๓) ดังนั้นพระกรณียกิจส่วนใหญ่ของพระองค์จึงปรากฏอยู่
ในช่วงระยะเวลานี้เป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นด้านการทหาร
การปกครอง การศึกษา การคมนาคม การคลังและอื่น ๆ ซึ่ง
พอจะแยกสรุปได้ดังนี้

ด้านการทหาร กิจการทหารที่เมืองอุบลราชธานีก่อนรัช-
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ไม่มีระบบการ
จัดที่แน่นอน เพียงแต่ว่า มีการสักเลก - ไพร และให้มีสังกัดมุลนาย
หน้าที่ที่สำคัญของไพร่ก็คือ เข้าเวรปฏิบัติหน้าที่ในกองที่ตนสังกัด
และถูกเกณฑ์ไปทำการรบเมื่อเวลาที่มีศึกสงคราม มิได้มีการจัดตั้ง
ขึ้นเป็นกองทหารหรือฝึกหัดวิชาการทหารกันอย่างจริงจัง การจัด

ตั้งกองทหารที่เมืองอุบลราชธานีได้มีขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกองทหารขึ้น ส่วนวิธีการเกณฑ์ทหารในช่วงระยะเวลานั้น ก็เป็นการเกณฑ์เอาลูกหาสจากเมืองต่าง ๆ เมืองละ ๒๕๐ คน มารับการฝึก แต่กิจการทหารในช่วงแรกนั้นก็ไม่บรรลุผลสำเร็จมากนัก

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลราชธานีเพื่อทรงเป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการเมืองลาวท้าว ก็ได้ทรงดำเนินการปรับปรุงกิจการทหารที่เมืองอุบลราชธานีใหม่ โดยเปลี่ยนแปลงวิธีการเกณฑ์ทหารและมีการฝึกหัดทหารตามวิธีการแบบใหม่ อย่างไรก็ดี แม้ว่าการปรับปรุงกิจการทหารของกรมหลวงพิชิตปรีชากร จะไปในแนวทางที่ดีขึ้น และเป็นที่พอพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง แต่ก็ไม่บรรลุผลในทางปฏิบัติมากนัก ทั้งก็คงเป็นเพราะ มีระยะเวลาในการดำเนินงานน้อยมาก เพราะในปีต่อมา ประเทศไทยก็ต้องทำสงครามกับฝรั่งเศสที่เรียกกันว่า “วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” หลังจากนั้นแล้ว ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จกลับกรุงเทพมหานครเพื่อทรงรับตำแหน่งใหม่ และกรมหลวงสรรพสิทธิประ-

สังกัดก็ได้รับการโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว (อีสาน) สืบต่อมา

ในระหว่างที่พลตรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวกาว (อีสาน) ประทับที่เมืองอุบลราชธานี จาก พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๕๓ นั้น แม้ว่าผู้ที่รับผิดชอบในการจัดการทหารในมณฑลอีสาน โดยเฉพาะกองทหารที่เมืองอุบลราชธานี ไม่ว่าจะเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ สมเด็จพระราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย หรือแม้แต่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ หรือพันโทหลวงสรศักดิ์ประสิทธิ์ ผู้บังคับการมณฑลทหารบกที่ ๖ ที่เมืองอุบลราชธานี จะมีความเห็นพ้องต้องกันว่า จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดการปรับปรุงกองทหารที่เมืองอุบลราชธานีให้เจริญก้าวหน้าและมีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยภายใน และป้องกันภัยรุกรานจากภายนอกประเทศได้ แต่การปรับปรุงกองทหารที่เมืองอุบลราชธานีก็ไม่บรรลุผลในทางปฏิบัติมากนัก ทั้งนี้ก็คงเป็นเพราะสนธิสัญญาที่ไทยเราทำไว้กับฝรั่งเศสหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ซึ่งมีข้อความบางตอนกำหนดไว้ว่า มิให้รัฐบาลไทย

จัดตั้งกองทหารหรือนำกำลังทหารเข้าไปในเขต ๒๕ กิโลเมตร จากชายแดน จึงเป็นผลให้การปรับปรุงกิจการทหารของมณฑลอีสานที่ตั้งประจำอยู่ที่เมืองอุบลราชธานีต้องหยุดชะงัก แม้ว่าการจะจัดการปรับปรุงกิจการทหารที่เมืองอุบลราชธานีให้มีกำลังทหารมากขึ้นหรือการฝึกหัดทหารให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น จะไม่เป็นการละเมิดสนธิสัญญาที่ทำไว้กับฝรั่งเศสโดยตรงก็ตาม แต่ก็คงเป็นผลกระทบกระเทือนต่อสัมพันธภาพระหว่างไทยกับฝรั่งเศสที่ไม่ค่อยราบรื่นอยู่แล้วให้เลวร้ายยิ่งขึ้นไปอีก ดังนั้นการปรับปรุงกิจการทหารที่เมืองอุบลราชธานีในระหว่างที่กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓ จึงเป็นเพียงรักษาสถานภาพเดิมให้คงไว้เท่านั้น แต่ก็ยังเป็นการดีที่ไม่ได้จัดการยุบกองทหารที่เมืองอุบลราชธานีในช่วงเวลานั้นเสีย

อย่างไรก็ดี เมื่อมีการปรับปรุงกิจการทหารเป็นการใหญ่ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคโดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารในบางมณฑลในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ แต่เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงสนธิสัญญา ร.ศ. ๑๑๒ ดังกล่าวแล้ว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ก็ได้เสนอให้มีการเกณฑ์คนเข้ารับราชการตำรวจแทน ซึ่งก็ปรากฏว่า กิจการตำรวจที่เมืองอุบลราชธานีได้เจริญก้าวหน้า

ไปมาก เพียงพอที่จะใช้ปราบปรามโจรผู้ร้ายและรักษาความสงบเรียบร้อยภายในหรือป้องกันภัยรุกรานจากต่างประเทศได้ ส่วนการเกณฑ์ทหารที่เมืองอุบลราชธานีนั้น ได้มีการเกณฑ์ทหารเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ อันเป็นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ด้านการปกครอง พระกรณียกิจส่วนใหญ่ของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ในระหว่างที่ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวท้าว (อีสาน) ประทับที่เมืองอุบลราชธานีนั้น จะปรากฏออกมาในด้านการปรับปรุงการปกครอง เพราะในช่วงเวลาที่เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลราชธานี (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓) เป็นช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค สำหรับในส่วนภูมิภาคโดยเฉพาะในมณฑลอีสานแล้ว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ก็ได้ทรงเป็นกำลังอันสำคัญยิ่งในการปฏิรูปการปกครองให้เข้ารูปแบบและมีประสิทธิภาพดียิ่ง โดยทรงใช้นโยบายการปกครองแบบเก่าของไทยเป็นหลัก คือการปกครองแบบพ่อปกครองลูกในการแก้ไขปัญหาด้านการปกครอง ในขณะเดียวกัน ก็ทรงใช้วิธีการแบบใหม่ควบคู่กันไปด้วย เช่น การออกประกาศตักเตือนราษฎรให้ปฏิบัติตาม

แบบอย่างของทางราชการ เป็นต้นว่าการประกาศให้ราษฎรเสียเงินค่าราชการประจำปี การประกาศให้ราษฎรเลิกเล่นการพนัน เลิกสูบบุหรี่ ฯลฯ

การออกประกาศเช่นนี้ ก็มีขึ้นเพื่อชักจูงให้ราษฎร ปฏิบัติตามแบบอย่างของมณฑลชั้นใน ที่ได้จัดการปกครองตามแบบแผนใหม่ ที่เรียกว่าการปกครองแบบเทศาภิบาลแล้ว แต่ราษฎรส่วนใหญ่และเจ้าเมือง กรมการเมืองบางหมู่บางคณะ ยังมีได้มีความรู้ความเข้าใจเพียงพอ จึงมิได้เข้าใจวัตถุประสงค์อันแท้จริงของฝ่ายรัฐบาล และเกิดความไม่พอใจในการปฏิบัติของฝ่ายรัฐบาลขึ้น อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดขบถผีบาป-ผีบุญขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๔-๒๔๔๕ ในระยะแรกของการเกิดการขบถ รัฐบาลก็เข้าใจว่าเป็นเรื่องเหลวไหล จึงมิได้ดำเนินการปราบปรามโดยเด็ดขาด เมื่อการขบถขยายวงออกไปกว้างขวางและใหญ่โตขึ้น กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ก็ได้ดำเนินการปราบปรามจนสงบราบคาบไปในที่สุด

หลังจากการปราบปรามขบถผีบาป-ผีบุญเสร็จเรียบร้อยแล้ว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ก็ได้ทรงจัดการปรับปรุงการปกครองให้เข้าลักษณะการปกครองแบบเทศาภิบาลได้เป็นผลสำเร็จเกือบทุกประการ

ด้านการศึกษา ได้ทรงส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้น เพื่อให้เยาวชนได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน ได้มากขึ้น เป็นต้นว่า จัดตั้งโรงเรียนอบลวิทยาคุณขึ้นที่วัดสุปัฏนารามในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ และการจัดตั้งโรงเรียนนารีนกุลขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ การส่งเสริมให้พระภิกษุสงฆ์จัดสอนศิษย์วัดให้มีความรู้ อ่านออกเขียนได้ นอกจากนั้นแล้ว ยังได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดราชการและโรงเรียนแผนกอื่น เพื่อให้ได้ผู้มีความรู้ความสามารถ เข้ามาปฏิบัติราชการอย่างเพียงพอและบังเกิดผลดีแก่ทางราชการ นับได้ว่า พระกรณียกิจในด้านการศึกษานี้ สอดคล้องกับพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก แม้ว่าพระองค์ท่านจะไม่ได้เป็นนักการศึกษา แต่ก็ได้ทรงวางรากฐานการศึกษาในจังหวัดอุบลราชธานี ไว้เป็นอย่างดี คงเป็นผลสืบเนื่องจากการส่งเสริมการศึกษาของเสด็จในกรมฯ นั้นเองที่เป็นผลให้ประชากรราษฎรในท้องที่เมืองอุบลราชธานีนิยมส่งบุตรหลานเข้าเล่าเรียนหนังสือเป็นจำนวนมากทั้งในอดีตและปัจจุบันจนได้ชื่อว่าเป็น “เมืองนักปราชญ์” ดังที่พูดกันอยู่แพร่หลายในทุกวันนี้

นอกเหนือจากพระกรณียกิจดังที่กล่าวมาแล้ว เสด็จในกรมฯ ยังส่งเสริมการพระศาสนา โดยปฏิสังขรณ์ และสร้างวัดขึ้นเป็น

จำนวนมาก ในด้านการคมนาคมก็ได้ส่งเสริมให้มีการตัดถนนหนทางทั้งในหัวเมืองอุบลฯ และนอกเมือง เป็นต้นว่า ในหัวเมืองอุบลฯ นั้นก็ได้ตัดถนนสำคัญ ๆ หลายสาย เช่น พรหมเทพ พรหมราช พโลรังฤทธิ์ พิษิตรังสรรค์ สรรพสิทธิ์ ฯลฯ กล่าวได้ว่าถนนหนทางในเขตเมืองอุบลฯ ที่เป็นระเบียบแบบแผนอันดีงามอยู่ในปัจจุบันนี้^{๕๕} เป็นการริเริ่มของเสด็จในกรมฯ นั้นเอง สำหรับในท้องที่ชนบทตามตำบลและหมู่บ้านต่าง ๆ ก็ได้ทรงส่งเสริมให้มีการตัดถนนหนทางเชื่อมระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้าน ตำบลต่อตำบล เพื่อให้สะดวกแก่การคมนาคมไปมาหาสู่กัน นอกจากนี้ยังได้ให้หมู่บ้านต่าง ๆ จัดสร้าง “ศาลากลางบ้าน” ไว้เป็นที่พักอาศัยสำหรับผู้คนที่สัญจรไปมาค้าขาย อันปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ส่วนในด้านการบูรณการยุติธรรมก็ได้ทรงจัดตั้งศาลสถิตยุติธรรมขึ้นเพื่อพิพากษาพิเคราะห์คดีให้เที่ยงธรรม ให้ราษฎรได้รับความเป็นธรรมมากที่สุด ในด้านการคลังก็ได้ทรงปรับปรุงการเก็บภาษีอากรให้เกิดประโยชน์แก่ทางราชการมากที่สุดและให้ราษฎรได้รับความเป็นธรรมในการเสียภาษีอากรมากที่สุด และในด้านการส่งเสริมประเพณีและวัฒนธรรมนั้น พระองค์ก็ทรงส่งเสริมเป็นอย่างดี แต่ถ้าประเพณีบางอย่างที่ขัดต่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

พระองค์ก็จะทรงห้ามปรามและเปลี่ยนแปลงหลักการบางอย่างเพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยและเป็นผลดีแก่อาณาประชาราษฎร์

จากพระกรณียกิจที่ได้ทรงปฏิบัติในระหว่างที่ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑลลาวท้าว (อีสาน) ประทับที่เมืองอุบลราชธานี เป็นเวลานานถึง ๑๗ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๓ นั้นเอง ที่ทำให้ชาวเมืองอุบลราชธานีรู้สึกสำนึกในพระกรุณาธิคุณของเสด็จในกรมฯ อยู่เสมอมา แม้ว่ากาลเวลาจะล่วงเลยไปนานแล้วก็ตาม ดังนั้นเมื่อได้มีโอกาสที่ทางค่ายสรรพสิทธิประสงค์จะดำเนินการสร้างอนุสาวรีย์ของเสด็จในกรมฯ ขึ้น คณะข้าราชการทหาร พลเรือน ตลอดจนพ่อค้าประชาชนทั่วไปจึงได้ร่วมมือกันบริจาคทรัพย์สร้างพระรูปอนุสาวรีย์ของเสด็จในกรมฯ โดยพร้อมเพรียงกันด้วยความเต็มใจเป็นอย่างยิ่ง

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เพื่อที่จะเป็นการเผยแพร่พระกรณียกิจของพระองค์ท่านที่ได้เสด็จมาประทับที่เมืองอุบลราชธานี เพื่อดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ซึ่งเป็นพระกรณียกิจที่ยังไม่เป็นที่แพร่หลายให้ได้ขยายกว้างออกไปสู่สาธารณชนมากยิ่งขึ้น ทางคณะกรรมการจัดงานราชพิธีเปิดพระรูปอนุสาวรีย์ของเสด็จในกรมฯ จึงได้แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่งเพื่อเรียบเรียงพระประวัติและพระกรณียกิจของพระองค์ท่าน ที่ได้ทรงจัดทำไว้

ในขณะที่เสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ฯ ประทับที่เมืองอุบลราชธานี

อย่างไรก็ดี แม้ว่าคณะผู้เรียบเรียงจะพยายามอย่างดียิ่งที่จะนำพระกรณียกิจของเสด็จในกรมฯ ที่ได้ทรงกระทำไว้ ในขณะที่ประทับที่เมืองอุบลราชธานีมากล่าวได้ให้มากที่สุดตามข้อเท็จจริงแท้ก็เนื่องจากปัญหาและอุปสรรคหลายประการ พระกรณียกิจที่ได้นำเสนอไว้ ณ ที่นี้ จึงเป็นส่วนหนึ่งของพระกรณียกิจที่ได้ทรงกระทำไว้ทั้งหมดเท่านั้น พระกรณียกิจของเสด็จในกรมฯ ที่นอกเหนือจากที่ได้กล่าวไว้แล้วยังมีอีกมาก ส่วนข้อบกพร่องและความผิดพลาด อันจะพึงมีขึ้นได้จากการศึกษาค้นคว้าและเรียบเรียงในครั้งนี้ คณะผู้เรียบเรียงขออ้อมรับไว้ด้วยความเคารวะ ส่วนความดีและคุณประโยชน์ อันจะพึงมีจากหนังสือเล่มนี้ คณะผู้เรียบเรียงขออ้อมจิตอธิษฐานถวายแด่ พระวิญญานของพลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ขอจงทรงเสวยสุขในสุคติ ณ สัมปรายภพชั้นนิรันดร์กาล.

บรรณานุกรม

๑. ประเภทเอกสารชนิดที่ยังไม่ตีพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕

ก.๑๓.๑/๘๘ เรื่องนักประชุมผู้บังคับการทหารมณฑล

(๒๓ ก.พ. ๑๒๒-๒๕ ส.ค. ๑๒๕) ๑๕ แผ่น

———— เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๑๑ เรื่องจัดการ

ทหารหัวเมือง (๒๔ ม.ค.-๒๕ พ.ย. ๑๑๑) ๗ แผ่น

———— เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๑๒ เรื่องจัดการ

ทหารประจำหัวเมืองต่างๆ ปี ๑๑๑-๑๑๒ (๒ ก.พ.

๑๑๑-๒ พ.ค. ๑๑๒) ๑๑ แผ่น

———— เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๑๔ เรื่องจัดการ

ทหารมณฑลต่างๆ (๒๒ ม.ค. ๑๑๔-๘ ส.ค. ๑๑๕)

๑๖๒ แผ่น

———— เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๒๔ เรื่องจัดการ

ทหารมณฑลอีสาน (๒๒ มี.ค. ๑๒๑ - ๘ ส.ค. ๑๒๕

๕ แผ่น

———— เอกสารรัชกาลที่ ๕ ก. ๑๓.๒/๒๕ เรื่องจัดการ

ทหารมณฑลอีสาน (๒๒ มี.ค. ๑๒๑ - ๒๒ มิ.ย. ๑๒๒)

๒๕ แผ่น

- เอกสารรัชกาลที่ ๕ น. ๑๑.๑/๗ เรื่องจัดการกรม
ตำรวจภูธร (๒๗ พ.ย. ๑๒๐–๒๑ พ.ค. ๑๒๙) ๑๗๐ แผ่น
- เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๓/๔ เรื่องจัดการตั้ง
ส่ง เปลี่ยนข้าหลวงเมืองลาวกาว (๒๘ พ.ค. ร.ศ. ๑๑๐–
๒๙ มิ.ย. ร.ศ. ๑๑๑) ๘๙ แผ่น
- เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๓/๑๗๓ เรื่องจะย้าย
กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์มาว่าการเมืองนครราชสีมาและ
จะย้ายพระยาสุนทรบุรีแทนกรมขุนสรรพสิทธิและจะย้าย
พระราชโยธาเทพ (๒๒ พ.ย. ร.ศ. ๑๑๘–๓ ธ.ค. ๑๑๘)
๗ แผ่น
- เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๔/๗ เรื่องระเบียบ
ฐานันดร (๑–๑๓) เล่ม ๑ (ร.ศ. ๑๒๑–๑๒๖) ๕๔ แผ่น
- เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๒.๑๔/๓ เรื่องผิบุญ-
หนังสือกระทรวงมหาดไทย มณฑลอีสานหรืออุบลหรือ
ลาวกาว (๒๗ ก.ค. ๑๒๐–๗ เม.ย. ๑๒๑) ๒๖๐ แผ่น
- เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๔๖/๓ เรื่องกรมหมื่นสรพ
สิทธิประสงค์ทรงจ้กราชการ

เมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๐-๑๑๑ (๒๓ พฤษภาคม ร.ศ.
๑๑๐-๑ เม.ย.) ๑๒ แผ่น

———— เอกสารรับกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๕ เรื่องหนังสือไปร-
เวตระหว่างกรมสรรพสิทธิและพระราชหัตถ์ตอบ (๑๗ ต.ค.
๑๑๕-๒ ม.ค. ๑๑๘) ๒๘ แผ่น

———— เอกสารรับกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๑๔ เรื่องมณฑลอิสาน
(๑๑ ต.ค. ๑๑๙-๒๐ ม.ค. ๑๑๙) ๑๙๔ แผ่น

———— เอกสารรับกาลที่ ๕ ม. ๕๗/๒๖ เรื่องกรมหมื่น
สรรพสิทธิถึงอุปบล กรมหลวงพิชิตได้อบรมราชการให้และ
กรมหลวงพิชิตกลับกรุงเทพ (๑๒ ธ.ค. ๑๑๒-๑๗ มี.ค.
๑๑๒) ๕ แผ่น

———— เอกสารรับกาลที่ ๕ ม. ๖๒.๑/๒๓ เรื่องกรมหลวง
พิชิตเป็นข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว (๑๑ ก.ค. ร.ศ. ๑๑๐-
๒๒ พ.ย. ร.ศ. ๑๑๑) ๖๕ แผ่น

———— เอกสารรับกาลที่ ๖ ก. ๑/๑๔ เรื่องรายงานการ
ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แพนกกระทรวงกลาโหม (๒
ก.ย. ๒๔๕๔-๒๑ มี.ค. ๒๔๖๕) ๒๔๗ แผ่น

———— เอกสารรับกาลที่ ๗ ก. ๑/๑๓ เรื่องจัดการทหาร-
บก (๑๗ ก.ย. ๒๔๖๙-๒๔ มี.ค. ๒๔๗๐) ๓๕ แผ่น

———— เอกสารรัชกาลที่ ๗ ก. ๓/๒ เรื่องตั้งและย้าย
ตำแหน่งข้าราชการกระทรวงกลาโหม (๓๐ พ.ย. ๒๔๖๘-
๘ มี.ค. ๒๔๗๔) ๒๑๐ แผ่น

๒. ประเภทเอกสารต้นตอที่พิมพ์แล้วและปริญญานิพนธ์หรือ
หนังสือทั่วไป

กำลังพลทหารบก, กรม รายชื่อค่ายทหารและสัญลักษณ์
หน่วยต่าง ๆ ใน ทบ. โรงพิมพ์ศูนย์การทหารราบ
ปรานบุรี ๒๕๒๒, ๕๘ หน้า

ขจร สุขพานิช “ฐานันดรไพร่” งานพระราชทานเพลิงศพ
ศาสตราจารย์พิเศษ ขจร สุขพานิช ๒๕๒๑, ๒๑๔ หน้า

จังหวัดอุบลราชธานีในรัชสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
สรรพสิทธิประสงค์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมบุญยืน ชุมพล ณ
อยุธยา ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๕, ๑๔๗ หน้า

ณรงค์ พ่วงพิศ ประวัติศาสตร์ไทย ๑ โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น
กรมการปกครอง ๒๕๑๔, ๕๗๖ หน้า

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระยา “ตำนานเมืองนครราชสีมา”
รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางบุญเหลือ พลราษฎร์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต) ๒๕๑๑,
๒๐๓ หน้า

————— เทศกาลพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระยาอรรดกระวีสุนทร (สงวน ศะรัต-อรรดกระวีสุนทร)
๙ พฤษภาคม ๒๕๐๓, ๑๙๕ หน้า

————— นิทานโบราณคดี พิมพ์ในงานบรรจุศพนายสินธุ์
พรประภา ๑๙ ธันวาคม ๒๕๑๕, ๓๑๙ หน้า

————— “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ-
ประสงค์” ใน คำรณราชนุสรณ์ พิมพ์เนื่องในงานเสด็จ
พระราชดำเนินเปิดพระรูปอนุสาวรีย์สมเด็จพระยา-
คำรณราชานุภาพ ๑ เมษายน ๒๕๑๑, หน้า ๒๖๓-๒๗๕
เดิม วิทยายุทธกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม ๑-๒ สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒๕๑๓, ๗๙๓ หน้า

ทิพพากรวงศ์ เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑ องค์การค้าของคุรุสภา ๒๕๐๔,
๑๙๙ หน้า

————— พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓
เล่ม ๒ องค์การค้าของคุรุสภา ๒๕๐๔, ๑๙๒ หน้า

ไทยอีสานบ้านเฮา พิมพ์ในงานนิทรรศการวัฒนธรรมไทยอีสาน
วิทยาลัยครูอุบลราชธานี ๕-๙ ธันวาคม ๒๕๒๐, ๑๘๕ หน้า
ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย ประวัติศาสตร์และการเมือง (หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย) โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๑๘, หน้า ๑๒๑-๑๗๐

“ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลพายัพ
มณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็จ”
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๐ ลงวันที่ ๒๑ กันยายน
๒๔๕๖ หน้า ๒๘๗-๒๘๘

“ประกาศยุบแตรรวมการปกครองมณฑลต่างๆ” ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม ๔๒ ลงวันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๔๖๘ หน้า ๔๒๓-๔๒๔

“ประกาศแยกมณฑลอีสานออกเป็น ๒ คือมณฑลอุบลราชธานี ๑
มณฑลร้อยเอ็จ ๑” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๙ ลงวันที่
๙ เมษายน ร.ศ. ๑๓๑ หน้า ๑๒๑-๑๒๒

ประทีน ใจชอบ พระกรณียกิจของพลตรี กรมหลวงสรรพสิทธิ
ประสงค์ บำหลวงต่างพระองค์ ผู้สำเร็จราชการมณฑล
ลาวกาว ถิ่นฉบับลายมือเขียนที่ยังไม่ได้พิมพ์เผยแพร่
๒๕๒๒, ๖๕ หน้า

ไพฑูรย์ มีกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ.
๒๔๓๖-๒๔๕๓ โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๑๗, ๑๖๘ หน้า

การกี มหาชนธ์ การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญฎานิพนธ์ กศ. ม. มศว. ประสานมิตร ๒๕๑๘, ๔๗๒ หน้า

มทบ. ๖ ค่ายสรรพสิทธิประสงค์ (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม) ๒๐ หน้า

ระลึก ธาณี นโยบายและการจัดการศึกษาภาคบังคับของไทย ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๕๐๓) ปริญฎานิพนธ์ กศ.ม. มศว. ประสานมิตร ๒๕๒๒, ๔๙๔ หน้า

วชิรญาณ, หอพระสมุท จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าอนังนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ทิรินิภาพรรณวดี กรมขุนศรีศัชนาลัยสุรกัญญา ๒๔๖๘, ๖๑๙ หน้า

วิชาการ, กรม ประวัติศาสตร์ไทยสำหรับรายวิชา ส ๔๒๐ โรงพิมพ์คุรุสภา ๒๕๒๐, ๑๑๕ หน้า

ศิลปากร, กรม จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๒ มุลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวัน

พระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์
๒๕๑๓, ๑๓๗ หน้า

————— ราชสกุลวงศ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
นายสนั่น บุณยศิริพันธ์ ๒๗ มกราคม ๒๕๑๒, ๒๐๙ หน้า

สิน ศรีภา ประวัติวิทยาศาสตร์เมืองอุบลฯ พิมพ์เป็นบรรณา-
การในงานกรฐินท่านอธิบดีกรมป่าไม้ และผ้าป่าสามัคคี
ทอด ณ วัดทุ่งศรีเมือง อ. เมือง จ. อุบลฯ ๑ พฤศจิกายน
๒๕๑๓, ๖๑ หน้า

เสถียร ลายลักษณ์, นายร้อยตำรวจโทและคณะ (รวบรวม)
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๐ (กฎหมาย ร.ศ.
๑๒๔) โรงพิมพ์เทลิเมต์ ๒๔๗๘, ๕๓๘ หน้า

สุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ), พระยา บันทึกความจำ (๓)
เมื่อเป็นปลัดบัญชา (ศรีสะเกษ) โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น
กรมการปกครอง ๒๕๑๕, ๔๗๖ หน้า

เสนอ นาระกล “การศึกษาประชากรของอุบลราชธานี” เพื่อน
ครูอุบล ฯ ๑๖ : ๖-๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๔

————— “นารีนุกูลในอดีต” ๘๐ ปีนารีนุกูล (อัคราเนา) ที่ระ-
ลึกในงาน ๘๐ ปีนารีนุกูล ๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๒, ๖๘ หน้า

หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม กเนจร) “พงศาวดารหัว
เมืองมณฑลอีสาน” ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓ องค์การ
ค้ำของคุรุสภา ๒๕๐๖, หน้า ๑๘๔-๓๘๕

อุบลราชธานี, สำนักงานศึกษาธิการจังหวัด อุบลราชธานี ม.ป.ท.
ม.ป.ป. ๕๖ หน้า

อรรวรรณ นพการา การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้ง
กับฝรั่งเศสในมณฑลอูตร ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖-
๒๔๕๓ ปริญญาพนธ์ กศ.ม. มศว. ประสานมิตร
๒๕๒๐, ๔๐๘ หน้า.

ภาคผนวก ก.

“ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารใน
มณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี
มณฑลร้อยเอ็จ”

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ประกาศทราบ
ทั่วกันว่า ตามความในมาตรา ๒ แห่งพระราชบัญญัติลักษณ-
เกณฑ์ทหารรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ มีความว่า พระราชบัญญัตินี้
จะโปรดเกล้า ฯ ให้ใช้ในหัวเมืองมณฑลใดเมื่อใด จะได้โปรด-
เกล้า ฯ ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ

บัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า ในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร
มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็จ ซึ่งได้จัดให้คนเข้ารับ
ราชการทหารอยู่แล้ว ตามข้อบังคับเรียกคนเข้ารับราชการเป็น
ตำราจกฐนนั้น ถึงคราวอันสมควรจะใช้พระราชบัญญัติลักษณ-
เกณฑ์ทหารใน ๔ มณฑลนี้เสียทีเดียว เพื่อให้พลเมืองได้รับ
ความเสมอหน้าทั่วกัน อย่างมณฑลอื่นที่ได้ใช้พระราชบัญญัติ
ลักษณะเกณฑ์ทหาร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ใช้พระ

ราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร รักษากฎเกณฑ์ ๑๒๔ ในมณฑลพายัพ
มณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็จ ตั้งแต่วันที่ ๑
เมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๕๗ เป็นต้นไป

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๗ กันยายน พระพุทธศักราช
๒๔๕๖ เป็นวันที่ ๑๐๔๒ หรือปีที่ ๔ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา “ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในมณฑลพายัพ
มณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็จ” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม
๓๐ ลงวันที่ ๒๑ กันยายน ๒๔๕๖ หน้า ๒๘๓-๒๘๘

ภาคผนวก ข.

คำประกาศสถาปนาพระองค์เจ้าชุมพลสมโภช
ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๒๘
พรรษา บัณฑิตยบันกาลกุกกุฏสังวัจฉรผคุณมาส กาฬปักข์ สัตตมิมิตติ
ศุกรวาร บริเหทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ พระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระ
องค์เจ้าชุมพลสมโภช ทรงเจริญวัยวุฒิ มีปรีชาสามารถในราชกิจ
ทั้งปวง มีพระอัธยาศัยเรียบร้อยอ่อนน้อมโอบอ้อมอารี เป็นที่
ซัดชมรักใคร่ทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงเข้าพระทัยในการ
ช่างต่าง ๆ ได้ทรงบังคับบัญชาการในกรมช่างทหารใน แลได้รับ
ราชการฉลองพระเดชพระคุณเป็นเอเคอเกมปหลวงเป็นเทีไว้วาง
พระราชหฤทัย สมควรที่จะดำรงยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม
พระองค์หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่ง
ให้สถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภชเป็นพระ

องค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระ
เจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นสรวรพลธิประสงค์ อักษนาม ทรงศักดินา
๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระ
บรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณสุขพลปฏิภาณ
คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิทิพพัฒนามงคล วิบูลย์ศุภผลธนาสาร
สมบุรณ์ อุดมเกียรติยศเคชาภาพ ทุกประการเทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นสรวรพลธิประสงค์ ถือศัก-
ดินา ๖๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นคำวรางกิจถือศักดินา ๔๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหบัญชี เป็นหมื่นลิขิตคณารักษ์ ถือศักดินา
๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับแต่งตั้งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงแลใน
กรมตามอย่างตามธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ใน
พระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ

ตั้งแต่วันที่ ๖ ๖ ๔ คำ ปรีะกาสัปตศก ศักราช ๑๒๔๗

๓

เป็นวันที่ ๖๓๔๕ ในรัชกาลปัตยุบัน

ที่มา หอพระสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุเรื่อง ทรงตั้งพระบรมวงศานุ
วงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระเจ้านางเธอ
เจ้าฟ้ามาลีนันทราดา ศรีวิภาภรรณวดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา ๒๔๖๘, หน้า
๒๘๓-๒๘๔

คำประกาศ

ศุภมัตถุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอภิมหาล่วงแล้ว ๒๔๔๓
 พรรษา ปัตตัมบันกาลจันทรคตินิยมมุสิกสังวัจจร กติกมาส กภาพ
 ปักษจตุตถีดิถี โสรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๙
 พุทธจิกายนมาสทมาสาคฤณพิเศษ บริเณการกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ พระจุล-
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
 กรมหมื่นสรวลพิธิประสงค์ จำเดิมแต่ได้ทรงรับพระสุพรรณบัฏ
 เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมา ได้รับราชการหน้าที่ต่าง ๆ หลาย
 ตำแหน่งทั้งฝ่ายทหารแลฝ่ายพลเรือน ราชการฝ่ายทหารนั้นได้เป็น
 นายพันโท นายพันเอก จนถึงนายพลตรีโดยลำดับ แลได้ทรง
 ทำการในหน้าที่ผู้บังคับการกองทหารม้า แลหน้าที่ปลัดทัพบก
 คราวหนึ่ง ราชการฝ่ายพลเรือน ได้เป็นอธิบดีบังคับการศาล
 ฎีกาแลกรรมการตรวจความฎีกา และได้รับตำแหน่งจรงเป็นข้า-
 หลวงไปจัดการส่งกองทัพ ซึ่งยกขึ้นไปปราบฮ่อข้าศึก ซึ่งมาร้าย
 พระราชอาณาเขตทางเมืองหลวงพระบาง ทั้งอยู่ ณ เมืองพิไชย
 ภายหลังได้รับตำแหน่งเป็นข้าหลวงออกไปตรวจราชการเมือง
 ภูเก็ต แลแล้วได้ทรงรับตำแหน่งเป็นข้าหลวงปราบปรามผู้ร้ายแล

จัดการเมืองนครราชสีมาอยู่พิเศษ ภายหลังได้รับตำแหน่งที่เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการอยู่ไม่ช้า เมื่อมีราชการสำคัญขึ้นต้องเสด็จกลับขึ้นไปจัดการ ณ เมืองนครราชสีมา แล้วจึงได้รับตำแหน่งเป็นข้าหลวงต่างประเทศองค์ตั้งอยู่ ณ เมืองอุบลราชธานีจนถึงบัดนี้นับได้ ๗ ปีล่วงมา กอปรด้วยพระสติปัญญาและพระธรรมาจริยอันสุขุมเยือกเย็นไปด้วยความเมตตาปราณีวิริยอุตสาหะ แลทรงออกทนต่อความลำบาก กวี่ยเห็นแก่ราชการมิได้มีความทอดถอย และมีพระธรรมาจริยมิได้หนักไปในโลกธรรมทั้งปวง สมควรที่จะเลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นสรวรพลสิทธิประสงค์ ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมขุนสรวรพลสิทธิประสงค์ อังนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณสุขพล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล วิบูลย์ศุภผลธนาสารสมบัติ อุดมเกียรติยศเกชาอนุภาพ ทุกประการเทอญ

เจ้ากรม เป็นขุนสรวรพลสิทธิประสงค์ ถือศักดินา ๖๐๐ ให้ทรงเลื่อน ปลัดกรม คงเป็นหมื่นดำรงราชกิจ ถือศักดินา ๕๐๐

สมุหบัญชี กองเป็นหมื่นลิขิตกณารักษ์ ถือกักตึกนา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งไต่เลื่อนตำแหน่งแลคงตำแหน่งยศทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงแลในกรมตามอย่างธรรมเนียมเจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีสุขสวัสดิเจริญ เทอญ

ตั้งแต่วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๙
เป็นวันที่ ๑๑๖๘๗ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา หอพระสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งบรมวงศานุวงศ์
กรุงรัตนโกสินทร์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระเจ้าน้อง
นางเธอ เจ้าฟ้ามาลีนันทรา ศรีวิภาพรรณวดี กรมขุนศรีธำมธรราชวรานุ
๒๔๖๘ หน้า ๓๘๒-๓๘๔

คำประกาศ

อนึ่งทรงพระราชดำริที่ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ได้ทรงรับราชการในหน้าที่ต่าง ๆ ทั้งฝ่ายทหารแลพลเรือนหลายตำแหน่ง เปนประโยชน์แก่ราชการเปนอันมาก ถึงขอความมีปรากฏในประกาศตั้งกรมเลื้อนกรมทั้งสองฉบับนั้นแล้ว บัดนี้ได้ทรงรับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังเปนกระทรวงในพระราชสำนัก ก็ได้ทรงปฏิบัติราชการเรียบร้อย เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัย สมแก่ที่เป็นพระบรมวงศ์เธอผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง

ส่วนในพระองค์แห่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เห็นว่ากรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ได้ทรงเป็นผู้คุ้นเคยมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ครั้นเมื่อพระองค์ท่านยังเป็นราชองครักษ์ประจำในพระราชสำนักแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงนั้น พระองค์ท่านได้เอาพระทัยใส่เอาใจเพื่ออยู่ และเป็นผู้ที่วิสาสะในส่วนพระองค์ ทั้งต่อมาเมื่อเข้ามารับราชการอยู่ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังแล้ว ก็ยังทรงวางพระองค์เป็นผู้สนิทสนมดีตลอดมา

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ขึ้นเป็นกรมหลวง มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง

สรรพสิทธิประสงค์ อชันาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระ
 ราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวัง จง
 ทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุขพล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ
 สรรพสิริสวัสดิพิพัฒมงคล วิบุลยศุภผลสกลเกียรติยศ อิศรศักดิ์
 มโหฬารทุกประการ

เจ้ากรม เป็นหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ถือศักดินา ๘๐๐
 ให้ทรงเลื่อน ปลัดกรม เป็นขุนตำรารงราชกิจ ถือศักดินา ๖๐๐
 สมุห์บัญชี กองเปนนหินลิขิตถนารักษ์ ถือศักดินา ๔๐๐

หมายเหตุ ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นกรมหลวง ฯ ในปี พ.ศ.
 ๒๔๕๕ ซึ่งในปีนั้นรัชกาลที่ ๖ ได้โปรดเกล้า ฯ ตั้งเจ้า
 ทรงกรมหลายพระองค์.

ที่มา หอพระสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุเรื่อง ทรงตั้งพระบรมวงศา
 นวงศ์กรรรัตนโกสินทร พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระเจ้า
 น้อยนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิริินภาพรณวดี กรมขุนศรีสัชนาลัย
 สรุทัญญา ๒๔๖๘ หน้า ๕๑๖-๕๑๗

“ละความชั่ว ประพฤติความดี
มีความอาย หมายความว่าเพียร”

สรรพสิทธิ